

Kezelve 2000

3

TERÜLETI KUTATÁSOK

Magyar Tudományos Akadémia Földrajztudományi Kutató Intézet

Elmélet - Módszer - Gyakorlat

20.

T E R Ü L E T I   K U T A T Á S O K

3.

Szerkesztette:

Berényi István

Budapest

1980

I S B N   9 6 3   7 3 2 1   2 9   2

I S S N   0139 - 2875   Elmélet - módszer - gyakorlat

I S S N   0139 - 2883   Területi Kutatások

Szerkesztő Bizottság:

BARTA Györgyi

BERÉNYI ISTVÁN

ENYEDI GYÖRGY

SIKOS T. TAMÁS

E szám munkatársai: Barta Györgyi /MTA FKI/, Beluszky Pál /ÁSZI/, Berényi István - Egressy Zoltán /MTA FKI - Katonai Térképészeti Intézet/, Bontron, Jean-Claud - Mathieu, Nicol /Franciaország/, Daróczi Eta /MTA FKI/, Horváth József /Mezőgazdasági Főiskola, Kaposvár/, Juhász János /Szövetkezeti Kutató Intézet/, Lonsdale, Richard E. /USA/, Mészáros Rezső /JATE/, Rey, Violette /Franciaország/, Rétvári László /MTA FKI/, Ruppert, Karl /NSzK/, Sigray Ilona /MTA FKI/, Sikos T. Tamás /MTA FKI/, Süli-Zakar István /KLTE/, Zoltán Zoltán /MKTE/.

T A R T A L O M

Előszó /Berényi István/	oldal 1
KUTATÁSI EREDMÉNYEK	3
Zoltán Zoltán: A dinamikus gazdaságföldrajz, avagy egy modern tudományos szintézis megteremtésének problémái a gazdaságföldrajzban	5
Beluszky Pál: Néhány gondolat az Országos Település-hálózat-fejlesztési Konceptió felülvizsgálatakor	19
Rétvári László: A település és a környezet gazdasági és nem-gazdasági értékelésének kartográfiai módszerei	39
Berényi István - Egressy Zoltán: Az orthofotó-térkép felhasználása a környezet földrajzi értékelésében	47
Süli-Zakar István: A Hegyköz népmozgalma	59
Horváth József: Adatok egy aprófalú /Szentbalázs, Somogy megye/ közművelődési helyzetéhez	71
Mészáros Rezső: A falusi átalakulás alapvető térfolyamatai a Dél-Alföldön	79
FÓRUM	87
Enyedi György: A Nemzetközi Földrajzi Unió Falufejlesztési Bizottságáról	89
Nicole Mathieu - Jean-Claude Bontron: Franciaország falusi térségének és mezőgazdaságának átalakulása 1950 óta /ford.: Barta Györgyi/	91
Richard E. Lonsdale: Agrár-ipari foglalkoztatottság és demográfiai változás az Egyesült Államok falusi területein /ford.: Daróczi Eta/	99
Karl Ruppert: Mi a falusi térség? /ford.: Sigray Ilona/	111
Violette Rey: A mezőgazdasági területszükséglet és a mezőgazdák vándorlása - a modern mezőgazdaság egy következménye /ford.: Enyedi György/	121

KILÁTÓ

- Juhász János: Területi vonatkozású kutatások a Szövetkezeti Kutató Intézetben 129

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

- Pillis Pál: Mezőgazdasági modellek /Sikos T. Tamás/ 135
- Imreh István /szerk./: Változó valóság. Szociográfiai tanulmányok /Berényi István/ 137

ELŐSZÓ

A Területi Kutatások 3. száma előszavában néhány vitára ösztönző tanulmányra szeretném olvasóim figyelmét felhívni.

Zoltán Zoltán a gazdasági földrajz elméleti és módszertani kérdéseire irányítja a figyelmet. Hasonló elméleti jellegű tanulmányok az elmúlt években meglehetősen háttérbe szorultak a hazai szakirodalomban. Beluszky Pál tanulmánya az Országos Településhálózat-fejlesztési Konceptióval /OTHK/ foglalkozik és rávilágít néhány fontos megoldatlan kérdésre. Remélve, hogy az OTHK felülvizsgálata során ezek az ellentmondások feloldást nyernek.

Az IGU Falufejlesztési Bizottsága Enyedi Györgynek a bizottság elnökének meghívására 1979 szeptember 3-9 között Szegeden tartotta konferenciáját "A modern mezőgazdaság hatása a falusi térségekre" címmel. Az előadások közül néhányat lefordítottunk, amelyek remélhetően tematikájuk és elméleti jellegük miatt érdeklődésre találnak. Közülük vitára ösztönző R. E. Lonsdale /USA/ és K. Ruppert /NSzK/ tanulmánya, amelyekhez megjegyzést is fűztünk.

Süli-Zakar István és Horváth József olyan tanulmányokkal jelentkezett, amelyekkel szintén ritkán találkozunk a gazdaság-földrajzi szakirodalomban. Az előbbi szerző a történeti földrajz, az utóbbi az ún. "kulturföldrajz" tárgykörébe sorolható témát dolgozott fel. Mindkét tanulmány igazolja, hogy ezek a megközelítések is gyakorlati jelentőségük lehetnek.

Rétvári Lászlótól és Berényi István - Egressy Zoltántól a földrajzi környezet értékelésével kapcsolatos tanulmányt közlünk, amelyek a területrendezés tudományos megalapozása során nyújthatnak segítséget.

Berényi István

Kutatási eredmények

A DINAMIKUS GAZDASÁGFÖLDRAJZ

AVAGY EGY MODERN TUDOMÁNYOS SZINTÉZIS MEGTEREMTÉSÉNEK PROBLÉMÁI

A GAZDASÁGFÖLDRAJZBAN

Zoltán Zoltán

A gazdaságföldrajz-tudomány művelői közül napjainkban egyre többen ismerik fel egy új, modern tudományos szintézis szükségességét, amely sokkal átfogóbb és rendszerezettebb módon képes visszaadni a bennünket körülvevő világban végbemenő nagyarányú társadalmi, gazdasági változások lényegét - legfőbb mozgató erőit, térbeli törvényszerűségeit, a változás, illetve fejlődés fő irányait - hiszen nap, mint nap tapasztalnunk kell, hogy a régi hagyományos elméletek alapján ezeket a nagy strukturális változásokat és robbanásokat képtelenség megmagyarázni. Naponta kell tehát szembenéznünk a dinamikusan változó élet megannyi tudományos, társadalmi és gazdasági kihívásával és ezekre minél előbb nemcsak tudományosan megalapozott, hanem a gyakorlati tapasztalatokkal mindenkor szembesíthető válaszokat kell adnunk. Nem kétséges, hogy a társadalomtudományok e tekintetben bizonyos lépéshátrányban vannak a természettudományokkal szemben, hiszen azok többségében /pl. a fizikában, a matematikában, a kémiában és a biológiában/ a korábbi elméletrendszer dinamikizálása és strukturális átrendeződése már megtörtént. Tulajdonképpen ezek váltották ki a II. világháború befejeződése után kibontakozó második tudományos-technikai forradalmat, amelynek legfőbb eredményei az atom- és űrtechnikában, az új műanyagok és kémiai szerek, a számítógépek újabb és újabb generációinak kifejlesztésében, a számítógéptechnikában és elektronikában, valamint a különböző növényi és állati hibridek kialakításában jutnak kifejezésre.

Ezek alapján gyakorta beszélünk a második tudományos-technikai forradalom korszakáról, de úgy vélem, ennek lényegi vonásait vagy nem kellően ismerjük, vagy nem eléggé véljük kötelező érvényűnek a társadalomtudományok - így a gazdaságföldrajz - további fejlődése szempontjából is kötelező érvényűnek. Ez utóbbi esetben ugyanis teljesen kézenfekvő, hogy annak a nagy strukturális átalakulásnak, ami a természettudományokban már végbe ment a társadalomtudományok körében is be kell következnie, hogy helyes válaszokat tudjunk adni a dinamikusan változó élet megannyi kérdésére.

Megítélésem szerint a tudományos-technikai forradalom főbb jellemvonásai - amelyek a mi tudományterületünk számára is inspiráló erejűek lehetnek - a következők:

1/ Korunkban a legkülönbözőbb tudományterületeken a világról /a természetiről, a társadalmiról és a gazdaságiról egyaránt!/ szerzett információink köre és mélysége hihetetlen mér-

tékben megnövekszik. Az információtömeg mennyisége évről-évre robbanásszerűen nő, ami nemcsak tájékozottságunkat növeli, hanem könnyen dezinformáló is lehet, ha ezeket nem foglaljuk megfelelő dinamikus rendszerekbe és nem rendszer szemléletben értékeljük a világban végbemenő eseményeket.

2/ A robbanásszerűen megnövekvő információtömeg rendszerezése a régi rendezőelvek és a hagyományos keretek között általában már nem valósítható meg. Új rendezőelvek felállítására, új elméleti modellek kialakítására van szükség, hogy urrá tudjunk válni a ránk zúduló információ- és problémátömegben. Az új kutatási módszerek és az egzaktabb információk viszonylag könnyen ellenőrizhetővé teszik a korábbi elméletek érvényességét, ami gyakran ahhoz vezet, hogy ezeket túlhaladottaknak kell minősítenünk. A régi elméletek ugyanis gyakran kellően mély és sokoldalú információk hiányában csak külső benyomásokra, sejtekre épültek, amelyek keletkezésük idején ugyan tiszteletreméltó teljesítménynek számítottak, bizonyos mértékben orientáltak is, de ma már többségük nem elégítheti ki a velük szemben támasztott egyre nagyobb követelményeket. Az egyes jelenségek, folyamatok külső, vagy néhány felszínes jellemzője alapján kialakított elméletekkel szemben korunkban a belső szerkezetek minél mélyebb és alaposabb vizsgálatára, mozgás- és hatásmechanizmusuk feltárására irányulnak a kutatások és ezek alapján keletkeznek sokkal megalapozottabb elméletek.

3/ A tudományos-technikai forradalom időszakában tehát nagymértékben felgyorsul a mennyiségi növekedésnek /pl. az információ tömeg növekedésének/ a minőségi fejlődésbe /új, korszerű elméletek kialakításába/ való fejlődési folyamata, ami a különböző tudományágak területén - így eddig főleg a természet-tudományokban - az eddigi ismeretanyag alapvető átértékeléséhez, új elméletek kialakulásához, vagyis strukturális robbanások sorozatához vezetett. Hasonló strukturális robbanások küszöbén állunk azonban a társadalomtudományok területén is, akár az irodalomtörténeti tudományokat, vagy a közgazdaságtudományt tekintjük.

4/ A strukturális robbanások, vagy forradalmak hatására azonban nemcsak új elméletek és modellek alakulnak ki, hanem jobban tisztázódnak a különböző jelenségek közötti oksági összefüggések, a rendszerbeli kapcsolatok, a mozgási folyamatok mechanizmusa, a fejlődést dinamizáló, vagy fékező tényezőrendszerek, továbbá a rendszerek külső hatásmechanizmusa. E felismerések természetesen továbbgyűrűznek a technikai fejlődés és a társadalmi-gazdasági mozgás legkülönbözőbb területein, amelyek visszahatással még jobban gyorsítják a tudományos megismerés folyamatát és az új strukturák létrejöttét.

A gazdaságföldrajz-tudomány fejlődésében ma képletesen szólva egy olyan fejlődési szakaszban vagyunk, mint amilyenben az atomfizika volt, amikor már ismerték az atomsugárzást, de még pontosan nem tudták megmagyarázni, hogy ez miként van összefüggésben az atom szerkezetével. Amikor viszont az atommag szerkezetét jobban megismerték - kialakultak ennek is a kutatási eszközei, módszerei, sőt elméletei is - akkor képesek voltak felismerni a maghasadás, valamint a szabályozott termonukleáris reakció folyamatait is.

Mi is gyakran megállapítjuk egyes vonzási centrumok vonzási intenzitását, népességének, vagy termelésének növekedési dinamikáját, csak éppen nem ismerjük azokat az adott struktúrában gyökerező mozgás- és hatásmechanizmusokat, amelyek szükség-szerűen éppen ilyen eredményekre kell vezessenek. Gyakran teszünk összehasonlításokat /fejlettségi színvonal-értékeléseket/ különböző országok, városok, vagy közigazgatási térségek között anélkül, hogy azok sajátos strukturális viszonyai között - amiből lényegében az eltérő növekedési és fejlettségi ütemek következnek - valami különbséget is tennénk. Ez pedig alapvető hiba, ami az egész értékelés tudományos megalapozottságát megkérdőjelezheti. A különböző társadalmi-gazdasági fejlettségi szintekhez ugyanis más és más strukturális állapotok, fejlődési szakaszok kapcsolódnak. Ezekről ma már nem szabad megfeledkeznünk. A trendszámításokon alapuló prognózisokat is tulajdonképpen ez tette kétségesse, sőt néha teljesen elhibázottá. Ugyanis ez a számítási mód csak a növekedési ütem nagyságára koncentrál az egyes idősorokban és egyáltalán nem veszi számításba, hogy ezek mögött milyen strukturális fejlődési szakaszok húzódtak meg és milyen volt azok kinetikus növekedési képessége.

Régen - mondjuk a két világháború közötti időszakban - hazánkban viszonylag könnyű volt bizonyos elméleti felismerésekre jutni /pl. a mezőgazdaság specializálódásában, vagy a településekkel kapcsolatban az ún. funkcionális morfológiában/, mert a társadalmi-gazdasági fejlődés lassu volt, amely az egyes strukturális állapotokat hosszabb ideig változatlan állapotban tartotta, így azok legkarakterisztikusabb vonásai jól kifejeződtek, vagyis fejlettebb technikai, kutatási apparátus nélkül is könnyen felismerhetővé váltak. Ma viszont a dinamikus fejlődés és a szüntelen átstrukturálódás állapotában koránt sem ez a helyzet. A különböző ható tényezők szinte kaotikus halmazából viszonylag nehéz a tartós tendenciákat és azok kritikus elágazási csomópontjait meghatározni, illetve ezekből olyan tartós következtetésekre jutni, amelyek néhány éven belül nem veszítik el aktualitásukat. /Például az erős specializálódásnak a mezőgazdasági termelésben ma már nemcsak az előnyeit, hanem a hátrányait is látjuk és mérlegeljük. A funkcionális morfológia alapján pedig egyszerűen képtelenség megmagyarázni azokat a problémákat, amelyek a mai gyorsan növekvő városainkban a gombamódra szaporodó lakótelepek következtében jelentkeznek./

Az ilyen és az ehhez hasonló problémák azonban korunkban egyre több tudományág művelőinek válnak mindennapi dilemmájává, ami azt sürgeti, hogy az egyes jelenségcsoportokat sokkal mélyebben, másrészt sokrétűbben kell megközelítenünk, vagyis az egyes jelenségeket fejlődési folyamataikban, szüntelen átalakulásukban és a rendszer egészére kiterjedően kell vizsgálnunk, értékelnünk, nehogy szűkkörű vizsgálataink alapján vakvágányra fussunk.

A klasszikus telephelyelméletek főbb megállapításai napjainkban például főleg azért kérdőjelezhetők meg, mert a tényezőknek egy viszonylag szűk körével számoltak és ezek hatásait is eléggé leszűkítve vizsgálták. Napjainkban a telephelyválasztásra ható tényezők köre sokkal bővebb, többszörösen összetettebb és sokkal árnyaltabb megközelítést, értékelést igényel. A kapcsolódó tudományágakban /pl. a közgazdaságtanban, a szociológiában stb./ az utóbbi két-három évtizedben olyan új dinamikus jellegű elméletek születtek /pl. a fejlődési stádiumelmélet, a növekedési póluselmélet, a struktúra- és növekedési elméletek, a városi és falusi társadalomelméletek stb./, amelyet a gazdaságföldrajz-tudományban sem lehet figyelmen kívül hagyni. Ezek főbb megállapításai ugyan már elég régen és egyre erőteljesebben beszürdnek a mi tudományterületünkre is, de eddig még nem váltak egy egységes rendszerszemléletű térelmélet szerves részeivé. Pedig tudományágunk további gyorsütemű fejlődése és a modern szintézis megteremtése szempontjából úgy vélem, hogy a rendszer-szemléletű dinamikus térelmélet kidolgozása és törvényszerűségeinek illetve eszközrendszerének a gazdaságföldrajzi kutatások minden területén való következetes érvényesítése a legfőbb stratégiai feladatunk.

Amint az eddigiekből is kiderült: a gazdaságföldrajz helyzetét és fejlődési irányát nem lehet a többi tudományágban, - különösen a vele szoros kölcsönhatásban lévő társtudományokban - például a közgazdaságtanban, a szociológiában, vagy az informatikában és matematikában - bekövetkezett fejlődési vonaltól elválasztva kezelni és vizsgálni. Így mindinkább általánossá válik az a felismerés, hogy a gazdaságföldrajz legfőbb rendezőelveit tulajdonképpen nem önmaga állítja fel, hanem sajátos feladatrendszerének megfelelően a társtudományok rendezőelveiből szintetizálja, különös hangsúlyt adva a térbeliségnek, illetve a térfaktornak. Ez értelemszerűen következik a gazdaságföldrajznak, mint szintetizáló tudománynak a jellegéből. Ugy érzem annál is inkább utalni kell erre, mert még a legutóbbi időszakban is a földrajztudomány egyes művelői a közgazdaságtudomány, vagy a szociológiai szemléletnek és eszközrendszerének tulzott behatolásától féltették tudományáguk fejlődését. A gazdaság és a társadalom térbeli fejlődésének vizsgálata azonban aligha képzelhető el azon tudományágak törvényszerűségei, eszme- és eszközrendszere megismerésétől, amelyek "főhivatás-szerűen" foglalkoznak a problémával.

Különösen a gazdasági növekedés, a fejlődési stádium, a struktúra és szektorelméletek, valamint az infrastruktúra elméletek azok, amelyeknek főbb megállapításaira feltétlenül figyelniünk kell, illetve amelyeknek a térrel kapcsolatos elméleti megállapításait a dinamikus térelmélet kidolgozása során fel kell használnunk. Az infrastruktúra elméletek például mindenkor az adott társadalmi-gazdasági struktúrák sajátos igényrendszereiből indulnak ki, a különböző ható tényezőket célraorientáltan egy dinamikus logikai rendszerbe rendezik és nagy figyelmet fordítanak a tovagyrűző hatásokra, tehát mindazokra a csomóponti kérdésekre, amelyek az élet dinamikus változásai mechanizmusának megértéséhez feltétlenül szükségesek.

Ahhoz tehát, hogy a gazdaságföldrajz-tudomány a vele szemben megnyilvánuló társadalmi elvárásoknak minél jobban meg tudjon felelni végképp fel kell adnia eddigi tulzottan leíró jellegét, amely ugyan ma már nem úgy jelentkezik, mint egykor: bizonyos dolgok térbeli elhelyezkedésének leírásában, hanem abban is, hogy gyakran sematikus tipizálunk, bizonyos jelenségeket néhány felszínes mutató alapján lehatárolunk, egyszóval egy adott állapotot rögzítünk, anélkül, hogy ennek mélyebb törvényszerű összefüggéseire és fejlődési tendenciáira rámutatnánk.

A leíró jellegű gazdaságföldrajzi munkák legfőbb hibája: térelméleti megalapozottságának hiányában rejlik. Így az egyes jelenségek bemutatása gyakran egymástól teljesen elszigetelten, sőt esetlegesen történik, nem egy nagy összefogó rendszer részeként. Ez nemcsak a dialektika legfőbb alaptörvényeivel - az anyagi világ oszthatatlanságával, az anyag állandó mozgásában lévő voltával, a hatás-ellenhatás elvével stb. - hanem ettől teljesen idegen metafizikus szemléletmód kialakulásához is vezet.

A leíró jellegű gazdaságföldrajzot ezért apróbb kis kiigazításokkal, módosításokkal nem lehet korszerűsíteni és a dinamikus gazdaságföldrajz fejlődési stádiumába átvinni. Ehhez szemléletben, elméleti megközelítésében és módszereiben teljesen át kell alakulnia, meg kell ujulnia, hogy egyre növekvő ismeretanyagunkat a való élet mozgásjelenségeit egy jobban megközelítő, azt szimuláló, vagy modellező eszmerendszer kereteibe tudjuk bemutatni, vizsgálni. Tulajdonképpen ezt az igényt fogalmazza meg a dinamikus gazdaságföldrajz kialakításának folyamata, amelynek elméleti rendszerére minél előbb át kell állnunk, hogy az élet által felvetett követelményeknek minél jobban meg tudjunk felelni, a tudományos kutatásban és az oktatásban egyaránt.

A dinamikus gazdaságföldrajz főbb rendezőelvei

A dinamikus gazdaságföldrajz alapvetően szemléletében, a térről alkotott fogalmaiban, a jelenségek logikai rendszerezésében, súlyozásában és értékelésében tér el a hagyományos leíró jellegű és ezért statikus szemléletű gazdaságföldrajztól. E két különböző világ, miután két külön elméleti és szemléletbeli rendszer.

E dinamikus földrajz nem akarja "kimereviteni" a világot egy adott időpontban - mint ahogy a leíró földrajz teszi -, hogy leírhasssa annak állapotát, hanem a való élet - a társadalmi és gazdasági mozgásjelenségeket - szimulálva folytonos mozgásban akarja bemutatni a világot. Ennek következtében a két szemléleteti rendszer viszonya olyan egymáshoz, mint a hagyományos fényképe és a mozgóképe vagyis a filmé. A dinamikus földrajznál is nemcsak az egyes jelenségek folyamatszerű - a fejlődési vonal és annak törvényszerűségei, valamint oksági összefüggései - bemutatása a döntő, hanem e folyamatok egységes rendszerbe foglalása, jelentőségüknek megfelelő súlyozása, a fejlődésük dialektikájának bemutatása, strukturális állapotuk elemzése, értékelése. Így alkothat tulajdonképpen olyan rugalmas eszmerendszert, amely az újabb jelenségeket mindenkor be tudja fogadni, anélkül, hogy a rendszer eredeti logikáját fel kellene adni, vagy alapjaiban módosítani. Ezt a rendszert akár a napi híradásokból, olvasmányokból vagy személyes tapasztalatokból, benyomásokból mindig tovább lehet fejleszteni, tökéletesíteni, sőt az oktatás bármely szintjén tovább lehet építeni, anélkül, hogy újból az alapozásnál kellene kezdenünk.

A dinamikus gazdaságföldrajz legfőbb rendezőelveit a következő fő problémakörök - mint elméleti csomópontok - köré csoportosíthatjuk:

1. A nagytérégi szemléletmód és a gazdasági tér, mint erőter hatásmechanizmusának bemutatása a világon

A világ gazdaságának fő folyamatait, illetve fejlődési tendenciáit bizonyos akciócentrumok léte és működése határozza meg. Pl. napjainkban a világon négy fő gazdasági akciócentrumot figyelhetünk meg: az USA-t, az Európai Közös Piacot, a KGST-t és Japánt.

Mi jellemzi ezeket az akciócentrumokat?

Elsősorban hatalmas gazdasági potenciál. Vagyis a termelőeszközök, a tőke, a gazdasági erőforrások nagyfokú koncentrációja.

Másodsorban ezek a Föld legnagyobb innovációs /ujítási/ központjai, ahol a legtöbb új találmány, technológia és új gyártmány születik. Ugyanis korunkban ahhoz, hogy új nagy világjelentőségű találmányok szülessenek például a számítástechnikában, az atomtechnikában és közlekedésben vagy az űrrepülésben, olyan óriási kutatási ráfordításokra van szükség, amelyek előteremtésére csak a legnagyobb országok vagy gazdasági integrációk képesek.

Harmadsorban ezek az akcióközpontok egyben nagy piacközponatok is, ahonnan a világkereskedelem legnagyobb volumenű folyamatait irányítják. Ezzel együtt nagy információtermelő, pénzügyi lebonyolító és döntési központok is. Az innen kiinduló döntések alapvetően meghatározzák a világ gazdaságának és kereskedelmének fejlődési irányait, amit nem lehet figyelmen kívül hagyni. /Például az Európai Közös Piacnak az élőállat importtal kapcsolatos döntése évszázados piaci kapcsolatokban hozott alapvető fordulatot a kelet- és nyugat-európai országok viszonylatában./

Negyedszer, ezek az akcióközpontok a világkereskedelemben és a gazdasági együttműködésben játszott meghatározó szerepük révén a nemzetközi munkamegosztás legfőbb szervező központjai is. Hogy a világon milyen új nyersanyagfajtát, milyen intenzitással és hol kezdenek kitermelni? - az ezeknek az akcióközpontoknak a döntésétől függ, hiszen a világ nyersanyagtermelésének nagy részét ezek veszik igénybe.

Az akciócentrumoknak természetesen vannak magasan fejlett magterületei, amelyek főleg a legnagyobb és központi szerepet betöltő ipari agglomerációkban öltenek konkrét testet. A magterületek sokoldalú termelési-pénzügyi-információs stb. kapcsolatuk révén különböző intenzitással kapcsolnak magukhoz különböző fejlettségi szinten és strukturális fejlettségi állapotban levő regionális térségeket és övezeteket.

Ugyancsak nagytérségi szemléletben és többoldalú kölcsönhatás rendszereikben kell bemutatnunk a különböző gazdasági fejlettségű színvonalzónákat, ezek sajátos belső strukturális állapotait és az akciócentrumokkal fennálló kapcsolatrendszerüket.

A KGST-országokon belül ilyen többé-kevésbé homogén színvonalzónáknak minősülnek: a Szovjetunió európai része - amely a KGST akciócentrum magterületét is magában foglalja - , továbbá szibériai és távolkeleti, illetve közép-ázsiai része. Az európai szocialista országoknál az ún. északi szárny /NDK, Csehszlovákia, Lengyelország/, illetve a déli szárny /Magyarország, Románia, Bulgária/.

A nagytérségi szemlélet alapján a kisebb területű és népességű országok, különálló ismertetése nem szükséges, mert az egyes homogénebb regionális térségekben /pl. Nyugat-Európa atlanti része, Észak- vagy Dél-Európa/ csak felesleges párhuzamoságokhoz vezet. A regionális térség általános jellemzőinek bemutatása után csak néhány gondolat erejéig kell említést tenni arról, hogy egy-egy ország fejlődési vonala, vagy konkrét térszerkezete mennyire tér el az általánostól. Így az országok közötti eltérő súlyarányok /pl. népességszámban, ipari termelésben stb./ sokkal szemléletesebben bemutathatók, mint a külön-külön való bemutatásnál.

A főbb gazdasági akciócentrumokon kívül természetesen akadnak még bizonyos subcentrumok is /pl. Kína, India, az arab országok stb./, amelyek egyrészt hatalmas népességüknél vagy egyes ásványi nyersanyagokban való gazdagságuknál fogva meghatározó szerepet gyakorolhatnak a világ gazdaságának fejlődési tendenciájára. Az arab országoknak ez a gazdasági subcentrum szerepköre különösen az 1973-as energiaválság után vált érezhetővé a világ gazdaságában. A subcentrumok alapvetően abban különböznek a fő akciócentrumoktól, hogy ezek nem rendelkeznek mindazon alapvető jellemzőkkel - amelyeket ott említettünk - hanem azok közül csak egy-kettővel. Potenciális helyzetük vagy szerepük azonban valószínűleg növekedni fog és így feltétlenül kiemelten kell ezeket kezelnünk a Föld több mint 150 országának sorában.

Az akciócentrumok felismerése a gazdaságföldrajzban napjainkban annyira kézenfekvő kell legyen, mint korábban már a meteorológiában. Közismert ugyanis, hogy hazánk időjárási viszonyait nem lehet csak a Kárpát-medencében kialakult légköri viszonyokból megmagyarázni, mert erre négy fő akciócentrum /az izlandi, az azóri, a Perzsa-öböl környéki és a szibériai/ is meghatározó szereppel bír.

Ahogy ez a felismerés ma már a természetföldrajzi oktatás szerves része és tananyaga, ugyanugy nem lehet másképpen ez a gazdasági tér akciócentrumaival kapcsolatban sem, ugyanis egy ország gazdasági helyzetét, a fejlettségére ható tényezőket nem lehet csak nemzeti keretekben szemlélni. A gazdasági integrációk keretében az egyes országokból már nemcsak az kerül exportra, ami a belföldi fogyasztás leszámítása után feleslegként jelentkezik, hanem egyre nagyobb volumenű lesz az a termelés, amely kizárólag külföldi igények alapján készül, belföldön jóformán alig fogyasztják /pl. a Zsiguli-kooperációban készülő szerelvények/.

2. A térben lejátszódó eseményeknek folyamatszerű bemutatása és az egyes jelenségek fő jellemzőinek strukturális fejlettségi állapotokból való levezetése

A társadalmi-gazdasági fejlődés tulajdonképpen különböző strukturális fejlettségi állapotokon keresztül követhető a leginkább nyomon, legalábbis dinamikus szemléletmód keretében. Az egyes strukturák elemzése ugyanis a mélyebb megismerés kulcsát adhatja kezünkbe. Az összefüggéseknek olyan komplex viszonylatrendszereit tárhatjuk így fel, amelyekre felszíni szemlélődéssel sohasem tehetnénk szert. A strukturakutatás a társadalmi-gazdasági jelenségek belső szerkezetének, mozgástörvényeinek és hatásmechanizmusának megismerésében olyan nagyjelentőségű és nélkülözhetetlen módszer, mint amilyen a fizikában az anyag atomos szerkezetének, vagy a biológiában a sejtek belső rendszereinek kutatása.

A strukturakutatás természetesen nem azt jelenti - ahogy sokan még ma is teszik vagy gondolják - hogy az egészet, valamilyen rendezőelvek szerint részeire bontjuk, hanem sokkal inkább azt, hogy ezután a részek helyét és szerepét vizsgáljuk az egészben és azt próbáljuk kinyomozni, hogy a fejlődést mely részeknek, milyen külső vagy belső hatásokra történő növekedése, vagy visszaszorulása idézi elő? Hogy miként zajlik le az egyes részek egymásközt, illetve az egészhez kötődő viszonylatrendszereinek átértékelődése, egyes részek hirtelen térnyerése és mások zsugorodása.

A struktúra az, amiben tulajdonképpen a fejlődés dialektikáját az adott rendszer egészére nézve felismerhetjük. A strukturában ugyanis egymás mellett vannak a régi /örökletes vagy már elavult/ és az új /dinamikus előreterő, magának nagyobb teret követelő/ elemek. Ezt a népesség-strukturától, a foglalkozási, gazdasági és lakás-strukturáig minden strukturális állapotban

fel lehet ismerni. A strukturák fejlődését tulajdonképpen a régi és új elemek dialektikus párharca idézi elő, amelyekben a régi elemek mind hátrább szorulnak és eltűnnek, illetve az új elemek kerülnek mindinkább előtérbe és jutnak tulsúlyhoz. De ami egy-két évtizeddel ezelőtt még "új elem" volt, ma már talán az a "rég", mert nálánál még újabb, még dinamikusabb elemek jelentek meg az adott strukturában.

A növekedés és fejlődés tulajdonképpen mind strukturális állapotváltozás. A strukturákat a növekedésre, fejlődésre alkalmas voltuk szerint két nagy csoportra oszthatjuk, mégpedig a/ erősen zárt strukturák, b/ nyílt strukturák.

Társadalmi-gazdasági szempontból az erősen zárt strukturák /pl. primitív ököösségi, vagy archaikus paraszti társadalmak/ nehezen vihetők át egy másik strukturális állapotba. Ugyanis ezeknek a strukturáknak túlzottan merev, "megkövesedett" belső viszonylatrendszereik, primitív értékrendjük stb. miatt nehéz olyan érintkezési felületeket találni, ahol az új strukturális elemek /pl. a korszerűbb gazdálkodásra ösztönző közgazdasági eszközök/ bevihetők. Az elavult, önmagukat túlélő strukturák egyik legfőbb jellemzője éppen az, hogy nehezen - vagy egyáltalán nem - tudják az újításokat befogadni, az új értékrendeket és szemléletmódot magukévá tenni. /Ez a strukturák sajátos védekező mechanizmusából ered./

Az elavult strukturákat általában a strukturális forradalmak során külső erőbehatásokkal kell szétrombolni, kereteiket annyira szétfeszíteni, hogy az új törekvéseket be tudják fogadni. A strukturális forradalmak lehetnek társadalmiak és gazdaságiak. A társadalmi forradalmak általában a gazdasági strukturális forradalmak egész láncolatát indítják meg azáltal, hogy alapvetően megváltoztatják a hatalmi, a tulajdon-, a birtok- stb. viszonyokat. Ez azonban még korántsem jelenti azt, hogy ezzel minden strukturális forradalom lezajlott az adott gazdaságban, mert a fejlődés további folyamán újabb strukturális forradalmak válnak szükségessé.

Hazánkban például az 1940-es évek második felében a társadalmi forradalommal párhuzamosan kibontakozó strukturális forradalmak voltak a gazdaságban például a földosztás /amely megváltoztatta a korábbi elavult birtokstrukturát/, az államosítások /amely a gazdaságban felszámolta a magántőke szerepét/, a mezőgazdaság első szocialista átszervezési periódusa és a nehézipar elsődleges fejlesztését célzó iparosítási program.

Az 1960-as évtizedben legalább hét olyan alapvető jelentőségű társadalmi-gazdasági strukturális forradalomnak lehettünk tanúi, amelyek több évtizedre meghatározó jelentőségű korszakváltást jelentettek fejlődési irányunkban. Ilyenek voltak pl. a mezőgazdaság szocialista átszervezésének befejezése, az abortuszrendelet bevezetése, az energiasztruktúra átalakítása, a nagyvállalati rendszer bevezetése, a motorizáció felgyorsulása, a lakás- és városépítésben a házgári tömegtermelés megjelenése, a gazdaságirányítás reformja stb. Ha ezeket mint fő fejlődő

dési csomópontokat nem vesszük figyelembe az ország társadalmi-gazdasági képének térbeli megrajzolásánál, akkor úgy vélem, hogy nem tudjuk a valóságot a maga sajátos fejlődési tendenciáiban folyamatszerűen és strukturális mélységben bemutatni. /Most ezeknek a strukturális forradalmaknak tovaggyűrűző hatásai valamennyijének kifejtésére nincs elegendő hely, de ezt térbeli hatásaiban tovább kell vezetni, be kell mutatni ahhoz, hogy a fiatalok megérthessék ma hol tartunk és merre kell haladnunk, hogy jövendő fejlődésünket tovább egyengethessük./

Feltétlenül fel kell tárnunk és be kell mutatnunk a mezőgazdaság szocialista átszervezése és a szocialista iparosítás dialektikus kölcsönhatás rendszerét, a születésszabályozás és a mai munkaerőhiány összefüggését, az energiastruktúra-változásának az energiafelhasználás és -termelés térbeli strukturájára gyakorolt hatását, a motorizációnak a közlekedés teljesítményében kivívott szerepét, az utépítésre, a településszerkezetre gyakorolt hatását stb.

Ha nem értjük meg a motorizációnak a modern társadalmakban betöltött szerepét, akkor nem tudjuk megmagyarázni a fejlett tőkés országok - és elsősorban az USA - gazdasági növekedésére gyakorolt hatását sem.

A strukturális elemzésnél tehát nemcsak a részek és az egész viszonyát kell vizsgálnunk, hanem egyben a részeket is kell rangsorolnunk aszerint, hogy milyen a növekedési hajlamuk? Mennyire nyitlak, mennyire tudják az új elemeket felvenni, az újításokat befogadni, a fejlődést stimulálni.

Ebből a szempontból - azon túl, hogy az egyes térségekben megvizsgáljuk a makrógazdaságok alapvető strukturális arányait: vagyis a mezőgazdaság és az ipar súlyát és teljesítményét a gazdaságban - az egyes ágazatokat minősíteniünk és csoportosítaniunk kell fejlődési dinamikájuk szerint is. Általában azok a gazdaságok képesek nagy /vagy megfelelő/ növekedési ütem elérésére, amelyben az ún. dinamikus iparágak - amelyek a technikai, technológiai fejlődés élvonalában járnak - vannak túlsúlyban, mert ezek valósággal magukkal huzzák az egész nemzetgazdaság fejlődését is.

Amíg az elavult strukturák túlzottan zártak és merevek, addig a dinamikus fejlődésre képes strukturák általában nyitottak. Így képesek a fejlődés újabb és újabb hajtóerőit felvenni. Ez általában nemcsak a gazdasági szférákra /pl. a mezőgazdaságivagy ipari ágazatokra/ vonatkozik, hanem a településekre is. A gyorsan növekedő városoknak szinte lehetetlen a pontos határait megvonni, annyira nyitlak, expanzívak környezetük irányában, amely agglomerálódási tendenciáik legfőbb magyarázata. /Ez azután továbbgyűrűzik belső strukturáik fejlődésében is, de ez már a dinamikus városelmélet terrénuma, amelyet itt e helyen szintén nem fejthetünk ki kellő mélységben./

A gazdasági fejlődés teljes processzusának végigvezetésére sajnos szintén nincsen lehetőség, de már itt is feltétlenül utalni kell arra, hogy a fejlődés menete lehet evolúciós vagy revolúciós. Az evolúciós általában sokkal lassabb. A strukturális át-

töréshez vagy forradalomhoz általában hosszú ideig kell a belső erőforrásoknak akkumulálódniuk és nagyon sok ellentmondással lehetnek terhesek. /Gondoljunk csak például az Alföld mezőgazdasági szerkezetének a vasutépítés után történő lassu átalakulására, specializált tájkörzeteinek kialakulására./ Körünkben ezek a folyamatok sokkal gyorsabban valósulnak meg, különösen ha a revolúciós utat választjuk. A revolúciós ut azonban nagyon gyakran a külső /intervenciós/ elemek erőszakos behatolásával indul meg, mesterségesen előidézett egyensúlytalansági állapotok egymásutánisága révén. Egyes ágazatokban az ilyen intervenív behatolások tulzott előretörése /pl. az erőltetett ütemű iparosítás/ olyan egyensúlyzavarokat is előidézhet, amelyek nemcsak az adott ágazatban, hanem az egész ország gazdaságában alapvető problémákat vethet fel. Nem szabad azt hinnünk, hogy a "jót" vagy a hirtelen megnövekedett többlettermelést egy ország gazdasága nagyon hamar és zavarmentesen be tudja fogadni, vagy felszívni. Sokszor ezek a problémák továbbgyűrűznek. /Kiderül, hogy bizonyos nyersanyagok többlettermelését kellő feldolgozóipar hiányában nem tudja a gazdaság felvenni. Ha viszont a feldolgozóipar szalad előre, akkor energia- és nyersanyaghiány léphet fel az adott ország gazdaságában./ A struktúra-fejlesztés tehát a tovagyűrűző hatások következtében sokszor problémákat is szokott előidézni, ha kellően nem veszik számba ezeket.

Az is egy alaposan vizsgálandó kérdés kell legyen, hogy mely ágazatok is képezzék tulajdonképpen a gazdasági fejlődés vivő ágazatait, amelyek többletjövedelméből a gazdaságfejlesztési programok finanszírozhatók. A szocialista országok többségében a fejlődés első szakaszában - miután általában tökeszegény országok voltak - az agrárrolló képezte a szükséges források előteremtésének egyik legfőbb eszközét. Ez természetesen károsan hatott ki a mezőgazdaság fejlődésére. Így sokáig annak növekedési üteme messze elmaradt a kívánatostól, amelyet később korrigálni kellett. Napjainkban azt láthatjuk, hogy a nagy olajtermelő és exportáló országokban főleg az olajdollárok képezik a fejlesztési programok pénzügyi alapjait.

3. Az infrastruktúra-elmélet logikai rendszerének alkalmazása

Az infrastruktúra-elmélet logikai rendszerének alkalmazása is a dinamikus földrajz egyik fő ismérve. Nem szabad ugyanis az infrastruktúrát tulzott leegyszerűsítéssel úgy szemlélni, hogy az csak bizonyos közlekedési, energia- és vízellátási stb. vonalak vagy lakossági ellátólétesítmények összessége. Az infrastruktúra-elmélet lényege az, hogy a társadalmi-gazdasági fejlődés különböző ágazataiban szükséges tényezőket egységes elvek szerint a kitűzött cél elérése érdekében - dominó-rendszerszerűen, kizárásos alapon - egységes logikai láncba, rendszerbe szervezi. E logikai lánc alapján teljesen világossá vá-

lik, hogy az egyes tényezők hogyan épülnek egymásra és az egyik megléte, hogyan teremti meg egy másik létrejöttének feltételét stb. Az infrastruktúra-elmélet tehát egy zártláncu logikai rendszer, amelynek alapján minden tényezőt számba kell vennünk és hatásmechanizmusát feltárnunk ahhoz, hogy a rendszer egészében elfoglalt helyét meg tudjuk határozni.

Tehát a nagytérsegi és strukturális szemlélet mellett az infrastruktúra-elmélet tudja a dinamikus gazdaságföldrajz legfőbb rendezőelveit meghatározni. Ezek a rendezőelvek részben az egyes térségek funkcionális jellegének felismerésére, az egyes strukturák fejlődésének logikai "menetrendjére" vonatkoznak, de nagyon értékes támpontokat adhatnak az ún. növekedési pólusok, fejlesztési centrumok és gazdasági erővonalak, illetve települési sávok térbeli kialakulásának folyamatára és működésük, valamint hatásuk mechanizmusára nézve is.

Ma már aligha lehet a gazdaságföldrajzban egyes városokban vagy telephelyekben gondolkodni és a gazdaság térbeli elhelyezkedését ezeken keresztül leírni. A gazdaságföldrajznak ez a felismerése nem teljesen új. Ha jól meggondoljuk tulajdonképpen a körzetelmélet is ezt a felismerést sugallja. Eszerint ugyanis a gazdaságban főleg azoknak a térségeknek van meghatározó szerepe a fejlődésben, amelyek bizonyos ágazatokban országos, vagy nemzetközi jelentőségű koncentrációra, specializációra tettek szert és ezen az alapon meghatározó szerepük van a területi munkamegosztás szervezésében. /Miótan azonban a körzetek pontos területi lehatárolása és profiljának egyértelmű meghatározása elég sok nehézséggel járt, így körzetek helyett gyakran inkább egyes városokon, telephelyek egész során keresztül leíró jelleggel mutatták be a szerzők a termelés térbeli elhelyezkedését./

A termelés térbeli sűrűsödése, koncentrációja, specializációja - egyszóval a körzetképződés - azonban sajnos a dinamikus földrajz minden kritériumára nem adhat megfelelő választ. Az ott települt ágazatokat ugyanis még minősíteniük kell növekedésre alkalmas voltak, pontosabban dinamikájuk szerint. Nem minden körzet számít ugyanis ma már dinamikusan növekvő térségnek, sőt több szénbázison kialakult körzetet - pl. még a Ruhr-vidéket is - az 1973-as energiaválság előtti időszakban már depressziós körzetnek kezdték emlegetni és intézkedéseket sürgettek a körzet teljes strukturális átforgatására, hogy újból dinamikusan növekvő térséggé válhasson. Ahogy tehát egy ország nemzetgazdasága szempontjából az a jó, ha a dinamikus ágazatok vannak tulsúlyban és ezek játsszák a vezető szerepet a gazdaságban, ugyanugy az egyes területek esetében is így van. Hazánkban például nem véletlenül Székesfehérvár az egyik leggyorsabban növekvő városunk. Gazdasági életének három legfőbb pillérét ugyanis mind dinamikus ágazathoz tartozó nagyüzemek adják. /Például a Videoton, az Ikarus és a Könyvűfémmű./

A növekedési pólusok létrejöttének törvényszerűségeiről és fejlődésének területi hatásmechanizmusáról - a korábbi térstruk-

turák átalakításáról - még nagyon sokat beszélhetnénk, de ez megint túlzottan távol vinne eredeti célkitűzésünkől a dinamikus gazdaságföldrajz rendezőelveinek felvázolásától.

Feltétlenül szólnunk kell még a vonalas szerkezetű infrastrukturális makrórendszerekhez /pl. az ut, vasut, vízi ut, energia- és csővezetékrendszerek közös nyomvonalasávjaihoz/ kapcsolódóan az ipari és települési fejlődés vonalas szerkezetéről, az ezekben a rendszerekben megtestesülő erővonal-rendszer mechanizmusáról, amely magához vonzza az új telephelyek létrejöttét, illetve nagymértékben meggyorsítja a meglevők fejlődését, mert az erővonalak mentén áramlik általában a nyersanyag, az energia, az információk, és jobbak a kooperációs, piaci kapcsolatok, a munkelő-ellátás stb. Ha az erővonal és fejlődési sáv elmélet nem is dönti meg a körzetképződés alapkoncepcióját, annyit mindenképpen látnunk kell, hogy a legfejlődőképesebb körzetek magterületei általában növekedési pólusnak minősülnek, ezeket pedig olyan gazdasági erővonalak kötnék egymással össze, amelyekhez nemcsak az adott körzet - hanem nagytérégi méretekben az egyes országok vagy kontinensek - iparának döntő hányada települt. A gazdasági erővonalak így olyan sajátos térbeli szerkezeti rendszert /pl. különös konfigurációjú rácsrendszereket/ képeznek, amelyek egy-egy ország vagy kontinens gazdaságát egy egységes makrórendszerre fogják össze, megfelelően súlyozva, strukturálva azokat az egyes telephelyeknek a makrógazdaság egészében betöltött szerepe és jelentősége szerint.

Hazánkban és a külföldi országokban is nagyon sok ilyen erővonalat lehet felvázolni, amely így sokkal karakterisztikusabban képes jellemezni az egyes országok gazdaságának konkrét térszerkezetét, mint a városok és ipari telephelyek felsorolásának hosszú sora.

Az erővonalak sokszor kuszának tűnő nagytérégi rendszereit azonban bizonyos alapvető makrógazdasági rendezőelvek szerint /pl. az energiatermelő bázis területi elhelyezkedése, mely az egész rendszer működésének alapja vagy az alapvető jelentőségű ágazatok, kohászat, gépgyártás, vegyipar térbeli sűrűsödése alapján/ ún. gazdasági tengelyek fogják össze. Hazánkban például ilyen az ún. északi energiatengely, amelyre a különböző gazdasági erővonalak - mint a fák törzséhez az ágak - ráfűződnek. Hasonló tengely-rendszereket lehet felismerni a legtöbb országban. Például Franciaország gazdasági tengely-rendszerét egy keletnyugati /Le Havre - Paris - Strasbourg/, valamint egy észak-déli /Saône -Rhône völgye/ tengely alkotja, amely egy nagy nyomtatott T-betűhöz hasonló. Az NSZK-ban egy nagy E-alaku tengely-rendszer ismerhető fel. Itt főtengelynek az északi-déli irányú Rajna völgye számít, amelyből három jelentős kiágazás van. Az első az Alpok északi előterében /Karlsruhe - Stuttgart - Augsburg - München/, a másik Majna-Frankfurttól a Német-Középhegység irányában, míg a harmadik a Ruhr-vidéktől a Germán-síkság déli peremén /Osnabrück - Hannover - Braunschweig, illetve az ennek közelében lévő Wolfsburg és Salzgitter/ vezet.

Mélyebb vizsgálatok alapján feltárható az egyes gazdasági erővonalak és tengelyek sajátos profilja - bizonyos vonalszakaszokon más és más ágazatokhoz tartozó üzemek települtek - és a rendszer egészének belső működési mechanizmusa. /Nevezetesen, hogy ezek mentén milyen főbb anyag-, termék- és kooperációs áramlatok szerveződtek./

Az ilyen konfigurációk felismerését nem szabad idegennek tartanunk a gazdaságföldrajztól, hiszen az un. vásárvonalaktól - amelyeket nagyon koncepciózusan már korábban felismertek a hagyományos gazdaságföldrajz művelői is - tulajdonképpen egyenes ut vezet a gazdasági erővonalak és tengelyek felismeréséig.

Vannak - és valószínűleg továbbra is maradnak - azonban olyan térségek, amelyeknek jellemzésére a tengelyek helyett inkább síkmértani konfigurációkat kell használnunk az alapvető térszerkezeti megjelenés szemléletesebb bemutatására. Ilyen például Olaszországban a Torino - Milánó - Genova "ipari háromszög" vagy a Rajna torkolatvidékén, a holland - belga tengerparton az "Európa Ipari Deltája"-nak nevezett térség, amely a multinacionális társaságoknak az egész világot átfogó "globális stratégiája" szempontjából a nyugat-európai petrolikémiai ipar "legideálisabb telephelye" és egyben legnagyobb koncentrációja lett.

X X X

Talán a dinamikus gazdaságföldrajz főbb rendezőelveinek és problémaköreinek ilyen nagyon vázlatos - és megközelítően sem teljes és átfogó - bemutatásával is érzékelhető, hogy milyen jelentős korszakváltás küszöbére értünk a gazdaságföldrajz tudomány jelenlegi fejlődési szakaszában. Nagy és megtisztelő az a feladat, amely ennek az elméleti és rendezőelv rendszernek a mindennapi gyakorlati oktatásba való átvitelében a tudomány és a gyakorlati pedagógia képviselőire vár az elkövetkező évtizedben.

NÉHÁNY GONDOLAT AZ ORSZÁGOS TELEPÜLÉSHÁLÓZAT-

FEJLESZTÉSI KONCEPCIÓ FELÜLVIZSGÁLATAKOR

Beluszky Pál

A hazai településhálózat vizsgálatával eltöltött másfél évtized tapasztalatai bátorítottak arra, hogy tervezői, településfejlesztői gyakorlat nélkül tegyek néhány - magánvéleményt tükröző - észrevételt, javaslatot az Országos Településhálózatfejlesztési Konceptió^{1/} eddigi eredményeivel, illetve a napjainkban folyó felülvizsgálatával, korszerűsítésével kapcsolatban.

Az 1007/1971/III. 16./ Kormány számú határozattal jóváhagyott OTHK jelentősége, kezdeti eredményei vitathatatlanok; ezen eredményeknek a teljesség igénye nélkül való számbavétele az eredeti OTHK korszerűsítésének napjaiban sem felesleges.

- A széles körben ismertté vált OTHK hozzájárult a területi szempontok érvényrejuttatásához a tudományos gondolkodásban és a tervezés-gazdaságirányítás gyakorlatában. Annál is inkább szükség volt erre, mert a tervezői, fejlesztési-beruházói, társadalom- és gazdaságirányító munkában évtizedeken keresztül, nem ritkán még ma is az ágazati megközelítés uralkodott, ugyanakkor méltánytalanul és káros következményeket okozva szorultak háttérbe a területi szempontok /az ágazati, ágazaton belüli egyensúly mellett a területi egyensúly biztosítása, a területileg arányos fejlődés-fejlesztés feladatai, az egyes gazdasági szabályozók működése különböző területi adottságok mellett, a lakosság életkörülményeiben mutatkozó területi hátrányok és így tovább/.

- A településtudományok szakembereit megnyugvással töltötte el, hogy az OTHK a települések hierarchikus rendszerének kialakítása, az alá- fölérendeltségi kapcsolatok meghatározása, a központokhoz rendelt körzetek kijelölése, a budapesti agglomeráció elhatárolása és elkülönített kezelés révén a funkcionális és hálózati szempontokat helyezte a településhálózat-fejlesztés középpontjába; a közelmúlt településfejlődése is igazolta, hogy napjainkban a települések közötti alapvető különbségeket a hálózati elemek idézik elő /mint a települések alapfoku ellátásának kiépítettsége, városiasodása, a városi központokhoz viszonyított forgalmi helyzetük, az agglomerálódás mértéke, az előbbi tényezőktől befolyásolva a lakosság életkörülményei, életmódja, vándormozgalma stb./. Ugyanakkora gazdasági szerepkörük, lakosságuk foglalkozási szerkezete többnyire már csak másodsorban formálja a településeket. Hovatovább közhely számba megy a településhálózati egységek együttes tervezésének-fejlesztésének

---

^{1/} Továbbiakban OTHK

szükségessége; ám ezen alapelv érvényesítése jelenleg is számos akadályba ütközik /a közigazgatási határok "áthághatatlan-sága" - különösen a megyehatárok közelében fekvő települések esetében lehet akadály a ésszerű településhálózat-fejlesztés-nek 2/ -, a termelő vállalatok, szövetkezetek adózása a telep-hely szerinti illetékes tanácsoknak - ami a munkahely-lakóhely együttesek harmónikus fejlesztését nehezíti -, az egyes tele-pülésekben statisztikailag kimutatott ipari létszámhoz, lakos-ságszámhoz kötődő beruházási javak stb./. A hálózati elemek ki-tüntetett kezelése tehát az OTHK ma is időszerű alapelve.

- Ugyancsak elvi jelentőségű, hogy az OTHK a településhá-lózat fejlesztésén keresztül az infrastruktúra, az úgynevezett "nem-termelő" ágazatok fejlesztését szorgalmazza. /A megyei te-lepüléshálózat-fejlesztési tervek természetesen a termelő ága-zatok fejlesztésére is tettek javaslatokat, másrészt az infra-strukturális fejlesztés a közvetlen termelés érdekeit is szol-gálja./ A nem-termelő ágazatok és beruházásaik diszkriminatív megítélése, elbírálása, kezelése tervgazdálkodásunkban hosszú multra tekint vissza, a feszített ütemű gazdaságfejlesztés idő-szakában gyökerezik, de a megnehezedett gazdasági feltételeink között ma is kísért. Pedig egyre inkább érvényesülő törvénysze-rűség, hogy a termelési kapacitások hatékony kihasználásának e-gyik alapvető feltétele az infrastrukturális háttér - mind a termelői, mind a lakossági - biztosítása. A lakosság egyre ér-zékenyebben reagál a lakóhelye nyújtotta életkörülményekre; a községekből való elvándorlás az ország több körzetében meghalad-ja a kívánatos vagy elfogadható mértéket; szaporodnak a példák a termelő üzemeknek, beruházásoknak a lakossági infrastruktúra kiépítetlenségére visszavezethető kihasználatlanságára 3/.

2/ A Somogy, Baranya, Tolna megyék közötti területátcsatolások Dombóvár környékén, a keszthelyi járás átcsatolása Zala me-gyéhez jelzik az ilyen jellegű intézkedések szükségességét. A városkörnyéki igazgatás fokozatos elterjedése - 1979. jan. 1-én 308 városkörnyékhez sorolt községünk volt - ugyancsak enyhíti a közigazgatási határok merevségét, lehetőséget te-remt a város és városkörnyék összehangoltabb fejlesztésére.

3/ A kedvezőtlen termőhelyi adottságok között gazdálkodó Bor-sod-Abauj-Zemplén megyei krasznokvajdai termelőszövetkezet - kísérleti célu fejlesztésének körülményei, illetőleg eredmé-nyei nemcsak az infrastrukturális háttér szükségességét, ha-nem az "ágazati szemlélet" meglétét s káros következményeit is példázza. A termelőszövetkezet termelése a 70-es évek kö-zepéig csak jövedelemkiegészítő, illetve üzemviteli állami támogatással volt jövedelmező. Jelentősebb felhalmozás hi-ján a kedvezőtlen természeti adottságok technikai ellensúlyozásá-ra, szerkezeti változásokra a modellüzemi kísérletek előtt nem kerülhetett sor. 1974 óta - az eredeti tervek szerint -

- Megkülönböztetett szerepe volt s van az OTHK-nak a településtudományok körén kívül eső, de területi-települési kategóriákkal is dolgozó tudományágak, kutatók /közgazdaságtudomány, ágazati gazdaságtanok, államigazgatástudomány, statisztika, szociológia stb./ településtudományi szemléletének alakításában. Az OTHK egyszempontu, viszonylag egyszerű hierarchikus településkategória-rendszere jól áttekinthető, kormányhatározat-mivolta meggyőző a településtudományi kérdésekben kevésbé jártas szakemberek számára is. Az OTHK kategóriáit statisztikai adatközléseink is rendszeresen alkalmazzák, a településekre vonatkozó információink szerepkör-szerinti bontásban állanak rendelkezésünkre. Ezért - is - számos ágazati vizsgálat, részletkutatás, elméleti s gyakorlati jellegű munka választja vizsgálati egységül az OTHK kategóriáit s válnak ezáltal összemérhetőkké, szintetizálhatókká.

- Természetesen az elvi, kutatásmetodikai, szemléleti jelentősége mellett az OTHK elsődleges feladata a településhálózat tervszerű, arányos fejlesztésének elősegítése. E téren eredményei nehezen ítélhetők meg, részben az OTHK jóváhagyása óta eltelt idő rövideége, az OTHK laza keretterv-jellege miatt, részben a megvalósulásnak az OTHK-n kívül eső gátjai - például a beruházási javak korlátozottsága - miatt. Annak ellenére, hogy a településhálózat strukturális átalakulása sok helyütt és sok szempontból az OTHK feltételezéseitől eltérő módon ment végbe,

---

3/ 85 millió Ft-os beruházással kívánják a jövedelmező termelés feltételeit megteremteni. A termelőszövetkezet működési területén az 1 lakosra jutó beruházás összege 5 év alatt meghaladja a 42 ezer forintot. A falukörzet életkörülményei, forgalmi helyzete, ma már demográfiai strukturája is igen kedvezőtlen; az elvándorlás menekülésszerű. Mivel a beruházások a termelőszövetkezetekre korlátozódtak, a falukörzet helyzete a termelőszövetkezet kiemelt fejlesztése idején is alig változott. A szövetkezet mögött álló "demográfiai háttér" nem kielégítő s egyre növekvő gondot okoz a szükséges munkaerő biztosítása. Meggyőződésünk, hogy a nagy volumenű beruházás hatékonyabb lett volna, ha a beruházási eszközök egy részét - vagy a szövetkezet fejlesztéséhez csatlakozva pótlólagos eszközöket - a falvak általános fejlesztésére fordítják. /Hogy ennek elmulasztása milyen feszültségeket eredményezhet, elégséges egyetlen adatot említeni: a termelőszövetkezet fejlesztési terve szerint néhány hektár alagcsövezésére 5 millió R-ot szántak; ez az összeg a szövetkezet gazdálkodási területén található 7 falu 25 éves tanácsi beruházási keretével egyenlő! Lásd: Beluszky P.: Krasznokvajda - egy alsófoku központ /?/ gondjai a Cserháton. - Földrajzi Értesítő, 1977. 3-4. füzet, pp. 349-386.

megállapítható, hogy az OTHK a településhálózat-fejlesztés orientálásának fontos eszköze volt a 70-es években; például lehetőséget adott, hogy a megyék hozzávetőlegesen azonos elvek szerint végezzék a községek várossá nyilvánításának előkészítését, fejlesztésüket ^{4/}. Egységes elveket szolgáltatott a tanácsai beruházások, ellátás-szolgáltatásfejlesztés területi "terítéséhez".

Az elmondottak ellenére időszerűnek, indokoltnak tartjuk az OTHK felülvizsgálatát, korszerűsítését.

Ugyanis:

- Az OTHK 1971-ben jóváhagyott változata tulajdonképpen a településhálózat hosszú távon /2000-ig/ elérendő hierarchikus tagolására /a települések központi szerepkör szerinti besorolása/ szorítkozott. Sem az ellátandó szerepkörök pontosabb körülírását - lásd alább -, sem az elérendő állapothoz vezető utak kijelölését, a fejlesztési arányokat és prioritásokat nem tartalmazta; nem keresett speciális megoldásokat a speciális településhálózati problémákra /mint például az alföldi központ-együttesek közötti szerepkörmegoszlás, az agglomerálódó térségek sajátos településhálózati problémái stb./; nem foglalt állást a településhálózat átalakításának legfontosabb kérdéseiben, mint például az agglomerálódás "optimális" kiterjedésében, illetőleg az ingázás-agglomerálódás - a munkahely-centrumba való költözés arányaiban, abban a konkrét kérdésben többek között, hogy kívánatos-e az agglomerálódási folyamat támogatása vagy sem és így tovább ^{5/}. A válaszokkal nem az OTHK kidolgozói maradtak adósok; azokra a magyar településtudomány sem tudott kielégítő feleletet adni a hatvanas években, az OTHK kialakításának idején. A településhálózat-tervezés és fejlesztés területén felhalmozódó tapasztalatok s a tudományos kutatás során keletkező új eredmények nyomán mindenképpen szükség van - és lesz! - az OTHK folyamatos "karbantartására", elsősorban nem megváltoztatására, hanem tartalmi gazdagítására.

---

^{4/} A várossá nyilvánításra való "érettség" megítélését a 23/1974. MTTH-ÉVM együttes rendelet szabályozza.

^{5/} Mindezt természetesen nem magának a kormányhatározat szövegének kellene tartalmaznia, hanem a különböző háttéranyagoknak, a megyei településhálózat-fejlesztési terveknek, a határozattal egyidőben megszülető, az OTHK kidolgozásának előzményeit, szempontjait, célkitűzéseit, a fejlesztési stratégiákat, a településhálózat-fejlesztés gátló tényezőit, az elkerülendő kitérőket stb. is részletező anyagoknak. Annál is inkább e "háttéranyagok" feladata lenne az OTHK tartalmi részletezése, mert így bizonyos korrekciók könnyebben keresztülvihetők; nem lenne pl. szerencsés a városok agglomerációinak határait hosszú időre jogszabályilag rögzíteni.

- Ugyanakkor a 70-es években felgyorsultak a településhálózat strukturájának változásai, részben a gazdasági fejlődés, annak sajátosságai, területi vonatkozásai nyomán ^{6/}, részben a települések fejlesztésére jutó növekvő anyagi eszközök - tömeges lakásépítés, a lakosság növekvő résztvétele a településfejlesztésben stb. - hatására. Míg az ötvenes, hatvanas években a településhálózat "felszínén" terjedtek a társadalmi-gazdasági fejlődés hatásai ^{7/}, addig ma a nagymérvű strukturális átrendezés szakaszába léptünk; koncentrálódik a lakosság, az intézményhálózat, egyes ágazatokban - mindenekelőtt a mezőgazdaságban - a termelőerők. Így a kisebb terület egységek között - megyéken belül! - a társadalmi-gazdasági különbségek még fokozódhattak is. Ezzel együtt a települések, a településhálózat fejlődésében is szaporodtak az intenzív fejlődés jelei /például a városok számának és népességüknek, gazdasági bázisuknak dinamikus növekedése mellett a városi élet minőségi jegyei iránt fokozódó igény/. E sokirányú fejlődés-átalakulás jellege, irányai, üteme nem mindenben s nem mindenütt igazolta az OTHK feltételezéseit. /A kedvezőtlen életkörülményeket nyújtó területek kiterjedése lassan csökkent; e területeken a nagyarányú elvándorlás, a depressziós jelenségek következtében a kívánatosnál lassabb volt a központ-hálózat, különösen az alsófoku központok kiépülése. A lakosság életkörülményei az azonos településkategóriákon belül közelítettek egymáshoz, de a különböző szerepkörű települések közötti különbségek helyenként még növekedtek is. Az Alföldi településhálózatának "hierarchizálása" vontatottan haladt /ez a megállapításunk nem jelenti azt, hogy az alföldi településhálózat "hierarchizálását", az OTHK kereteibe, kategóriáiba való beerőszakolásukat szükségesnek tartanánk/. Mindenekelőtt az aprófalvas településszerkezetű, valamint az elmaradott életkörülményeket nyújtó körzetekben a városok fejlődése nyomán

---

6/ A mezőgazdasági nagyüzemek méreteinek növekedése, a termelési folyamatok tényleges koncentrációja /nagyüzemi majorok, üzemszerű termelési módok kiépülése, kialakulása/, zárt rendszerű, iparszerű termelés kialakulása, a modern mezőgazdaságra jellemző vertikális integrációban a mezőgazdasági nagyüzemek integrátor szerepe, a mezőgazdaságból származó jövedelmek gyors emelkedése, az ipari jellegű melléküzemágak elterjedése; a hatvanas években, a hetvenes évek elején 130 ezer új ipari munkahely létesítése a községekben, a kis- és középvárosok iparfejlesztése, a közlekedési hálózatok korszerűsítése, az üdülési funkciók rohamos terjedése stb.

7/ Mint például a foglalkozási átrétegződés, az ingázás, ipar-telepítés, a mezőgazdaság szocializálása /kezdetben részben az öröklött üzemi keretek között/ stb.

fellépő "kisugárzás" a vártnál mérsékeltebb volt, a városfejlesztés esetenként a vonzáskörzet rovására, vagy legalább is annak elhanyagolásával történt. De a hierarchizált településhálózati modell egyre kevésbé alkalmazható az agglomerálódó térségekben és így tovább.

A megnehezedett gazdasági feltételek pedig mindinkább megkövetelik a gondos tervezést, a fejlesztési arányok, egyensúlyviszonyok, prioritások újbóli átgondolását.

Mindez indokolja az OTHK felülvizsgálatát. Mit várunk a felülvizsgálatról?

1. Az OTHK alapvető célkitűzése településhálózatunk egységes hierarchikus rendszerének kialakítása volt, mely rendszerben minden település meghatározott alá és fölérendeltségi viszonyban áll egymással, az egyes szintekkel szembeni követelmények generalizálhatók, a központok vonzáskörzetei átfedések nélkül fogják át az ország egészét. E merev és differenciálatlan településkategória-rendszer ^{8/} a területi sajátosságok nyomán fellépő speciális problémákra, a differenciált fejlesztés igényeire nem tud árnyalt választ adni; úgy tűnik, következetes alkalmazása sok helyütt nem is célravezető, mindenekelőtt az ország településhálózatában mutatkozó nagyfokú területi különbségek miatt ^{9/}. Különösen nehezen idomítható az Alföld településhálózata az OTHK előírásaihoz.

^{8/} Amely a hatvanas évek elején kimunkált elképzeléseknél mindenképp rugalmasabb, differenciáltabb; a mérnöki szemléletet tükröző Országos Településhálózati Tanulmányterv területi különbségektől mentes, csupán 4 hierarchikus fokozatu településrendszert kívánt kialakítani, s - többek között - a népsűrűség homogenizálását, a hierarchikus kategóriák következményeinek meg nem felelő települések tömeges megszüntetését, a központ-hálózatba "nem illő" városok "központi szerepkör nélküli" településsé való visszafejlesztését is célul tűzte ki.

^{9/} A területi különbségek figyelmen kívül hagyása számos település- és területfejlesztési döntésünk eredményességét csökkentette, tette megvalósíthatóságát illuzórikussá. A tanyavilág gyors felszámolására a negyvenes évek végén született tervek és intézkedések többek között azért valósultak meg csak felében-harmadában, mert figyelmen kívül hagyták azokat a különbségeket, amelyek például a gyümölcsösökkel - szőlőkkel övezett, intenzív gazdálkodást folytató Duna-Tisza közti tanyák s a Tiszántul "rideg", többnyire állattartó tanyái /a nagykun vagy hajduvárosok tanyái/ között, a nyiregyházi tanyabokrok, a békési tanyautcák s a teljesen szőrt, ritkán elhelyezkedő tanyák között mutatkoznak. A tanyavilág gyors eltűnését feltételezve "közösítették ki" a tanyán élőket,

Az Alföld településhálózata nemcsak az ország további tájegységeinek, hanem Nyugat- és Középeurópa településhálózatától is különbözik. E különbségek a "szabályos" faluhálózat hiányára vagy hézagos voltára /amely különösen a negyvenes-ötvenes évek fordulóján létrehozott tanyaközségek kialakulásáig volt fel-tűnő/, a tanyás gazdálkodási-települési rendszer nyújtotta lehetőségektől támogatott nagyfalvas-mezővárosi településszerkezetekre vezethető vissza. E településszerkezet előnyéül írható, hogy a nagy- és óriásfalvakban, mezővárosokban - a történelmi körülményektől is támogatva -, az alföldi települések nagyobb hányadában legalább a városi szerepkör egyes összetevői megtelepedtek, a városi életmód egyes elemei is jelentkeztek. Miután a tanyai lakosság, legalább is a klasszikus tanyaelv virágzása idején, szorosabb szálakkal kapcsolódott a városokhoz, mint a legtöbb dunántúli falu a városához, az Alföldön, különösen a XIX. században, a XX. század elején "városiasabb" társadalom alakult ki, mint a Dunántúlon, ha a városi élet minősége, színvonala esetenként alacsonyabb is volt.

Ugyanakkor az alföldi településszerkezet másik következménye, hogy a városi szerepköröknek lehetőségük nyílt a szétforgácsolódásra. A központi szerepkörű települések egymás növekedését, városiasodását is korlátozták, gátolták, szűk keretek között tartották a településhálózat mélyebb vertikális tagolódását, hierarchizálódását. /Különösen jellegzetesen alakult ilyen szempontból a Miskolc-Nyíregyháza-Debrecen-Békéscsaba-Szentes-Szolnok-Eger közötti terület településhálózata./ A hierarchizálatlanság, a vertikális tagolódás hiánya a horizontális tagolódás bizonytalanságait is eredményezi; míg például a Dunántúlon a város-vidék közötti kapcsolatok irányai, az ellátási-szolgáltatási intézmények telepítése, a közigazgatási beosztás többnyire adott, addig az Alföldön mindez sokkal labilisabb, egész sor variánssal számolva lehet, illetve kell a felmerülő kérdéseket megoldani. E "zavaros" helyzetet a településtervezés és a településtudományok képviselői, a közigazgatástudomány szakemberei gyakorta panaszolták is.

Ezen a helyzeten az OTHK, eredeti célkitűzését maradéktalanul megvalósítva, gyökeres változásokat idézne elő. Az OTHK ugyan alig egy évtizede "él" - s ez az idő a településhálózat-

---

9/ tették lehetetlenné életkörülményeik bizonyos javítását /építési tilalom a külterületeken, a tanyavillamosítás tilalmazását/. ott is, ahol a tanyák tartós fennmaradásával lehetett számolni. Csak a hetvenes években történt meg a területi differenciálás, a tartósan fennmaradó tanyás településű területek kijelölése; a tanyák lakossága azonban negyedszázon keresztül sinylette a sommás megítélés hátrányos következményeit.

fejlesztés szempontjából ugyancsak rövid -, máris megállapítható, hogy a településhálózat önfejlődése, vagy "önstagnálása" az Alföldön idomul a legkevésbé az OTHK elképzeléseihez. Másrészt az OTHK következetes alkalmazása az általa képviselt településhálózati modelltől oly távol eső területen a településhálózat nemkívánatos fejlődését is eredményezi, illetőleg a sajátos településhálózatban rejlő lehetőségeket nem aknázza ki, végső soron a lakosság magasabb szintű ellátását gátolja.

Egyrészt azáltal, hogy OTHK merev kategóriái - s az ezekhez olykor mereven igazodó településfejlesztési eszközrendszer - stagnálásra készítet egy sor olyan települést, amely már kiemelkedett a falusi szintből, de az OTHK nem javasolja középfoku - tehát városi szintű - központtá fejlesztésüket. Másrészt azáltal, hogy önmagukban szemlélve a településeket, az egymás közelében fekvő, egymást kiegészítő, egymással funkcionális kapcsolatban lévő vagy abba hozható településektől megtagadta azon szerepköröket, amelyeket külön-külön ugyan nem, de együtt, tervszerűen megosztva el tudnának látni.

A központ-együttesek összehangolt fejlesztésének egyre ismertebbé váló példája a közép-békési városeyüttes, Békéscsaba, Gyula, Békés, s talán Mezőberény és Sarkad egységes településként való kezelése, tervezése, fejlesztése ^{10/}. A három város együttes lélekszáma 100 ezer fölé emelkedik, szerepkörük együtt magasabbszintű, differenciáltabb, kiegyensúlyozottabb lehet, mint külön-külön. Kialakuló együttműködésük nem írható le az OTHK szerepkör-kategóriáival, csakugy mint például Kecskemét-Nagykőrös-Cegléd-/Abony?/, Szentcsaba-Csongrád, a Nagykunság településeinek /különböző variációkban Karcag-Kisújszállás-Turkeve-Kunhegyes/, a hajduvárosoknak, Szarvas-Gyoma-Endrőd-Mezőtúr, Sátoraljaújhely-Sárospatak várható összehangolt, közös fejlesztése. Településeyüttesek összehangolt, nem feltétlenül hierarchizált fejlesztésére az alsófoku központok szintjén is van lehetőség. A településeyüttesek összehangolt fejlesztésének megtervezése ugyan nem lehet az OTHK feladata, de ki lehetne jelölni a lehetséges településeyüttesek körét, címszavakban megadni az összehangolt fejlesztés célját, a "rész-települések" funkcióit, a megyei településhálózatfejlesztési tervekben pedig e településeyüttesek tervszerű kialakításának koncepcióvázlatát is ki kell dolgozni.

---

^{10/} A közép-békési városeyüttesről lásd bővebben a Békési élet 1977., 1978. és 1979. évi számaiban folyó vitát, valamint Tóth József: A közép-békési városeyüttes koordinált fejlesztésének stratégiáját megalapozó kutatások jelen állása és első eredményei. - Területi Kutatások, 1. pp. 38-45., és Bakonyi Dezső: Békéscsaba + Gyula + Békés = Háromváros. - Területrendezés, 1973. 4. sz. pp. 93-107. cikkét.

2. Hasonló feladatok merültek fel az ország agglomerálódó térségeiben, ahol a korábban önálló települések között kialakult szoros funkcionális kapcsolatok, a települések térbeli terjeszkedése, összeépülése nyomán oly településegységek alakultak ki, amelyekben a települések önállósága, hierarchizáltsága feloldódott, a közigazgatási határok és a településhatárok egybeesése szűnőben van. E településegységeknek is kialakul belső térszerkezetük, elkülönülnek a különböző szerepkörű településrészek /ipari övezetek, intézményi központok, alközpontok, különböző jellegű lakónegyedek, üdülési-idegenforgalmi övezetek stb./. Az agglomerációk strukturájának, szegregálódásának tervezése ugyancsak nem az OTHK feladata, de az agglomerálódó térségekben zajló, ma jobbára spontán, kellően nem ellenőrzött folyamatok egyre nehezebben helyrehozható, kedvezőtlen jelenséget eredményeztek 11/.

Az agglomerálódás folyamatának ésszerűbb mederben tartása viszont az OTHK-tól is megköveteli, hogy elhatárolja az ország agglomerálódó településegységeit, megtervezze kialakítandó belső szerkezetük alapvető elemeit, beilleszkedésüket környezetük településhálózatába. //Ismét csak nem feltétlenül a jogszabály szövegében, hanem a háttéranyagokban./ A feladat ismét meghaladja az agglomeráció településeinek szerepkör szerinti besorolását, vagy akár speciális szerepkörök kijelölését /mint például a budapesti agglomeráció esetében korábban már megtörtént/. Az egyes résztelepülések, közigazgatási egységek funkcióinak, fejlesztési lehetőségeinek és feladatainak tételen feltárására van szükség a tervszerű településhálózat-fejlesztés érdekében.

3. Az OTHK szerepkör-kategóriáinak differenciálatlansága visszatérő panasza a megyei településhálózat-fejlesztési tervek készítőinek. Munkájuk közben tapasztalják, hogy a számos helyi sajátossággal rendelkező településhálózat milyen nehezen, vagy egyáltalán nem azonosítható a szerepkör szerinti településtípusokkal. Véleményünk szerint a jelenlegi hierarchikus szintek száma, differenciáltsága elegendő /országos központ, kiemelt felsőfoku, felsőfoku, részleges felsőfoku, középfoku, részleges

---

11/ A területfelhasználás irányítatlansága, a fejlesztés koncepciótlansága, a kívánatos településstruktúra kialakítására tett intézkedések késése következtében az agglomerálódás térbeli kiterjedése indokolatlanul nagy, ugyanakkor az agglomerációk belterületei tulzsufoltak, az ellátó-szolgáltató intézmények kiépítése messze elmarad az igényektől, mindezek következtében az életkörülmények gyakorta rosszabbak, mint az agglomerációkon kívül eső területeken. E jelenségek még a budapesti agglomerációban is felléptek, noha az itteni településfejlesztést összehangolt általános rendezési tervek is segítik.

középfoku, kiemelt alsófoku, alsófoku, részleges alsófoku központ, központi szerepkör nélküli település/.

Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy az azonos hierarchikus szintbe sorolt települések között is olyan, elsősorban nem-hierarchikus különbségek mutatkoznak - s maradnak fenn a tervszerű településfejlesztés után is! -, amelyek következtében az azonos szintbe sorolt települések egységes szempontu, differenciálatlan kezelése, fejlesztése, üzemeltetése megoldatlan, s már az elmúlt évtizedben is a településhálózat-fejlesztés bizonytalanságait eredményezték. E különbségek, mivel nem a hierarchikus differenciákból fakadnak, a szerepkör-kategóriákkal nem írhatók le, de szükségessé teszik az azonos kategóriákba sorolt települések további differenciálását.

A további differenciálás - területenként is eltérő módon - több szempont alapján történhet. Az OTHK e központi szerepkör alapján kategorizálta a településeket, de esetenként az azonos szintű települések központi funkcióinak jellege is eltérő lehet.

- Például a kiemelt alsófoku központok egy része több-kevesebb középfoku /városi/ funkciót is ellát, tehát középfoku központjának társcentrumba /mint például Tokaj, Pécsvárad, Sellye, Csurgó, Tab, Kunhegyes, Jászapáti, Abaujszántó, Edelény, Szikszó stb./. További különbség forrása, hogy a centrum s a társcentrum az ellátandó területet vagy az ellátandó funkciót osztja meg egymás között ^{12/}.

- Aprófalvas településszerkezetű területen az alsófoku központ kiemelését az alapfoku szolgáltatással ellátandó terület nagysága, településeinek száma indokolhatja /mint például Pálháza, Szendrő, Bődvaszilás, Jánosháza, Csepreg, Beled, Őriszentpéter, Hőgyész, Letenye stb. esetében/; az Alföldön s egyes iparvidékeken kiemelt alsófoku központok kijelölését a népes települések saját lakosságának ellátása akkor is indokolja, ha alsófoku vonzáskörzetük nem alakult vagy alakítható ki /Szabadszállás, Kecel, Kunszentmiklós, Mindszent, Hajdudorog, Hajduhadháza, Nádudvar, Adony, Ujfehértó, Kunmadaras, Jászárokszállás, Sajószentpéter stb./. Másutt az agglomerálódás vagy az idegenforgalmi szerepkör tette szükségessé a kiemelt alsófoku központok kijelölését /Gyál, Pomáz, Budakalász, Visegrád, Gárdony, Velenke, Balatonalmádi, Balatonkenese stb./. Természetesen az előbbi tényezők együttesen is indokolják kiemelt alsófoku központok kiépítését /Balatonfüzfő, Borsodnádásd, Devecser, Edelény stb./.

---

^{12/} Tokaj és középfoku központja, Szerencs például a középfoku oktatási és kiskereskedelmi funkciók esetében az ellátandó területet osztja meg egymás között, míg a körzet egészségügyi és igazgatási központja, munkahely centruma Szerencs, idegenforgalmi központja Tokaj. Ez a munkamegosztás a körzet adottságaiból fakad, s feltehetően a jövőben is fennmarad.

Az OTHK-nak - illetve háttéranyagainak - s a megyei településhálózatfejlesztési terveknek fel kellene tehát tüntetni egyes kategóriákon belül is a központtá nyilvánítás okait, a fejlesztés irányait, különösen a legtöbb bizonytalanságot okozó kategóriákban /kiemelt, illetőleg részleges központok/. Ezzel hozzájárulhat az OTHK e "problematicus" központok településhálózati szerepkörének tisztázásához, magabiztosabb fejlesztésükhez.

4. Szorosan kapcsolódik a fenti kérdéscsoporthoz a "részleges" központok kategóriáinak kérdése. A "részleges" központok kategóriájának kialakítása - az OTHK-tól megkivánt rugalmasság szempontjából - véleményünk szerint indokolt. Ugyanakkor az elmult években bebizonyosodott, hogy helyzetük megítélése bizonytalan, fejlesztésük esetleges, következtelen. Ennek oka kettős: a "részleges" szerepkör körülíratlansága miatt különösen a részleges felsőfoku és alsófoku központok kijelölése volt esetleges, szerepkörük meghatározatlan. Nyilvánvaló, hogy Eger, Veszprém, Zalaegerszeg, Tatabánya, Salgótarján, Szekszárd városi funkcióinak jellege, komplexitása, intézményhálózata, fejlesztési lehetőségei és követelményei merőben mások, mint az ugyan ebbe a csoportba sorolt Dunaujvárosé vagy Hódmezővásárhelyé. /Ugyanakkor kérdés, hogy ha Hódmezővásárhely részleges felsőfoku központ, akkor miért nem az például Gyula vagy Mosonmagyaróvár?/ Részleges alsófoku központok kijelölésénél még nagyobb a bizonytalanság és következtelenség /míg például Somogy megyében 19 alsófoku központ mellett 53 /!/ részleges alsófoku központot jelöltek ki, addig az ugyancsak apró- és kisfalvas Borsod-Abaúj-Zemplénben 62 alsófoku központ mellett mindössze 11 részleges alsófoku központot; Nógrád és Komárom megyében pedig egyet sem/. Amellett, hogy a részleges központok esetében a kijelölés szempontjainak tisztázása nyomán a besorolások felülvizsgálatára is szükség van, megint csak az ellátandó településhálózati szerep pontosabb megfogalmazására lenne szükség a részleges központok kategóriáján belül. Tisztázni kell, hogy például a magasabb szintű és a hozzájuk rendelt részleges középfoku központok az ellátandó területet osztják fel maguk között^{13/} vagy pedig az ellátandó funkciókat^{14/}. Ez utóbbi esetben a vonzáskörzet /középfoku körzet/ megosztására sincs lehetőség. A

---

^{13/} Mint például Mátészalka - Fehérgyarmat, Kisvárdá - Vásárosnamény, Tapolca - Sümeg, Kőrmend - Szentgotthárd, Sárovar - Celldömölk esetében történik.

^{14/} Mint például Sátoraljaúj hely - Sárospatak, Cegléd - Nagykőrös, Szombathely - Kőszeg esetében történik.

központi szerepkör megosztásának megtervezése határozottabb, harmónikusabb, kevesebb belső feszültséget szülő fejlődést tenne lehetővé e központok sorában is ^{15/}, s feltehetően megindítaná néhány ma még vontatottan városiasodó részleges középfoku központ fejlődését, vagy indokolná néhány ilyen központ fejlődését, vagy indokolná néhány ilyen központ visszaminősítését /Záhony, Tiszavasvári, Gyoma - Endrőd, Balmazújváros, Dabas, Martfű - Tiszaföldvár, Bácsalmás, Abádszalók !/, Kistelek !/ stb./. Megkülönböztetett figyelmet érdemel a városi szerepkörrel is rendelkező alsófoku központok és a részleges középfoku központok szerepkörének elkülönítése, pontosabb körülírása.

5. Az OTHK azonos kategóriáin belül nagyfoku differenciálódást, eltérő fejlesztési igényeket okoznak a lélekszám- és fejlettségi szintkülönbségek. A kiemelt felsőfoku központok lakosságszámai között még alig kétszeres /Győr - Miskolc/, a középfoku központok között tízszeres /Encs - Ózd/, a szerepkör nélküli települések sorában már negyvenszeres !/ különbségek is mutatkoznak. Nyilvánvaló, hogy ilymértvű lélekszám-különbségek esetében szó sem lehet azonos intézményhálózat-szintről, de még azonos minimum-szintről sem. A lélekszám differenciák nemcsak a központi funkciók, az ellátás-szolgáltatás mennyiségi különbségeit eredményezik, hanem szükségszerűen minőségi különbségekhez vezetnek ^{16/}. Mindezt tovább bonyolítja a központokhoz tartozó vonzáskörzetek eltérő nagysága, illetőleg a központ: vonzáskörzet erősen eltérő aránya. A vázoltak miatt bizonyos nagyságrend kategóriák bevezetése indokoltnak látszik /az egyes szerepkör-kategóriák átlagos, átlagfeletti, átlagalatti nagyságú települései/. Különösen szükségesnek látszik ez az "egyéb" települések esetében. Jelenleg azonos kategóriába kerülnek az 50-100-200 lakosu, csökkenő népességű, települési önállóságot

^{15/} Ma a fejlesztés vagylagosságával összekapcsolt központok, "vetélkedő" települések a szerepkör szerinti besorolás megváltoztatásáért, közigazgatási jogállásuk emeléséért, városi jogállásért stb. küzdenek, s e presztizsharcnak számos nemkívánatos következménye is van.

^{16/} A magasabb lakosságszám például nemcsak a középiskolai tanteremek száma iránt támaszt magasabb igényeket, hanem lehetővé teszi az oktatás színvonalának emelését, az iskolahálózat "választékának" /tagozatos osztályok létesítése, a szak-középiskolák képzési körének bővítési lehetőségei stb./ növelését is. A lélekszámnövekedés az alapfoku intézményhálózat választékának növekedését, színvonalának emelését is eredményezi.

elvesztő falvak, melyekben az alapfoku /intézményi/ ellátottság minimuma sem építhető ki, és - elsősorban az Alföldön található - 2-3, sőt 4 és fél ezer lakosu települések, melyek az alapellátás meglehetősen széles körét tudják lakosságuknak biztosítani. Amellett, hogy ezekben besorolási problémák is felmerülhetnek /a 2-4 és fél ezer lakosu községek településhálózati helyzetüktől függetlenül is betöltik a részleges alsófoku vagy alsófoku központok szerepkörét!/, az alsóbb kategóriákban, ahol a települések egész élete, funkciói, intézményhálózatuk messzemenően függ lélekszámuktól, feltétlenül célszerű lenne nagyságkategóriák kijelölése. Ezek képezhetnék alapját a differenciált intézményi-ellátási követelményrendszer kialakításának ^{17/}.

6. Hasonló differenciálódáshoz vezetnek az egyes kategóriák települései között mutakkozó fejlettségi különbségek, kiépítettségük nagyon különböző mértéke ^{18/}. Erre vonatkozóan egyes me-

^{17/} Gyakori panasza a településhálózat-tervezéssel foglalkozó gyakorlati szakembereknek, a megyei településhálózafejlesztési tervek készítőinek, hogy az OTHK nem tartalmazza az egyes központ-kategóriákkal szembeni követelménylistát, mindenekelőtt az ellátás-szolgáltatás, az intézményhálózat s az infrastruktúra iránti követelményeket, minimum-szinteket, normákat; pontosabban a Kormányhatározat nem sorolta fel teljesen az egyes kategóriák követelményrendszerét; az ún. "háttéranyagok" azonban tartalmaznak demográfiai, műszaki és funkcionális követelményeket. Utólag kísérletek történtek a követelményrendszer, mindenekelőtt az alapellátás követelményrendszerének pontosítására; ezek a javaslatok azonban inkább tudományos viták, mintsem gyakorlati intézkedések alapját képezték. E kísérletek is az alsófoku központokkal, s nem az alapellátással szembeni követelményeket határozták meg. /Lásd Kóródi József: A településhálózati szerepkörök áttekintése az optimális községi tanácsok kialakításának szempontjából. - Tanácsigazgatási Szervezési Intézet kiadványa, Bp. 1978./ Az elmondottakból következik, hogy egységes követelménylista azonos településkategóriákra sem adható; az az ellátandó szerepkör mellett a lélekszámnak, a központkörzet arányának, a településhálózati sajátosságoknak, forgalmi helyzetnek, a lakosság eltérő igényeinek függvénye.

^{18/} Encs - Mosonmagyaróvár vagy Esztergom, Heves - Keszthely vagy Pápa különbségei a középfoku, Abádszalók - Záhony és Nagykőrös különbségei a részleges középfoku központok kategóriájában.

gyei településhálózatfejlesztési tervek végeztek felméréseket^{19/}, e különbségek - áttételesen - a központ kiépítésének tervezett határidejében is tükröződnek. Az OTHK felülvizsgálatok - véleményünk szerint - újból fel kellene mérni a központok fejlettségének mértékét, vagy ami talán még fontosabb, meghatározni a szükséges fejlesztés dinamikáját, a településkategóriák között és azokon belül is. Ez utóbbi különösen az alsófoku központok esetében tűnik elengedhetetlenül szükségesnek; egyrészt nagyobb számuk önmagában feltételezi a differenciált fejlesztési ütem szükségességét, másrészt az OTHK célkitűzései legkevésbé épp az alsófoku központok körében valósultak meg /lásd alább/. Előrelépés csak a fejlesztendő alsófoku központok körének - időleges - szűkítése, a fejlesztési eszközök koncentrációja nyomán várható.

7. Összegezve az eddig vázoltakat: az OTHK alapvető célkitűzése nem szorul módosításra, a kategóriák száma és a települések besorolása is többnyire helytállónak bizonyult. A kategóriák rendszerét tekintve bizonytalan a részleges felsőfoku központok helyzete; célszerűbbnek látszik a megyeszékhelyeket egyenesen a felsőfoku központok közé sorolni, köztük elsősorban az ellátandó lakosságszám, a szerepkör jelenlegi kiépítettsége alapján differenciálni. Ez esetben viszont a "kiemelt középfoku központ" kategóriájának megteremtése szükséges /idesorolva a részleges felsőfoku központok közül a nem megyeszékhelyeket s néhány további népes, kiterjedt vonzáskörzetű, nagy városi multtal, felsőfoku funkciókkal is rendelkező várost, mint például Pápa, Esztergom - Dorog, Mosonmagyaróvár /?/ stb./. Meggondolandó a részleges középfoku és a kiemelt alsófoku központok bizonyos foku átfedésének kiküszöbölése is. Így a központi szerepkör kategória-rendszere a következő lenne:

1. Főváros
2. Regionális centrumok /kiemelt felsőfoku központok/
3. Felsőfoku központok *
4. Kiemelt középfoku központok
5. Középfoku központok
6. Magasabb szintű központok társközpontjai /középfoku szerepkörrel/
7. Alsófoku központok *
8. Egyéb települések * 2o/

^{19/} Kimutatták pl. a bázisidőszak ellátottságát a távlati szükséglet %-ában, R-értékében; az időbeli ütemezés, a kiépíthetőség határideje /1985 vagy 2000/ is főképp a jelenlegi fejlettséget tükrözte.

^{20/} Az "egyéb" vagy "szerepkör nélküli" települések elnevezése helyett a felülvizsgálat során a nem tul szerencsés "alapfoku település" elnevezést javasolták, elsősorban érzelmi motívumokra sanditva.

/ * E kategóriákon belül a nagyságrendi, fejlettségi különbségek figyelembevétele különösen fontos. /

E kategória rendszer mellett, illetőleg ezen belül

- ki kell jelölni az együtt funkcionáló településegységeket, agglomerációkat;
- fel kell vázolni e településegységek együttműködését /belső szerkezetüket/;
- differenciálni kell az egyes kategóriákat az ellátandó központi szerepkörök jellege, a lakosságszám, a megkívánt fejlettségi ütem alapján.

8. Az eddig elmondottak az OTHK által kijelölt cél árnyalását, tartalommal való kitöltését javasolták. Az OTHK azonban adós maradt a célhoz vezető út kijelölésével. Természetesen több évtizedes távra pontos "menetrendet" kidolgozni nem lehet /a majdan rendelkezésre álló eszközök, igények, technológiai lehetőségek - közlekedés, építőipari technológia - satöbbi csupán prognosztikus pontosságu ismeretében/; de nem helyezte el az OTHK - vagy háttéranyagai - a "jelzőtáblákat" sem a célhoz vezető út mentén, akár csak annak első szakaszán 21/.

Mit kellene tartalmaznia az "utjelző tábláknak"?

A különböző településkategóriák fejlesztési arányait, ezen arányok időbeli alakulását, változását, a fejlesztés időbeli ütemezését, a prioritást élvező feladatok megjelölését /településkategóriánként, esetenként településenként, településegységesenként/, a fejlesztési célok minimumának feltüntetését, a megvalósítás eszközrendszerét, a elérendő célt megvalósító hatásmechanizmusokat, a kedvező irányú településfejlődési folyamatok serkentésének módjait /a lakosság aktivizálásának módozataitól a közigazgatás területén javasolt változatokig/, a településhálózat-fejlesztés helyi sajátosságainak feltüntetését. Kétségtelen, hogy e kérdésekre még beható vizsgálatok nyomán sem lehetne az OTHK érvényességi idejére pontos válaszokat adni; középtávra - egy-két ötéves terv időszakára - azonban lehetséges és szükséges /a koncepció egy-egy felülvizsgálatához kapcsolódva/.

9. A "jelzőtáblák" hiányának káros következményei többek között az alsófoku központok helyzetének alakulása kapcsán mérhető le. Az OTHK-nak az alsófoku központokra vonatkozó célkitűzéseiből eleddig igen kevés valósult meg, különösen az aprófalvas területeken. A kijelölt alsófoku, részleges alsófoku központok legfeljebb az alapfoku intézményhálózat kiépítésében és koncentráálásában mutathatnak fel némi eredményeket /ez a folyamat jórészt az OTHK ajánlásaitól függetlenül is megindult/, de kevés olyan alsófoku központ alakult ki tervszerű településhálózat-

---

21/ Említettük, hogy az OTHK hiányosságai az egész magyar településtudománynak a feladathoz mért felkészületlenségét is tükrözik.

fejlesztés nyomán, melyek az aprófalvas településszerkezetű területeken a települések integrálódásának magjait képezhetnék. Többségük kedvezőtlen életkörülményeket nyújtó, szűkös és kisválasztékú munkahelykinálattal rendelkező település, népességkoncentráció szerepet nem játszanak. /1970-1976 között az alsófoku központok lélekszáma 2,8%-kal, a részleges alsófokuaké 6,1%-kal csökkent; 1977-ben az alsófoku központokat 9,1%-os, a részleges alsófokuakat 10,9%-os vándorlási veszteség érte; de Zalában az alsófokuakat 13,3%, Borsod-Abaúj-Zemplén megyében 14,7%, Szabolcs-Szatmárban 16,8%. Ezek az értékek természetesen még mindig alacsonyabbak, mint az "egyéb" települések esetében. / Az alsófoku központok vontatott kiépülése mindenekelőtt a rendkívül szűkös fejlesztési eszközökre vezethető vissza; a számottevő beruházásokkal támogatott tervezű településhálózatfejlesztés az elmúlt évtizedben alig terjedt túl a 130 kiemelt településen. Az alsófoku központokban az 1 főre jutó beruházások, tanácsi fejlesztési alapok töredékét, egyes megyékben csak egyhuszad-huszonötöd részét teszik ki a városi értékeknek. Ha a város - "vidék" közötti fejlesztési arányokat meg is változtatjuk az utóbbi javára, nyilvánvaló, hogy a közel ezer alsófoku központ arányos támogatása továbbra is csak vontatott fejlődését eredményezné. Kézenfekvő, hogy az alsófoku központokat differenciálni kell kiépítésük üteme alapján; az elkövetkezendő években fejlesztendő felsőfoku központok körét szűkíteni kell. Kérdés természetesen, hogy kiemelésük milyen szempontok szerint történjék. Véleményünk szerint a kiemelt alsófoku központoknak a fejlesztendő települések körébe való emelése nem oldja meg egyértelműen az alsófoku központok differenciálását.

Beható vizsgálatokat, körültekintő mérlegelést igényel az első ütemben, a következő évtizedben fejlesztendő alsófoku központok kijelölése; kérdés például, hogy hol sürgetőbb kiépítésük:

- ahol a kistalvas településszerkezet, az életkörülmények alacsony szintje ^{22/}, a gazdasági fejletlenség miatt gyors a népességcsökkenés, s a terület depresszióját az alsófoku központok fejlesztése mérsékelhetné /itt viszont a központok kiépítése eszköz- és időigényes/;

- ahol máris megindult az alsófoku központok kiépülése, s viszonylag gyorsan teljes értékű központokká fejleszthetők;

- vagy a dinamikusan fejlődő, népességkoncentráció területeken, ahol a jól kiépült alsófoku központok hálózata viszonylag nagyobb számú népesség életkörülményeit, ellátottságának szintjét emelné.

---

^{22/} A hátrányos helyzetű területek problémakörének vizsgálatát ld. Beluszky Pál: Területi hátrányok a lakosság életkörülményeiben. - Földrajzi Értesítő, 1976. 2-4. pp. 301-312.

10. Az előbbi kérdéskörhöz kapcsolódik a város-falu, illetőleg a különböző központ-kategóriák fejlesztési arányának kérdése. Az OTHK háttéranyagainak e problémakörében is - középtávra! - állást kellene foglalnia. Noha a településtudományok szakemberei eddig nem adtak meggyőző, vizsgálatokon, összehasonlító elemzésen, gondolat-kísérleteken alapuló választ arra, hogy a településhálózat fejlesztésének melyek a kívánatos arányai ^{23/}, az elmúlt évtized településhálózat-fejlesztésében bizonyos aránytalanságok bizonyítottan vehetők. A megyeszékhelyek további gyors, többnyire extenzív fejlesztése nem látszik indokolt-nak; a kiemelt felsőfoku központok fejlődése viszont csak a legutóbbi években érte el - vagy közelítette meg /?/ - a kívánatos dinamizmust ^{24/}.

A jövőben minden bizonnyal nem lesz tartható a város-falu fejlesztésének jelenlegi aránya. A településhálózat-fejlesztés a 60-as, 70-es években gyakorlatilag városfejlesztést jelentett Magyarországon. A településtudomány e fejlesztési stratégia "ideológiáját" is kidolgozta; a hazai tudományos irodalom és tervezési gyakorlat szinte egyöntetűen vallja, hogy egy-egy terület fejlesztésének leghatékonyabb módja az úgynevezett növekedési pólusok, dinamikus magterületek létrehozása, a fejlesztés koncentrációja. E növekedési pólusok kisugárzása hivatott a terület egészét aktivizálni, gazdasági-társadalmi színvonalát emelni. Véleményünk szerint is a nagyobb elmaradott terület egységeken /mint például az Észak-Tiszántul vagy Somogy megye/ csak dinamikus, önfejlődésre is képes központok kialakulása esetén lehet eredményes területfejlesztési politikát folytatni. Mindez azonban nem jelenti, hogy a városfejlesztés automatikusan megoldaná a falusi térségek problémáját.

Ugyanis a falvak alapellátása csak részben lehet a városok feladata, másrészt a központok "kisugárzása" nagymértékben függ a környék, a "fogadó terület" társadalmi-gazdasági-települési strukturájától, színvonalától ^{25/}; végül a "kisugárzás képes"

23/ "Mire van nagyobb szüksége" egy téregységnek: dinamikusan fejlődő regionális centrumra, jól kiépült közép- és kisvárosi hálózatra, vagy életképes falvakra? Ha a fejlesztést korlátozni kell, mi a legcélszerűbb súlyozás és időbeli ütemezés? Célra vezető-e az "arányos" fejlesztés?

24/ Lásd bővebben dr. Papp Lajos: Magyarország településhálózatának fejlődése és agglomerációs jelenségeinek alakulása. - Városépítés, 1978. 6. pp. 2-6.

25/ Ezzel is magyarázható, hogy a településhálózat fejlődése az elmúlt évtizedben - épp a viszonylag elmaradottabb területeken - elszigetelt foltokra, pontokra - a városokra - korlátozódott.

központok kialakítása közben a környező falusi térségekben oly kedvezőtlen változások léphetnek fel - például nem kívánatos mérvű elnéptelenedés -, melyeken a már kiépült városhálózat sem segíthet. Ez azt jelenti, hogy a városok fejlesztésével párhuzamosan, azzal összehangolva szükséges a falusi térségek, alsófoku központok fejlesztése is. Miután ez elmaradt, a kiemelt szerepkörű települések eddigi fejlődése pontszerűen, vonzáskörzetük nélkül, nemegyszer azok rovására ment végbe ^{26/}.

A fejlesztési arányok felülvizsgálatát, illetőleg megállapítását igényli az a tény is, hogy a különböző szerepkörű települések között az életkörülmények különbségei növekedtek ^{27/}.

11. A kitűzött célhoz vezető uton jelentkező hatásmechanizmusok - vagy szükséges, kívánatos hatásmechanizmusok - számbavételére, tervezésére elsősorban a megyei településhálózatfejlesztési tervekben van szükség /háttéranyagként természetesen az OTHK hatékonyságát is növelné/. A települések fejlődését befolyásoló hatásmechanizmusok hiányos ismerete s így nem kellő alakítása különösen a településhálózat-fejlesztés spontán szféráiban járt nemkívánatos eredményekkel ^{28/}.

De a főváros és agglomerációjának összehangolt fejlesztésében tapasztalható nehézségek jórésze is a "hatásmechanizmusok" tisztázatlanságával, elhanyagolásával magyarázható ^{29/}. A tele-

---

26/ Amint ezt az OTHK és a megyei településhálózatfejlesztési tervek korszerűsítésének irányelveit tartalmazó ÉVM-VÁTI anyag is megállapította.

27/ Az eddig elmondottakból nyilvánvaló, hogy az egész országra érvényes optimális fejlesztési arányok nem léteznek, a már elért eredmények, a gazdasági fejlettség, a településhálózat sajátosságai területről-területre más-más kívánatos fejlesztési arányt alakítanak ki.

28/ Például a falvak lakásállományának átépítése, miközben a falusi települések belső struktúrája változatlan maradt, lemondva így a kézenfekvő korszerűsítésről; az agglomerációs övezetekben fellépő zsufoltság; az üdülő-övezetekben mutatkozó nemkívánatos jelenségek /zsufoltság, tájrombolás, engedély nélküli építkezések/.

29/ A főváros s a Pest megyéhez tartozó agglomeráció tisztázatlan - leendő - közigazgatási kapcsolatai, a területfelhasználás anyagi ösztönzőrendszerének /pl. parcellázások/ kidolgozatlansága, a lakó- és munkahely-települések sokat emlegetett ellenérdekei a termelőegységek adózása - az adók felhasználási helye! - terén stb.

püléshálózat-fejlődés közgazdasági, közigazgatási, jogi, szociológiai, pszichológiai, személyi feltételeinek a településhálózatfejlesztési tervekbe való beépítése nagymértékben növelné azok hatékonyságát ^{30/}.

12. Ami hiányzik az OTHK-ból:

- Az OTHK szintjén is figyelmet érdemel a "tervszerű visszavonulás" kérdése. Kétségtelen ugyanis, hogy a településhálózat következetes hierarchizálásának "vesztesei" is vannak; az "egyéb" kategóriába került falvak mellett a középfoku központok sorából kimaradt korábbi kisvárosok, városias jellegű települések ^{31/} stagnálása vagy "látványos" sorvadása közismert; soruk Tokajtól, Abaujszántótól Vasvárig, Csurgóig, Szentgottárdtól, Devecsertől Jászapátiig húzódik. A városias szerepkör elvesztésének ellensúlyozására teendő intézkedések, e települések "kárpótlásának" tervezése a megyei településhálózatfejlesztési tervek feladata lehet, csakugy, mint a falusi térségekben esetleg bekövetkező visszavonulás ^{32/} /a gyorsan csökkenő lakosságu falvak övezetének elhatárolása, a beavatkozás lehetőségeinek és formáinak tervezése/.

---

^{30/} Békéscsaba, Gyula, Békés összehangolt fejlesztésének tervezése folyamatban van. A három város lakossága és vezetése elfogadta az együttműködés eszméjét; azonban hiába készülnek invenciózus tervek, ha a jogszabályilag is kötött "hatásmechanizmusok" nem teszik lehetővé a közös célkitűzések maradéktalan megvalósítását. Mert például elfogadható és az érdekeltekkel is elfogadható, hogy Békés és Békéscsaba között, Békéscsaba közigazgatási területén felépülő üzem nem csak "Békéscsabáé"; Békés lakosságának foglalkoztatásában éppoly szerepet játszhat, mint a megyeszékhely lakosságának munkaalkalmakkal való ellátásában. A csekély ingázási távolságok is lehetővé teszik mindezt. Csakhogy jelenleg az egyes településekben statisztikailag kimutatott ipari létszámhoz, lakosságszámhoz bizonyos beruházási javak, elosztási kontingensek kötődnek, a vállalatok a területileg illetékes tanácsoknak adóznak és így tovább. Csak a kapcsolatok ezen vetületének felmérése, az együttműködés megtervezése teheti megalapozottá a közös fejlesztést.

^{31/} E települések többnyire korábbi járási székhely-rangjukat is elvesztették.

^{32/} E kérdéskör összefoglalására itt nincs lehetőségünk, mindenestre tény, hogy néhány községből a menekülésszerű elvándorlás oly demográfiai torzulást idézett elő, hogy az elréptelenedés visszafordíthatatlan folyamatnak tűnik. /1970 és 1976 között a lakónépesség csökkenése egyes községekben

- Az OTHK szintjén is meg kellene a települési tervekkel kapcsolatos területfelhasználás néhány elvét fogalmazni, elsősorban az agglomerálódás térbeli kötöttségein lazítani ^{33/}, a települések tömörülését - de nem az agglomerálódó falvak régi belterületeinek zsufolódását! - elősegíteni.

- Nem foglalkozott az OTHK a tanyákkal, külterületi lakott-helyekkel. Noha a hetvenes években a tanyák iránt mutatkozó fokozott figyelem nyomán születtek települési-, rendezési-, intézkedési tervek a tanyás településszerkezetű területekre, a megyei településhálózati terveknek is tartalmaznia kell e problémakört, az OTHK-nak pedig a legfontosabb településhálózati vonatkozásait /a tartósan fennmaradó tanyák övezetének feltüntetése, a tanyavilág helyenkénti felszámolásának várható időpontja, a tanyaközségek helyzete, fejlesztési lehetőségeik stb./.

13. A bevezetőben vázolt okok - felgyorsult változások a településhálózatban, intenzív irányba forduló gazdasági fejlődés, korlátozott anyagi lehetőségek - megkövetelik az intenzív településhálózat-tervezést. A településhálózat-tervezéssel szemben támasztott, fent vázolt igényeket - s a többi jogos igényt - csak megfelelő mennyiségű-minőségű alapkutatás birtokában elégitheti ki a településhálózat-tervezés. Ezért indokolatlan, hogy terület- és településhálózat-tervezésünk, fejlesztésünk rendszerében az alapkutatások volumene töredékét teszi ki a tulajdonképpeni koncepció-alkotásnak, tervezésnek. Példamutató e téren a közép-békési városeggyüttes tervezésének gyakorlata; a három város az MTA FKI Alföldi Osztályának koordinálásával beható, sokszempontú vizsgálatokat végzetet a településhálózati tervek elkészítése előtt. Meggyőződésem, hogy ha a tanulságokat országos szinten hasznosítanák, az alapkutatás-tervezés arányát az előbbiek javára módosítanánk, azonos költségáfordítás magasabb színvonalú terület- és településtervezést eredményezne.

32/ a 40%-ot, néhány esetben az 50%-ot is meghaladta; Zalában Gátye lakossága 64,7, Ligetfalu 51,8, Vasban Ispánk 61,5, Baranyában Varga 58,2, Révfalu 60,9, Mőnoskor 53,0%-kal, Borsod-Abauj-Zemplén megyében Füzérradvány lakossága 57,8, Abaujvárá 51,0%-kal csökkent./

33/ A betelepedés, az építkezés az agglomerálódó községek teljesen más körülmények között keletkezett, más funkciókat ellátó belterületén történt; itt zsufolódást idézett elő, ugyanakkor az agglomerációk indokolatlanul lazák, terjengősek; alig vettek igénybe korábban más hasznosítású területeket az építkezésekhez, nem történt parcellázás stb. /A területfelhasználás elveit részletesen természetesen nem a Koncepciónak, hanem az Országos Területfejlesztési Tervnek kell tartalmaznia./

A TELEPÜLÉS ÉS A KÖRNYEZET GAZDASÁGI ÉS NEM-GAZDASÁGI

ÉRTÉKELÉSÉNEK KARTOGRÁFIAI MÓDSZEREI

Rétvári László

1. A kartográfia általános szerepe a környezeti kutatásokban

A földrajzi környezet az egyetemes élővilág, azon belül a társadalom alapvető létalapja. A földrajzi környezetet x/ a cselekvő társadalom egyre bővülőbb technikával alakítja, formálja, használja. A természeti környezet xx/ az intenzív gazdasági-társadalmi igénybevétel miatt megjelenési formájában jellegzetes /urbanogén, technogén, montanogén, agrogén, ill. ezek együttese/ "kulturkörnyezet"-i arculatot ölt és eközben a természeteshez közelálló környezet, területhasznosítási típusok összezsugorodnak, néhol - fejlett ipari országokban - már csaknem a "védett térségek"-re, mezőgazdasági területekre.

A természetföldrajzi táj, a gazdasági körzet genezisének, funkcióinak tanulmányozása, a környezet igénybevétele során bekövetkező változások dinamikájának, strukturájának vizsgálata, mindezek objektív megítélése és értékelése a földrajztudomány alapvető feladata.

Az emberi környezettel kapcsolatos tudományos és gyakorlati feladatok megoldásában a kartográfiai módszerek kiemelkedő szerepet töltenek be, mert az ember - környezet sokoldalú kölcsönhatásának - térben lejátszódó - és az egyre nehezebben értelmezhető megismerése folyamatában a térkép a legalkalmasabb dokumentációtároló, ill. információhordozó eszköz. Éppen a térképeken rögzített adatok, tér-információk gyors, vizuális észlelése, áttekintése, ill. az ezekkel kapcsolatos környezeti összefüggések értékelésének elősegítése kényszeríti ki a kartográfiai módszerek folytonos tökéletesítését, a területi kutatásokban, tervezésben való sokoldalú alkalmazását.

A környezeti térképek ki-, ill. továbbfejlesztése terén az utóbbi időkben egyre inkább előtérbe kerülnek a környezetvédelmi szempontokat szolgáló térképek. A speciális környezetvédelmi

---

x/ "A földrajzi környezet a természeti, a társadalmi-gazdasági, a kulturális és világnézeti közegek és folyamatok idő- és térbeli egymásrahatásának eredménye, amely napjainkban egyre gyorsuló ütemben változik". /Pécsi M. - 1978/.

xx/ "A természet szimbolizálja a földi élőlények, formációk és jelenségek bonyolult önszabályozó rendszerét, de nem terjed ki a technogén tárgyakra, felszínre". /V.Sz. Preobrazsensz-kij - 1978/.

problémák /pl. a környezetet ért káros technikai hatások: a levegő, a mélységi-, a folyó- és az állóvizek szennyszerhelései; a talaj szennyeződése; az ut- és városhálózat, a repülők által keltett zajok/ ábrázolásának azonban még nincsenek egységesen elfogadott "rutinszerű" jelkulcsai. Méginkább hiányoznak az általánosan alkalmazható térképezési módszerek, a komplex folyamatok, környezeti, környezetvédelmi összefüggések plasztikus megjelentetése terén.

Mind a specifikus, mind a komplex környezeti, környezetvédelmi térképek nem nélkülözhetik a felszín természeti és gazdasági elemeinek, ill. a környezeten belüli ökoszisztémák, gazdasági-társadalmi térbeli struktúrák ismeretét, mert a káros anyagok emissziója, ill. imissziója éppen ezeket súlytja. Emiatt a természeti táj időbelileg állandó /klimatikus, geológiai, morfológiai, talajtani alapjait, ill. a gazdasági körzet térelemeinek időbelileg gyorsan változó komponenseit a környezetkutatás kívánalmainak megfelelő rendszerben /méretarányban/ kell felvételezni.

A környezeti kutatás fontosságát felismerve dolgozta ki a Földrajztudományi Kutató Intézet /lásd Területi Kutatások 1.sz./.

A környezet tájelemeit, ill. az ember által teremtetett objektumait, ill. az azok által előidézett változásokat, károsodásokat feltüntető térképek - az információhordozás mellett fontos demonstrációs funkciót is betölthetnek. A környezet "állapotát" több időkeresztmetszetben bemutató térképek ugyanakkor a demonstrációs rendeltetés mellett, "kontroll-térképek" is /pl. folyó- és állóvizek szennyszerhelése/ lehetnek. Ha pedig a környezeti térképek az ökoszisztémákban végbement folyamatokat több információval való összefüggésben rekonstruálják, akkor ismeretmodellül szolgálhatnak.

A környezeti térképek - mint adott tájak, gazdasági körzetek "hitelesítői" a folyamatokat ok-okozatilag befolyásoló, vagy a területfelhasználást optimalizáló modellek is lehetnek és ezzel - a területi tervezés fontos alapjaiként használhatók fel. Az ilyen modelltérképek segítségével lehet például védendő területeket elhatárolni, rekultivációs, meliorációs és szanálási terveket kidolgozni, továbbá a területhasznosítás szerkezetére, a településhálózat távlati fejlesztésére vonatkozóan komplex terveket kimunkálni. Fontos megjegyezni, hogy a szocialista országok környezetvédelmi modellterületeinek célkitűzései ilyen irányban haladnak, - közöttük a mintegy 520 km²-es Tatabányai mintaterületen - s a módszertani kutatások, térképi felvételezések - a gyakorlati szervek ösztönzésére - egyre több tervezési, területhasznosítási, rekultivációs feladatot /is/ szolgálnak.

Az említettekéből kitűnik, hogy a környezeti térképek nem csupán az alapkutatások során nyert területi adatokat rögzítik és nem elsősorban a kutatási eredményekből levonható összefüggések területileg értékelhető ábrázolásait tartalmazzák, hanem az ilyen térképek sokkal inkább a területi struktúrák méretará-

nyos jelmodelljei, s ezáltal a tervezés folyamatának /beleértve az állami döntéshozatalt is/ igen fontos munkaeszközei is.

Az említett funkciók miatt a különböző környezeti /minősítési, védelmi/ térképeknél elengedhetetlen a közölt információk megbízhatósága, vagyis a mennyiségi és minőségi mutatók pontossága és mérhetősége, ill. a térképi jelrendszer egyértelműsége, továbbá a kifejezési mód gyors áttekinthetősége.

2. A településkörnyezeti térképezés tárgya és a térképek típusai

A településkörnyezet fogalmára vonatkozóan nemzetközileg elfogadott definíció még nem áll rendelkezésre. Ez nem véletlen, mivel - amint azt A. S. Kostrowicki írja - a környezet - ember - város kölcsönkapcsolata rendkívül bonyolult jelenség, hisz a városra különböző természeti-biotikus /növénytakaró, fauna, mikroorganizmusok/, természeti-abiotikus /domborzat, vízrajz, éghajlat/, technogén /beépítés, infrastruktúra, közlekedési hálózat/ és társadalmi elemek /társadalmi szervezetek, életmód, tradíció/ hatnak. A városökológiai kutatások, az urbanizációt kiváltó folyamatok iránti érdeklődés is csak az utóbbi időkben nőtt meg. Emiatt mind a mai napig megoldatlan számos elméleti kérdés és nem egészen tisztázott a különböző környezeti elemek szerepe sem a város életében.

A fentebb vázolt problémák miatt ma még nehéz objektív ismervek alapján elkülöníteni a település és környezet kölcsönhatását ábrázoló térképeket a korábban is készített tematikus, ill. tervezési térképek csoportjától. A két térképcsoport szétválasztása közvetett módon, vagyis a település és környezet kutatásának tárgyából kiindulva lehetséges. Ehhez számunkra a konkrét tárgyi alapot a KGST I. 3. téma középtávu együttműködési tervében megfogalmazott kutatási feladatok szolgáltatják.

A településkörnyezeti térképezés - környezet - ember - város rendszer - tárgya szerint felméri, felvételezi egyrészt az adott térségen belül a társadalom teremtő tevékenysége által létrehozott különböző objektumokat, ill. a termelés, a technika /bányászati, ipari, szállítási, építési stb./ által okozott károsodásokat, zavarokat, másrészt alternatív javaslatokat tesz a környezet további szennyeződésének megállítására, ill. az egészséges emberi környezet visszaállítását szolgáló intézkedésekre. A településkörnyezeti térképezés tehát tárgya szerint mindig a legsorosabb kapcsolatban áll a társadalmi termeléssel és magával az egészséges emberi léttel. Emiatt a térképező munka mindig együtt, egymásra hatásában szemléli a települést és környezetét, sőt az elemző munka végzése közben is folytonosan tekintettel van a természeti erőforrások és a társadalmi hasznosításformák közötti létező és lehetséges kölcsönhatásokra. Ugyanakkor a településkörnyezeti térképezés támaszkodik valamennyi szaktudomány eredményeire /a tematikus térképek sokaságára/ és célirányos, rendszeriszemléletű kritériumok alapján értékeli ezeket.

Amint azt a Területi Kutatások 1. számában a környezetminősítési térképezés tematikája kapcsán már részletesebben taglaltuk, a környezet különböző elemeinek minősítő térképei domborzat, tájökológia, tájtipológia, földhasznosítás, népesség-, települések típusai, bányászat, ipar, közlekedés, üdülés-pihenés, környezet szennyezése/ végsősoron mind-mind az egyetemes és oszthatatlan emberi környezet védelmét, ill. a környezet optimális társadalmi hasznosítását szolgálják. Az is világos, hogy a környezet integrált minősítése éppen a települési környezetben a legfontosabb.

A településkörnyezeti térképek fő típusok szerint lehetnek:

a/ elemző /elemi reláció/;

b/ összegező /alaptérkép/;

c/ komplex /integrált minősítő, prognózis/

térképek.

Az elemző térképek a települési környezet különböző tényezőit /pl. domborzat, területhasznosítás, települések típusai, üdülő- és pihenőtérsegek, a lakosság életkörülményei, a környezetszennyezés ipari és egyéb gócai/ részleteiben és a területi elosztás dimenziójában ábrázoljuk. Az elemi relációs térképek több elem eloszlását, néha okozati összefüggéseit /pl. partveszélyeztetettség, talajerózió-talajvédelem-melioráció, technogén környezetbefolyásolás kombinációi/ tárják fel.

Az összegező térképek szintetikus jellegűek, a településkörnyezet strukturájáról teljes áttekintést adnak, vagy az alapvető ismertető jegyük alapján vizsgált térséget tipizálják.

A komplex térképek a területi strukturák modell-szerű leképezésével integrált környezeti minősítést nyújtanak. Az adottságok, a természeti erőforrások tér-idő dimenziójának kiemelésével a területrendezéshez, a területhasznosítás optimalizálásához stb. javaslatokat tesznek.

A településkörnyezeti térképi felvételezés alapja - megítélésem szerint - az esetek döntő többségében nagyméretarányú térkép. Közepes-, vagy kisméretarányú alaptérkép csupán klaszszifikálásra, tipizálásra lehet alkalmas. A nagyméretarányú alaptérkép döntő szerepét a funkciójában, strukturájában inhomogén városi térség, ill. annak leképezendő nagysága indokolja. E térképeken a város belső- és külső övezetein az ismertetőjegyek sokaságát térbelileg - és többnyire mérhetően - kell ábrázolni, mert a gyakorlati tervezés, az állami döntéshozatal számára csak az ilyen léptékű információ nyújthat segítséget.

A településkörnyezeti térképek nagyon sokoldalú információi miatt a kartográfiai ábrázolási módszerek igen széleskörűek. A különböző témák jellegétől függően alkalmazni lehet a pont, a vonalas ábrázolás sokaságát, területjelzéseket: tárgyfelületekre különböző minőséget kifejező színeket, továbbá izovonalakat, a mennyiségi mutatókra számjeleket, objektumokra szükség esetén térképészeti jeleket, vagy grafikus emblémákat.

3. Eredmények, problémák

Az FKI Környezetkutatási Módszertani Csoportja - mikroregionális vizsgálat keretében - elkészítette Tatabánya komplex településkörnyezeti minősítő alaptérképét.

Az alaptérkép felvételezésénél három alapvető kategóriát határoltunk el, úgymint:

- 1/ ipari, városi területhasznosítás tértípusai;
/öt típusban összességében 24 altípus/
- 2/ természeteshoz közel álló területhasznosítás tértípusai;
/két típusban összesen 9 altípus/
- 3/ tönkretett, hasznosításból kivont tértípusok
/négy típusban 14 altípus/.

Tatabánya kül- és belterülete 1:10 000-es méretarányú komplex környezetminősítő alaptérképének felvételezése során feltártuk - alaptérképen rögzítettük - az urbanogén-technogén hatásra létrejött, tájtól idegen képződményeket, a mesterségesen kialakított vízfolyásokat, tavakat, sziklafalakat, bányászati tevékenység hatására megrogyott felszíneket. Térképünk ugyanakkor összegezi a város területhasznosításának, területfelhasználásának különböző tértípusait, és különös figyelemmel a környezet - város - ember kapcsolataira, ill. a környezetvédelem helyi - megoldásra váró - feladataira.

Az emberi tevékenység hatására többszörösen megváltozott, komplex genezisű Tatabánya városi térségének térképezése során kialakított jelkulcs /megtekinthető az FKI-ben/ alkalmasnak ítéltet más hasárló - urbanogén, technogén - térség felvételezéséhez. Ugyanakkor ez a jelkulcs bázisul szolgálhat más elemző és komplex környezeti térkép elkészítéséhez is.

Mint sok más tematikus térképezésnél, a településkörnyezeti térképi felvételezésnél is egyik legnagyobb - még meg nem oldott - probléma az idő- és térdimenzió ábrázolása. A környezeti ártalmak által erősen sujtott térségeken ugyanis rendkívül fontos volna a hely- és helyzetváltozások, az időbeni mozgási irányok és sebességek ábrázolása /pl. a levegő napi szennyeződése és annak iránya, a bányászati terek utóművelésének /Haldex/ és rekultivációjának előrehaladása, a városon belül lezajló és azon áthaladó energia- és anyagáramlások/. Másik nagy probléma a tartalmi aktualitás biztosítása. Ez a tervezés, a döntések idején, ill. a kivitelezés fázisában rendkívül fontos. A térképek tartalmi aktualitása ugyancsak elengedhetetlen a környezeti szennyeződések kontrollja szempontjából.

Az aktualitás problémájának megoldását - erősen változó objektumok esetén - az adatok digitális tárolása és feldolgozása teremtené meg, ehhez viszont meg kellene oldani a környezetvédelmi szempontu céltérképek automatizált szerkesztési módját.

Megítélésünk szerint a többféle információk nagy mennyiségben hordozó és környezeti összefüggéseket is tartalmazó térképek szerkesztése még hosszú ideig nagyrészt a hágyományos térképszerkesztési metodikák segítségével történhet. E térképeknél

ugyanis a változó tényezők szerepe kisebb, ugyanakkor a szerkesztés magasan kvalifikált szakembereket, az előállítás pedig a konvencionális térképtechnikai eljárások folytonos tökéletesítését kívánja meg.

4. Összegezés, javaslatok

Tatabánya 1:10 000-es méretarányú településkörnyezeti minősítő alaptérképünk nem tartalmazza a környezetszennyezés, az emisszió /pl. füst, a vizek szennyezettsége/ valamennyi góciát, ill. azok konkrét környezeti hatásait, komplex térképünk az ilyen jellegű információkat ugyanis már nem bírta volna el. Minthogy a környezetvédelem szempontjából alapvetőek a prognózis térképek, ill. a környezetvédelmi intézkedéseket megalapozó tervezési, területhasznosítási térképek, az elkövetkezendő évek fontos feladatának tekintjük, hogy Tatabányáról elkészített alaptérképünkre külön lapokon rögzítésre kerüljenek a levegő-, a víz- és a talajszennyeződés mennyiségi és minőségimutatói. Ugyanez vonatkozik a város területén lévő salak-, pernye- és meddőhányókra, mivel a technológiailag kidolgozott újrahasznosítás megkívánja a mennyiségek pontos ismeretét.

Intézetünk Környezetkutatási Módszertani Csoportja az említett kutatási és gyakorlati problémák terén többek között a kartográfiai módszertani kérdések tisztázását, a jelkulcs továbbfejlesztését tudja vállalni. Tatabánya szennyeződésére vonatkozó adatokat a Komárom megyei KÖJÁL-tól - amellyel kooperációs kapcsolatainkat szocialista szerződés rögzíti - és több más megyei szervtől be lehet szerezni.

A szennyező gócok és a szennyeződést elszenvedő területek gyors térképi felvételezését szolgáló kartográfiai módszerek kidolgozása, a jelkulcs kialakítása lehetőséget teremt más - urbanogén, technogén, montanogén - térségek magyméretarányú felvételezéséhez.

IRODALOM

- KGST I. 3. feladat. 1974. Az ember által a természetre gyakorolt hatás gazdasági és gazdaságon kívüli értékelésének módszertana /szerk.: V. Voraček/. Prága. 42 p.
- BILLWITZ, K. - HERRMANN, H.^x 1978. A településeknek a környezet egyes természetes körülményeire irányuló hatásainak kutatása. 12 p.
- GERASZIMOV, I. P.^x 1977. Az embernek a környezetre gyakorolt hatása gazdasági és gazdaságon kívüli értékelésében a kutatások mai állása és további fejlődésük útja. 12 p.

---

^x Baukó Tamás fordításai KGST bulletinekből, ill. KGST üléseken elhangzott előadásokból.

- KANCEBOVSZKAJA, I. V. - KRILOV, M. P.^x 1978. A település, mint környezeti tényező kutatása. 26 p.
- KATONA S. - KERESZTESI Z. - RÉTVÁRI L. - SÓVÁGÓ Gy. 1978. A környezetminősítési térképezés elvi és módszertani kérdései; Tatabánya környezetminősítési alaptérképe /akadémiai pályázat/. 38 p.
- KATONA S. - KERESZTESI Z. - RÉTVÁRI L. 1978. Új kutatási irányzat a környezetminősítés. - Területi Kutatások. 1. pp. 30-36.
- KATONA S. - RÉTVÁRI L. 1977. Opýt po kartografirovanyiju okruzsajuscsej szredü naszeljennogo punkta v modelnoj oblasztyi g Tatabánya. - Várnában elhangzott előadás. 9 p.
- KATONA S. - KERESZTESI Z. - RÉTVÁRI L. 1978. Methodology and subject of environmental qualification mapping. - Celjében alhangzott előadás. 9 p.
- KOSTROWICKI, A. B.^x 1978. A környezet ökológiai problémái az urbanizált térségekben. 22 p.
- KUGLER, H. 1978. Karte und Umweltforschung. - Hallesches Jahrbuch für Geowissenschaften. Bd. 3.
- MUHINA, L. I. - PREOBRAZSENSZKIJ, V. Sz. - BRUNOVA, T. G. - DULGOUSIN, I. J.^x 1978. Az embernek a környezetre gyakorolt hatása értékelési problémájához való rendszerbeli közelítés sajátosságai. 37 p.
- PÉCSI M. 1973. Urbanizált környezetek természeti adottságainak vizsgálata /tekintettel az új lakónegyedek és a városi rekonstrukciós építkezések tervezésére/- Amerikai-Magyar Szemináriumon elhangzott előadás. 14 p.
- PREOBRAZSENSZKIJ, V. Sz.^x 1977. Alapfogalmak az embernek a környezetre gyakorolt hatása értékelésének problémájában. 14 p.
- RÉTVÁRI L. 1977. A környezeti potenciálok elemzésének és értékelésének módszertani tapasztalatai. - KGST Bulletin. 12. sz. 16 p.
- RUNOVA, T. G.^x 1978. Vázlat az ipar környezetre gyakorolt hatásának értékelő vizsgálatának metodikájához. 29 p.

AZ ORTHOFOTO-TÉRKÉP FELHASZNÁLÁSA A KÖRNYEZET

FÖLDRAJZI ÉRTÉKELÉSÉBEN

Berényi István - Egressy Zoltán

A légifénykép-interpretáció szempontjából bármilyen optimális minőségű legyen is a kontakt kép, a róla készült térkép-vázlat pontossága kifogásolható. A tervező szakemberek ezért a légifénykép szerepét gyakran csak az információ gyűjtésére szűkitik.

A légifénykép felhasználásának növekedésével erősödött a légifénykép és a topográfiai térkép közelítésének igénye. Ebből az igényből született meg az ún. orthofoto-térkép, mely pontos méretarányu, szintvonalas légifénykép.

Az elmúlt években különböző módszerekkel elsősorban kis-méretarányu fototérképeket készítettek, amelyek egyes ország- vagy kontinensrészek pontosabb ábrázolását segítették elő. ^x

Az orthofoto-térkép felhasználásának lehetőségei az agrár-típológiában

1. Az orthofoto-térképen a képelemek és az orográfiai tényezők közötti összefüggés pontosabban értékelhető, a terület-típusok jobban elhatárolhatók, mérhetők és ábrázolhatók.

Amíg a kontakt képeken e tényezők összefüggését csak sztereopárral, megfelelő műszer segítségével vizsgálhatjuk, addig a fototérkép meghatározott méretarányban egyesíti a légifénykép tartalmát és a topográfiai térkép pontosságát.

A képelemek térbeli összefüggésének feltárására különösen alkalmas pl.: az alak, nagyság, tónus, textura összefüggése a tengerszint feletti magassággal vagy a lejtőszöggel. ^{xx}

---

x

E helyt 1:10 000 méretarányu fototérkép kiértékelésének lehetőségére adunk példát. A felvétel a Villányi-hegység egy sávjáról készült.

xx

A mellékelt orthofoto-térképen a szőlőparcelláknak nemcsak minőségi tényezői /talajadottság, kitettség, talajerózió, termőképesség stb./ összegezhetők, hanem a termőfelület nagysága, aránya, lejtésviszonya stb. is.

2. Az orthofoto-térkép szintvonalalaival a táj anorgánikus /Physiotop/ és organikus /Ökotop/ szerkezetét megbízhatóan lehet feltárni. /1. ábra/

A pontos területi elhatárolhatóság mellett nagy előny, hogy a táj anorgánikus- és organikus szerkezete közötti térbeli összefüggés jól megfogható. A táj kutatás során összegyűjtött alaptudományok /geológia, hidrológia, meteorológia, talajtan/ adatai a földrajzi analízisben és szintézisben egyaránt felhasználhatók. Az orthofoto-térkép - véleményünk szerint - az analízisre különösen alkalmas, melynek célja a táj szerkezetének feltárása. Bár a Physiotop-ok elhatárolása egyszerű kontakt képekkel is lehetséges, mégis ritkán fordul elő olyan táj, amelynek felépítésében csupán az anorgánikus szférák /lito-, hidro-, atmoszféra/ vesznek részt. Általánosabb az, hogy az anorgánikus- és organikus tényezők együttesen adják egy-egy táj szerkezetét. Az un. Ökotop-ok térbeli elhatárolására viszont a fototérkép alkalmasabb, mint a kontakt vagy azok nagyított kivágata.

3. A tónus az orthofoto-térképeken biztosabban értékelhető, mint a kontakt képeken

A felszín kis relatív magasság-különbségeiből - ferde megvilágítás esetében - ugyanis olyan árnyékhatás adódhat, melyből talajszíneződésre, eltérő talajviz-adottságokra stb. következtethet az interpretáló. Gyenge sztereo-hatás esetén a kis magasság-különbségek elmosódhatnak. A fototérképek szintvonalai csökkentik ezt a hibalehetőséget.

Ugyancsak nehezen dönthető el oldalfény esetén, hogy két eltérő magasságu vegetáció határán keletkezett árnyék csupán a növényzet magasság-különbségéből adódik vagy a két felszín között is van szintkülönbség. A szintvonalak futásából és a számitott lejtőszögből viszont következtetni lehet az esetleges felszíni magasság-különbségekre is.

A fekete-fehér képen gyakran problémát jelenthet a talajon jelentkező tónuskülönbség okának megállapítása. Kérdés, hogy e tónuseltérés a talaj minőségi különbségéből vagy az eltérő talajviz-adottságból adódik-e. A fototérképen a szintvonalak alapján pontosabban tisztázható a talajok talajviz viszonya. Bár megjegyzendő, hogy még a nagy-méretarányú fototérképek, általában 5 m-enként adott szintvonalából sem lehet a síksági területek talajviszonyaiba teljes pontossággal betekinteni, mivel itt 0,5-1 m-es szintkülönbség is jelentősen befolyásolhatja a természetes vegetáció és a mezőgazdasági haszonnövények térbeli elhelyezkedését.

4. A telekszerkezet és a lejtésviszonyok térbeli összefüggése a fototérképen szintén jól tanulmányozható

Az agrárszakemberek a korábbi idők lejtőhasznosítását általában irracionálisnak tartják, mivel az elősegíti a talaj-

eróziót. A mellékelt példa is jelzi, hogy a dolog nem ilyen egyértelmű, a parcellák hosszanti oldala ugyanis csupán a hegyláb zónában /10%-os lejtésig/ egyezik meg a lejtés irányával. Ez az övezet viszont már sokszor akkumulációs területre esik. A vizsgált terület texturája is jelzi, hogy a hegyközép zónában /10-20%-os lejtés/ a parcellák hosszanti oldala merőleges a lejtésirányra vagy azzal valamilyen szöget zár be. De nem párhuzamos!

A szőlőtermelők a technikai feltételek hiányában a parcellák alakjának változtatásával, megfelelő térbeli elhelyezésével és a dűlőutak vezetésével próbáltak védekezni az erózió ellen.

A fototérkép alkalmat ad a teleknagyság térbeli különbségeinek elemzésére is. Az említett területen a hegylábzóna átlagos teleknagysága 0,33 ha, a hegyközépé 0,14 ha és a hegymagasé 0,06 ha /az arány 6:3:1/. Ez természetesen szoros összefüggést mutat a lejtőszög növekedésével.

5. A szintvonalak és a hasznosítási formák összefüggésének kvantitatív elemzésére jó lehetőség van a fototérképen.

Az 1. táblázatról jól leolvasható, hogy a Villányi-hegység déli oldalán a szőlőművelés a 120-160 m-es tengerszint feletti magasságok között a legjelentősebb.

A gyümölcsfaköztessel telepített szőlő aránya a tengerszint feletti magassággal nő és 190-200 m között eléri a 85-90%-ot. Lakóépületek elsősorban a fő szőlőtermelő zónában vannak /140-150 m-es tengerszint feletti magasságban/.

A szintvonalakból kiszámíthatjuk az agrárterület lejtésvizonyait is. ^x Az 1:10 000-es fototérképen - 10 m-es szintvonalak esetén - az alábbi lejtőtípusokat kaptuk meg /2. táblázat, 2. ábra/.

A fenti módszer lehetővé tette a lejtőszög és a szőlőültetvények állaga, parcellanagysága, a gyümölcsfák száma, állaga stb. közötti összefüggés elemzését.

A vizsgált terület agrárföldrajzi típusai

A lejtésvizonyok, az orográfiai adottságok, a földhasznosítás jelenlegi formája és várható alakulása alapján a vizsgált agrárterületnek az alábbi típusait határoltuk el /3. ábra/.

1. Siksági jellegű agrárterület, amelynek lejtése 3° alatt van.

a/ A Villányi-hegység D-i és É-i lábához kapcsolódnak a gyenge lejtésű, nagykiterjedésű mezőgazdaságilag hasz-

^x

Az orthofoto-térképen az általános felszínlejtés két szomszédos izohipsza között a tangens összefüggés alapján számítottuk ki /Lovász Gy. 1965/.

1. táblázat

A Villányi-hegység déli lejtőin levő szőlő és gyümölcs
vertikális megoszlása

Tengerszin feletti magasság	Gyümölcsfák száma	Gyümölcsös- kert száma	Szőlőpar- cellák szá- ma	Gyümölcsfaköztes nélküli szőlőpar- cellák száma	Épületek száma
m	db	db	db	db %-ban	db
110-120	-	-	-	-	3
120-130	297	5	137	43	30
130-140	432	4	130	57	33
140-150	305	2	152	66	38
150-160	242	2	107	30	24
160-170	189	2	80	24	29
170-180	178	1	62	25	12
180-190	152	1	69	13	8
190-200	76	-	43	6	2

2. táblázat

Szintvonalak távolsága

A felszín általános lejtése

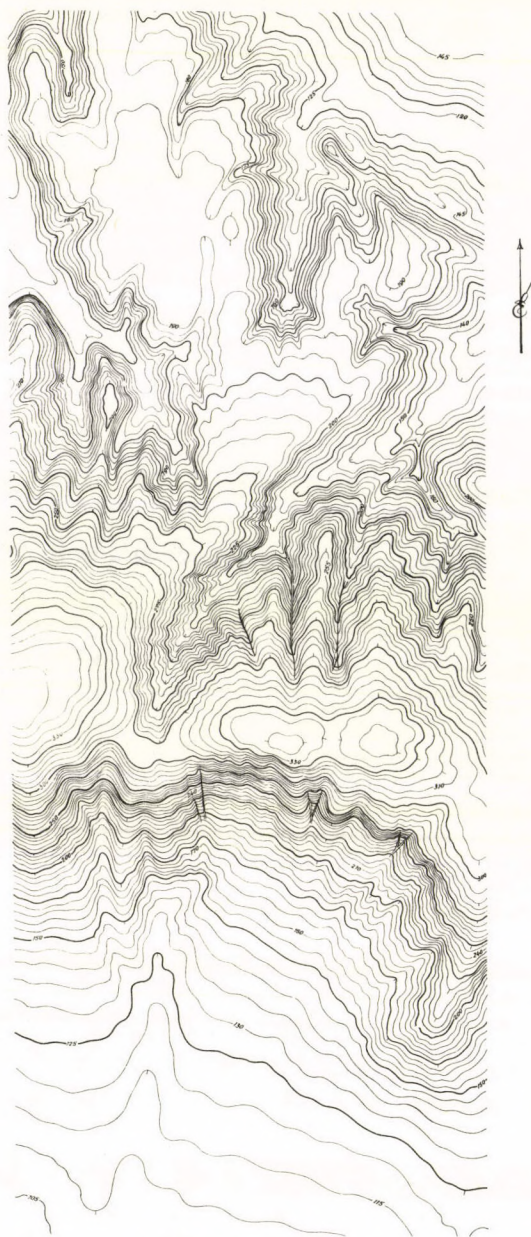
1:10 000 = 10 m

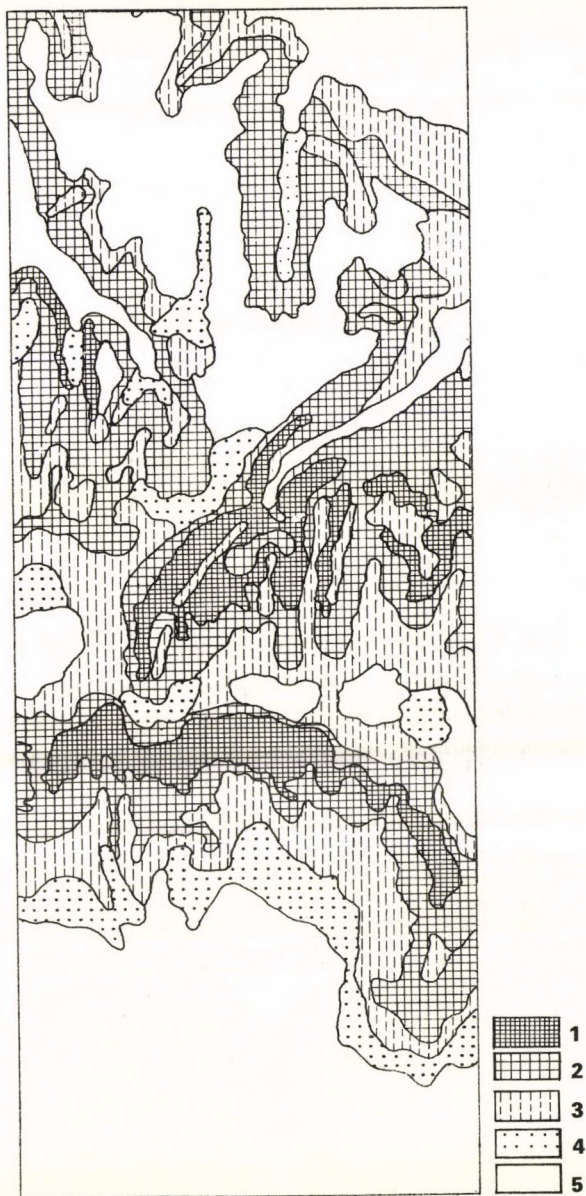
Végtelentől 15 mm-ig	0 - 3°49,
15 mm - 10 mm között	3°50, - 5°40,
10 mm - 5 mm között	5°41, - 11°12,
5 mm - 3 mm között	11°13, - 16°42,
3 mm - 2 mm között	16°43, - 26°31,
2 mm és kisebb	26°32, és nagyobb

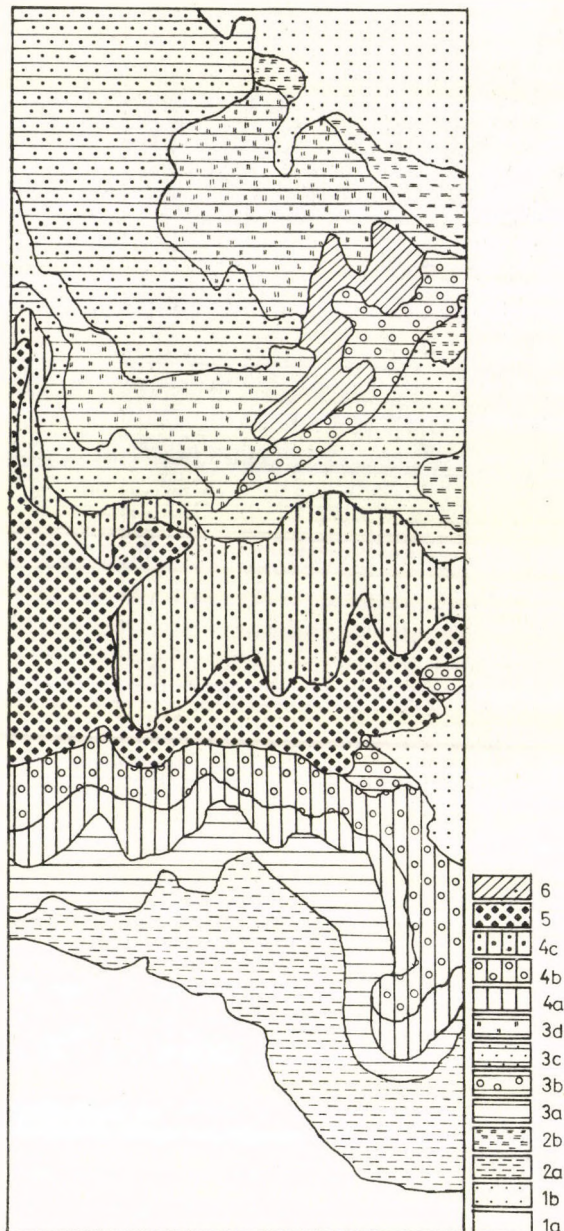
1. ábra: Az orthofotó-térkép szintvonalai

2. ábra: A vizsgált terület lejtőtípusai

1= $16^{\circ} 43'$ és nagyobb; 2= $16^{\circ} 42' - 11^{\circ} 12'$; 3= $11^{\circ} 11' - 5^{\circ} 41'$; 4= $5^{\circ} 40' - 3^{\circ} 49'$; 5= $3^{\circ} 48' - 0,0^{\circ}$

3. ábra

3. ábra

A földhasznosítás területi típusai

1. Siksági és gyenge lejtésű mezőgazdasági terület /a lejtés 3 alatt/
  - 1/a. A síksági jellegű szántóföldi növénytermesztés területe
  - 1/b. Az ÉNY-É-ÉK-i fekvésű, gyenge lejtésű szántók
2. Hegyláb zóna /a lejtés 3,1-5,0 között/
  - 2/a. A déli lejtők szőlő és szántó övezete
  - 2/b. Az ÉNY-É-ÉK-i lejtők szántói
3. Hegyközép zóna /a lejtés 5,1-10,0 között/
  - 3/a. A déli lejtők szőlő és gyümölcs területe
  - 3/b. Az ÉK-i lejtők szántó és szőlő-gyümölcs területe
  - 3/c. Az ÉNY-É-ÉK-i lejtők erdő övezete
  - 3/d. A hegyközép zóna legelői
4. Hegymagas zóna /a lejtés 10 felett/
  - 4/a. A déli lejtők pusztuló szőlői
  - 4/b. A déli lejtőkön kipusztult szőlők helyén lévő másodlagos vegetáció öve
  - 4/c. Az ÉNY-É-ÉK-i lejtők erdő zónája
5. A gyenge lejtésű hegytetők erdői
6. A gyenge lejtésű dombhátak mezőgazdasági területe

nosított területek. Általában akkumulációs felszinek, ezért elméletileg a talajok termőképessége lassabban csökken, mint a lejtőkön. Itt a tagosításnak nincs orográfiai akadály és a kialakítható üzemi területeket elsősorban antropogén tényezők /ut, lakóépület, csatorna stb./ befolyásolhatják. Ebből következik, hogy a növénytermesztés során valamennyi ismert mezőgazdasági géptípus alkalmazható, és a terület univerzálisan hasznosítható. Ma ez a terület szántóföldi növényekkel hasznosított.

- b/ A síksági jellegű agrárterületek típusába sorolhatók a Villányi-hegység É-i oldalán menedékesen leeső, gerincek közé benyuladozó lapos völgyfenékek is, amelyeket szántóföldi növényekkel /takarmányfélék/ hasznosítanak. Itt a haszonfelszín az egyéni gazdaságok kezelésében van. Ez a terület típus intenzív nagyüzemi szántóföldi növénytermesztésre alig alkalmas, mivel a tagosítás korlátozott és a gépesítés lehetőségei is rosszak. A talajvíz ugyanis az év nagy részében magas, a völgytalpakon ezért a talajok nehezen művelhetők. Az itt élő népesség száma évről-évre csökken, így a jövőben a rétek és legelők fokozott térhódításával lehet számolni.

2. Hegyláb zónába a 3°-5°-os lejtésű agrárterületeket soroltuk, ahol a laterális erózió kevésbé pusztító erejű, a vonalas erózió viszont megfelelő vízelvezetők hiányában nagy pusztítást visz végbe, a felszint felszabdálja.

- a/ A Villányi-hegység D-i előterében levő hegyláb terület részben szántóföldi növényekkel, részben szőlő- és gyümölcsstermeléssel hasznosítják. A terület egy részének akkumulációs jellegére utal a sötét tónus, ami a talajok nagyobb humusztartalma és jobb víztartóképesége következtében előállott jobb fényelnyelő képességéből adódik. Az agrárterület tagosítását részben az antropogén tényezők, részben az aszóvölgyek térbeli elhelyezkedése szabja meg. Általában a lejtés még nem korlátozza az alkalmazható mezőgazdasági géptípusok számát. Feltehető, hogy a szőlő és a gyümölcs a jövőben itt is nagyobb szerepet kap, mivel a déli lejtők sugárzásviszonyai igen kedvezőek.

- b/ A hegység É-i lábának sugárzásviszonyai már kedvezőtelenebbek, ezért itt a szántóföldi növénytermesztés az általános. Ennek fenntartása a jövőben is kívánatos, de elsősorban a takarmányfélék termesztése lenne célszerű. A népesség említett csökkenése miatt feltehető, hogy a legelő itt is nő a szántó rovására.

3. A vizsgált területen általában az 5°-10°-os lejtésű felszint neveztük hegyközép zónának, ahol a talajok közepesen ero-

dáltak. Ez a zóna a lejtők inflexiós vonalának két oldalán helyezkedik el.

a/ A déli oldal hegyközép zónája a legkedvezőbb sugárzás-viszonyokkal rendelkezik és hozzávetőlegesen 140-160 m tengerszint feletti magasság között helyezkedik el. Itt a szőlő- és gyümölcsstermesztés általános, mely a zóna hasznfelszínének 55-60%-át foglalja el. A gyümölcs általában köztesként fordul elő.

A vizsgált területen nemcsak pincék, hanem lakóépületek is vannak nagyszámmal. Ez a zóna a szőrványtelepülés tipikus területének tekinthető. Ebből adódik, hogy a nagyüzemi szőlőművelés feltételét jelentő tagosítás megvalósítása nagyon nehéz. A lejtőszögből következik, hogy a nagyüzemi termőfelületeket célszerű teraszírozással kialakítani, mely csak bizonyos géptípusok alkalmazását teszi lehetővé.

b/ Az É-i lejtők hegyközép zónáit erdő vagy legelő foglalja el. Kíváncos lenne a lejtők további erdősitése, mivel az elégtelen nyári csapadék miatt a gyeptakaró szegényes és az időszakosan lezuduló záporosók erősen pusztítják a vékony talajréteget.

c/ Az északkeleti lejtők hegyközép zónai elegendő napfényt kapnak, ezért hasznosításuk vegyes. A szántók mellett, a szőlő és a gyümölcs is megtalálható. A viszonylag kedvező sugárzási feltételek ellenére sem várható, hogy a jövőben a lejtők hasznosítási intenzitása nő, mivel nincsenek nagyüzemi művelésre alkalmas üzemi feltételek. A hasznosított terület 1970-től mintegy 15-20%-kal csökkent, az elhagyott lejtők erdősitése szintén kíváncos.

4. A hegymagas zónák 10-15°-os lejtőin - a hegység déli oldalán - erősen pusztuló szőlőket találunk /4/a/. Az itt elhelyezkedő terület hasznosítása gazdaságtalan ugyan, de a szőrványtelepülésen élő népességnek még ma is bizonyos jövedelem kiegészítést jelent. A szőlők állagának romlásával és a művelés fokozatos felhagyásával lehet számolni. Az erdősités különösen kíváncos, mivel az inszoláció és laterális erózió rendkívül erős.

Az északi oldalon /4/b/ ezt a lejtőtípust erdő fedi.

5. A viszonylag egyenletes felszínű, síkságra emlékeztető, kis kiterjedésű hegytetőket erdő takarja.

6. A Villányi-hegység északra lealacsonyodó gerincei fokozatosan dombvidéki jellegű tájat alkotnak. A dombhátokról kiirtott erdő helyén néhol szántó, sőt szőlő és gyümölcs is feltehető. Bár a klimatikus adottságok a növénytermelés számára

kedvezőek, a termőfelület korlátozott méretei és a vékony talajréteg aligha teszi lehetővé e területek intenzívebb hasznosítását. A ma még közepesen erodált felszínek erdősitése lenne célszerű, mert e fedetlen lejtők gyors pusztulása várható.

Összegezve megállapítható:

- Az orthofoto-térképek felhasználhatók a tájelemzésben, különösen a tájszerkezet feltárásában, amely a tájtipológia alapja lehet.

- A kiértékelésben a kvantitatív módszerek nagy szerepet kaphatnak, ami a vizsgálati eredményeket egzaktabbá teszi.

- Az orthofoto-térkép a mezőgazdasági tipológia fontos eszköze lehet és kiindulást adhat a tájrekonstrukciós tervek kidolgozásához.

IRODALOM

- BERDAR B. - NÉMETH F. 1969. Fotogrammetria alkalmazása a mezőgazdaságban. - Mezőgazd. Gépészet és Építészet. 4. pp. 53-59.
- BERÉNYI I. 1968. A légifénykép interpretálás alkalmazási lehetőségei az agrárföldrajzi kutatásban. - Földr. Ért. 17. pp. 133-143.
- BERÉNYI I. 1970. Verwendung des Luftbildes in der Bodennutzungskartierung. - Berichte des III. Internationalen Symposiums für Photointerpretation. DDR. pp. 47-54.
- MIKE Zs. 1965. Lejtőmérés és talajeróziós vizsgálat sztereotóppal. - Az Erdő. 14. pp. 535-540.
- MIKE Zs. 1970. A korszerű mezőgazdasági felmérés és a légifénykép. - Mezőgazd. Gépészet és Építészet. 5. pp. 53-59.
- SCHMIDT-KRAEPELIN, E. - SCHNEIDER, S. 1965. Luftbildinterpretation in der Agrarlandschaft. BfL u. R. 7. Bad Godesberg. 120 p.

A HEGYKÖZ NÉPMOZGALMA

Süli-Zakar István

A Hegyköz a Zempléni-hegység tájképi szépségeiben bővelkedő sajátos tájegysége. Délről a Zempléni-hegység 600-700 m magas hegyei, északról a csehszlovák-magyar határ zárja el környezetétől e területet. Így a Bózsza patak medencéjébe települt 21 település csak két irányban: Sátoraljaujhelyen, illetve Telkibányán keresztül kapcsolódhat be az országos forgalomba.

A 252 km²-es, igen ritkán lakott /44,1 fő/km²/ Hegyköz tipikusan aprófalvas terület, hiszen 21 településére mindössze 11 100 lakos /1970/ jut. Egyetlen községének - az iparosodott Hollóházának - a lakossága haladja csak meg az ezer főt /1011 fő/, míg a kiemelt alsófoku központnak - Pálházának - 1970-ben mindössze 803 lakója volt. Az országos tendenciával ellentétben a Hegyköz több apró- és kistelepülésében - az elmúlt időszakban - a népességszám stabilizálódott, néhány esetben növekedést figyelhetünk meg /Barta Gy. - Beluszky P. - Berényi I. 1975/. Ennek magyarázatát a térség demográfia-történeti előzményeiben és napjaink gazdasági változásaiban találjuk meg.

A Hegyköz népesedése 1869-ig

A dicális összeírások, dézsmajegyzékek és urbáriumok azt bizonyítják, hogy a Hegyköz falvai - néhány újabb telepítésű kivételével /"huták"/ - korai eredetűek. A XVI.-XVII. században e törökök által nem háborgatott vidékre jelentős számban költöztek menekülők az ország déli részéből. Részletes gazdaságtörténeti kutatásokból az derült ki, hogy a Hegyköz régi falvaiban a népesség száma - a legutóbbi időszakot is beleszámítva - 1626 körül volt a legmagasabb /Balassa I. 1964/.

A törökök kiűzése, s különösen a Rákóczi-szabadságharc bukása után a délebbi területekre irányuló szökések miatt a Hegyköz valószínűleg elnéptelenedett. Az elvándorló magyar népesség helyére szlovák /Alsóregmec, Füzér, Kisbányácska-Széphalom, Vityány/ nemzetiségűek költöztek /Fényes E. 1836-1840/.

A spontán jellegű vándormozgalom mellett a XVIII. század utolsó harmadában a Hegyközbe szervezett betelepítés is folyt. A Károlyi-család üvegutái mellé szlovák iparosokat és erdőmunkásokat telepített, s így települtek - mai nevükön nevezve -: Hollóháza, Kishuta, Nagyhuta és Vágáshuta. A ma Széphalom részét képező Hosszuláz falut /1786-1788 között/ német telepesek alapították. A többi települést, így Nyirit, Pusztafalut, Pálházát, Vilyt, Füzérradványt, Kovácsvágást, Kis- és Nagybózsavát, Füzérkomlóst, Füzérkajátát a betelepítés, illetve a telepítés nem érintette annyira, hogy azok korábbi magyar nemzetiségén változtatott volna.

A XIX. század elején a betelepülések és a természetes szaporodás eredményeként a Hegyköz lakossága megközelítette a két évszázaddal korábbi maximumot. L. Nagy adatai alapján a Hegyköznek 10 940 /L. Nagy 1828-1829/, Fényes Elek adatai alapján 10 204 alkosa volt. Ez azt jelenti, hogy - a korabeli országos népsűrűségi adatokhoz képest - igen magas volt itt a népsűrűség /Pálháza 64,4, Filkeháza 73,8, Kovácsvágás 71,1, Vily 70,5, Vitány 72,5 fő/km²/. Különösen magas a manufaktúrákkal rendelkező falvak népsűrűsége /Hollóháza 215,1, Vágáshuta 132,0 fő/km²/.

A Hegyköz népességszáma a múlt század eleje óta napjainkig alig változott /1. ábra/. Ennek fő oka az, hogy a hegyközi mezőgazdaság szűkös eltartó képességének már a XIX. század elején a végső határához érkezett. A Hegyköz múlt századi népességfejlődése igazolja, hogy - csakugy mint az ország más területein - /Rétvári L. 1977/ a népesség növekedése alapvetően a mezőgazdasági termelés növekedési lehetőségeitől függött.

Az új telepítésű falvakban a manufaktúrális ipar korán váltságba jutott, s az üzemek bezárása csak tovább fokozta a megélhetési gondokat. Így érthető, hogy a vándorkereskedelem-vándoripar /üveges majd a drótos/ alapvető kereseti forrása lett a hegyközi embereknek, csakugy mint az alföldi, hernád-völgyi rézszesaratás, cséplés. Az asszonyoknak a mezőgazdasági munkák mellett /melyet nem egy faluban csaknem kizárólagosan ők végeztek/ fontos tevékenységük volt az erdei gyűjtögetés és a háziipar.

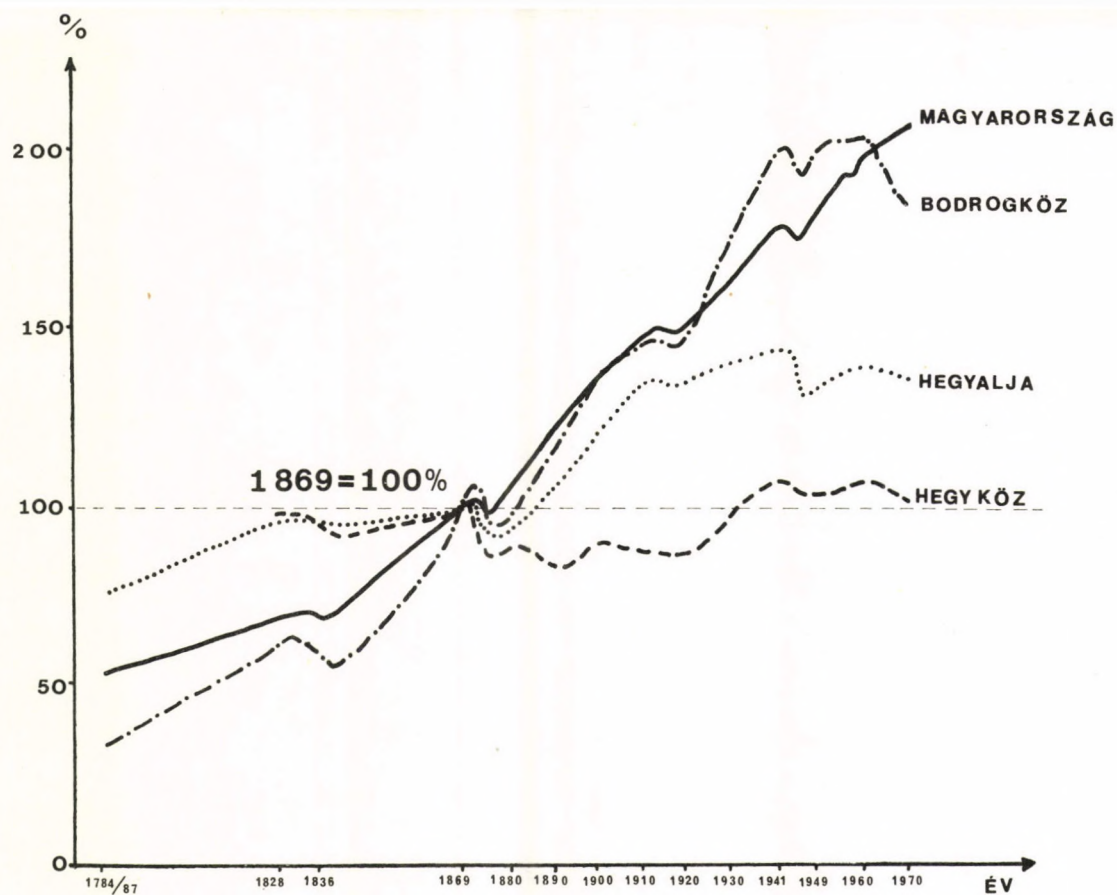
A népességszám stagnálása, majd jelentékeny csökkenése azt bizonyítja, hogy a telnépesedett Hegyközből az emberek, a múlt század elején és közepén a ritkán lakott alföldi területekre vándoroltak.

A Hegyköz népmozgalma 1869-1970 között

Az 1784-1787-es /II. József/ népszámlálás Abauj megyei adatai még mind a mai napig nem kerültek elő. Így a Hegyközzel - melynek döntő része Abaujhoz tartozott - az első pontos községi adatokat az 1869-es népszámlálás szolgáltatja. Ebben az időben a Hegyköz 44 fő/km²-es népsűrűsége még mindig jóval magasabb volt, mint az országos átlag, bár a stagnáló népességű Hegyközzel szemben Magyarország mai területének lakossága 1784-1869 között kétszeresére növekedett.

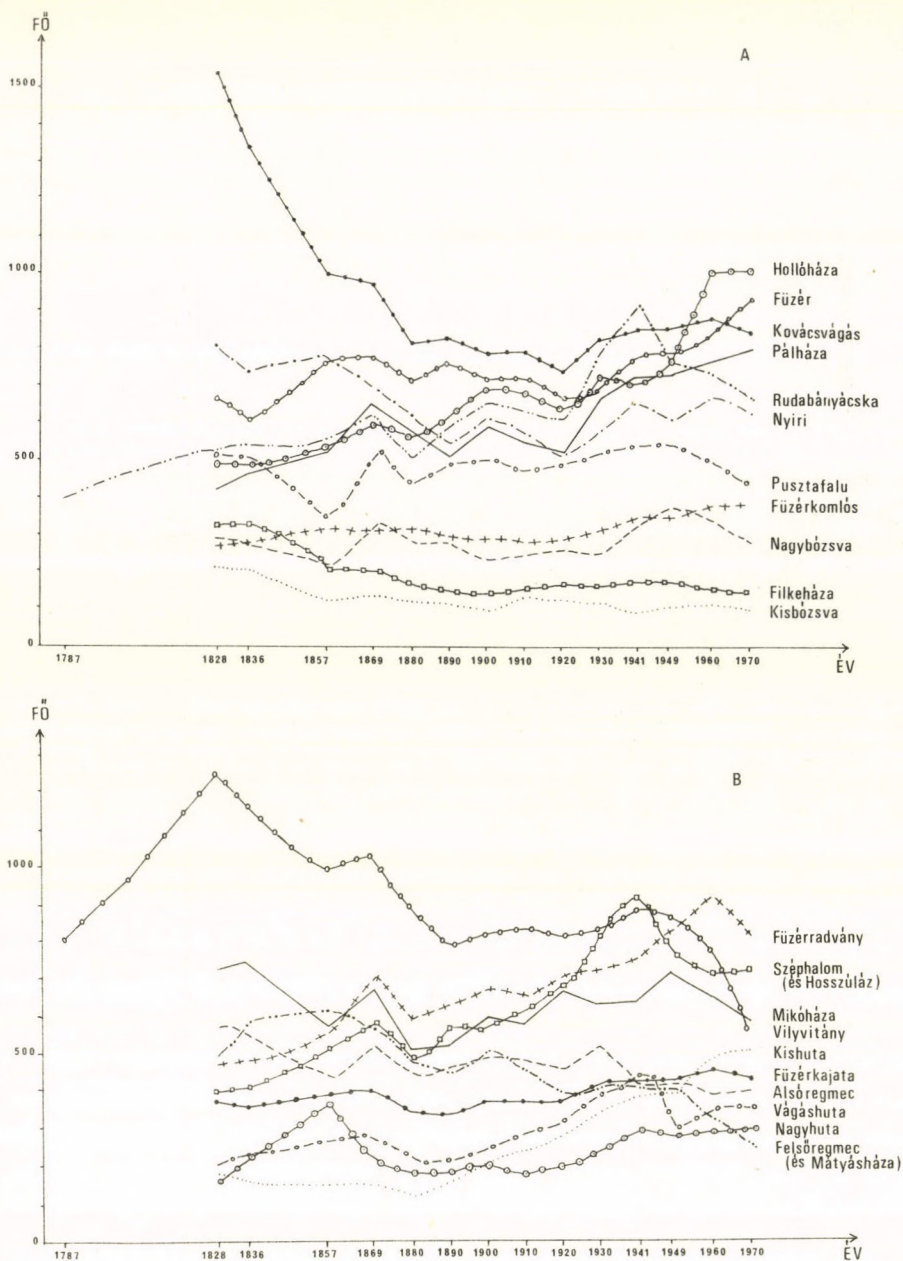
Az 1869-es népszámlálás és az első világháború között a Hegyköz népességfejlődését az 1872-1874-es kolerajárvány és a kivándorlás akadályozta.

Az utolsó magyarországi koleravész /a legpusztítóbb éve után 1873-as kolerajárványnak is nevezik/ a Hegyköz minden településében jelentkezett, s összességében mintegy tíz százalékos népességcsökkenést eredményezett. Az 1880-as népszámlálás egyedül Füzerkomlóson talált több embert, mint az 1869-es népszámlálás /2. ábra/.

1. ábra: A Hegyköz népességszámának alakulása

2. ábra: A hegyközi települések népességszámának alakulása

Magyarországon az 1873-as kolerajárvány után - a növekvő kivándorlás ellenére is - elég egyenletes és igen jelentős természetes szaporodást figyelhetünk meg. Ebben az időben hazánkban egy jelentős népességi hullám bontakozott ki, melynek kiváltója az elemi közegészségügyi feltételek megteremtése, illetve a halálozási arányszámok gyors csökkenése volt.

A Hegyköz népmozgalma 1880-1914 között lényegesen különbözött az országos átlagtól. Az országos tendenciával ellentétben itt a népességszám stagnálását figyelhetjük meg, s ebben már a nyolcvanas évek közepétől egyre nagyobb szerepet kapott a kivándorlás.

Az Amerikába irányuló kivándorlás a felvidéki megyékből indult el. Sáros vármegyéből már az 1870-es évek elején megindult a kivándorlás a tengerentúlra, majd innen tovább terjedt Szepes vármegyébe, ahol a nyolcvanas években különösen nagy arányokat öltött. A kivándorlási hullám Abauj-Torna vármegyében ért magyar nyelvterületre, s a nyolcvanas években különösen a füzéri, a gönci és a csereháti járásokat érintette./A Hegyköz falvai főleg az első kettőhöz tartoztak./

A kilencvenes években a kivándorlás gócterülete délre helyeződött át. Sáros és Szepes megyék után akkor már Abauj-Torna és Zemplén megyékből indultak a legtöbben Amerikába. Abauj-Torna vármegyében a múlt század utolsó évtizedében a 13,1%-os természetes szaporodás ellenére a tényleges szaporodás értéke - a kivándorlás miatt - csak 3,5% /ez is döntően Kassára jutott/. Az első világháború kirobbanásáig a magyar anyanyelvű kivándorlók legfőbb származási helye Zemplén és Abauj vármegyék voltak. Tehát a legtöbb kivándorló a Bodrogház, a Hegyalja és a Cserehát mellett éppen a Zempléni-hegységből, illetve a Hegyközéből származott. A kezdeti - főleg csak férfiakat érintő - kivándorlással szemben a századforduló táján már teljes családok hagyták el a Hegyközt - immár végérvényesen. Így a fiatalabb korosztályok aránya egyre kisebb lett, következésképpen csökkent a születések, s növekedett a halálozások arányszáma. A kicsiny természetes szaporodást a kivándorlás teljes egészében felemésztette, s ennek eredményeként a Hegyköz fogyó népességű területté vált. Néhány falu esetében már pusztító méretűvé vált a kivándorlás, hiszen 1869-1910 között Vily lakossága 33,9%-kal, Filkeházáé 25,3%-kal és Nagybózsaváé 24,4%-kal csökkent.

Magyarország mai területének népsűrűsége 1910-re, a nagyméretű népességnövekedés hatására 81,8 fő/km²-re emelkedett, s ehhez viszonyítva a csökkenő népességű Hegyköz 39,5 fő/km²-es népsűrűsége már igen alacsony értéknek számított.

Az első világháború lezárása jelentős politikai-földrajzi változást eredményezett a Hegyköz számára: a trianoni béke után elzárt, határmenti területté vált. A két világháború közötti időszakban a Hegyköz népességszáma - hosszú idő után először - ismét jelentősen /15,04 %-kal/ emelkedett.

A kiváltó tényezők között első helyre kívánczik az, hogy az Egyesült Államok szigorúan korlátozta a bevándorlást, noha az első világháború előtt ez az ország volt a hegyközi kivándorlás elsődleges célpontja. Másrészt döntő hatással volt a vidék népességfejlődésére, hogy a kivándorlási lehetőségek leszűkülése mellett a belső vándormozgalom lehetőségei is igen korlátozottak voltak a két világháború között. Magyarország ipari központjaiban, a hosszan elhúzódó recesszió és válság miatt, alig jelentkezett új munkaerőigény. Ugyanakkor a folyószabályozás, vagy a vasutépítés sem igényelte úgy a munkáskezet, mint a megelőző korszakban. Ezek hatására a felnövekvő korosztály - más lehetőség híján - a falvakban rekedt: a mezőgazdaságból, a vándoriparosságból és az erdei munkából igyekezett megélni.

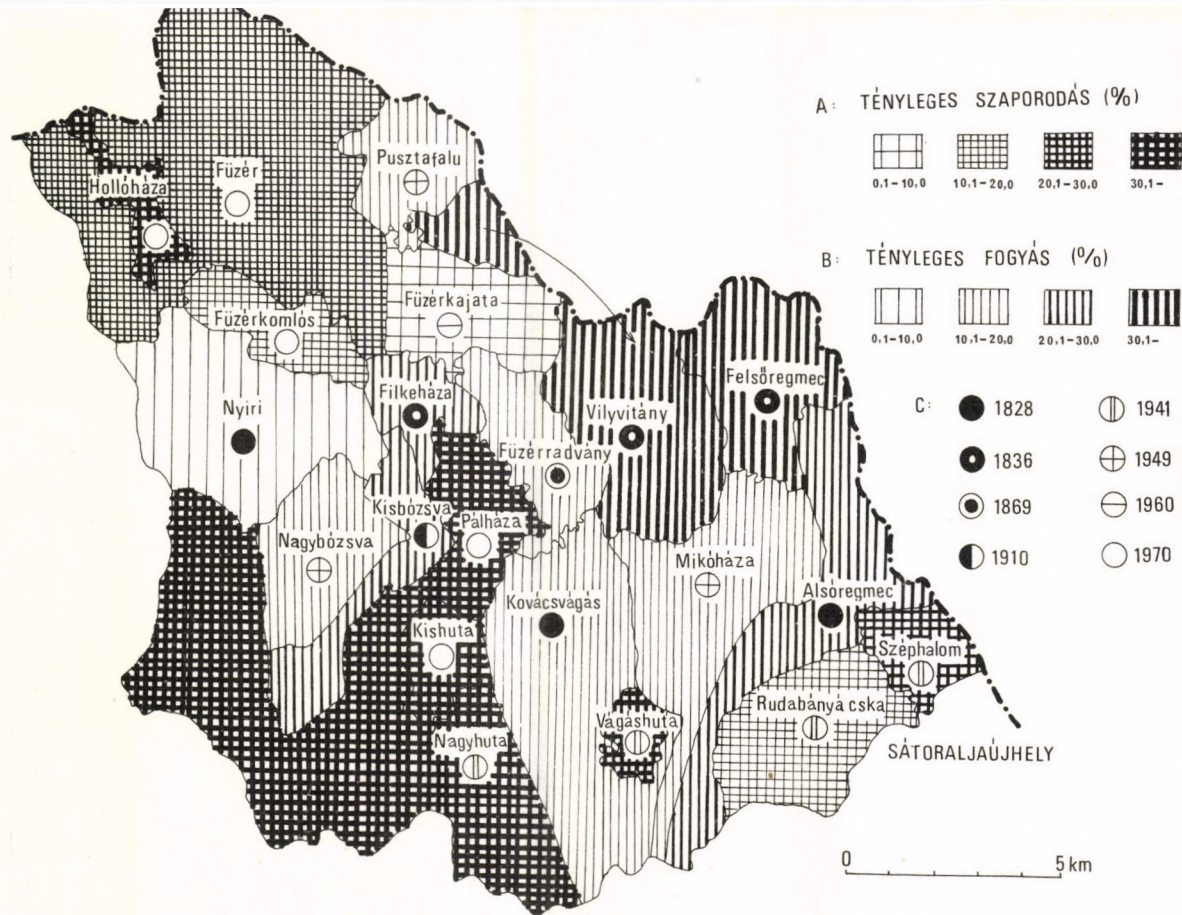
A negyvenes években a településeket általánosan sújtó katonai veszteségek mellett a csehszlovák-magyar népességcsere érintette kedvezőtlenül a Hegyköz népességfejlődését. A Csehszlovákiába történő kivándorlás - érdekes módon - a korábban kárpát-ukrán /ruszin/ lakosságu falvakat is érintette. Így a szlovák lakosságu Vágáshuta, Nagyhuta és Széphalom mellett jelentős volt Rudabányácska és a közeli Komlóska népességvesztése is.

Magyarország 1949-1970 közötti népmozgalmát a természetes szaporodás nagymérvű ingadozása és a felerősödő vándormozgalom jellemezte.

A Hegyközben a helyi ipar, a bányászat és az állami erdőgazdaság a felszabadulás után nem elhanyagolható népességnövekedést eredményezett. Az 1960-ban összeírt 11 739 fő, a XVII. század eleje óta, a legmagasabb népességszám a Hegyközben. Magyarország falvainak többségében ugyancsak 1960-ban volt a legmagasabb a népességszám. Ugyanakkor a mezőgazdaság kollektivizálása elindított egy olyan nagyarányú elvándorlást, mely azóta gyökeresen átalakította a nem városkörnyéki falvak demográfiai szerkezetét. Bár a termelőszövetkezetek szervezése után /a "hútákban" nem alakult szövetkezet/ a Hegyközből is volt elvándorlás de méreteiben ez elmaradt az ország többi falusi térségétől, különösen a hasonló aprófalvas vidékek átlagától. Ez azt bizonyítja, hogy a Hegyközben a terület eltartóképesége és a népesség száma között már korábban bizonyos egyensúly jött létre, másrészt itt a társadalmi átrétegződés - a helyi ipar bázisán - már 1960 előtt végbement. A régóta tartó elvándorlás miatt a legtöbb község lakossága 1869-1970 között csökkent, vagy stagnált, de más aprófalvas vidékeinkhez képest feltétlenül öröndetes tény az, hogy a 21 településből 5 1970-ben érte el a népességszám maximumát /3. ábra/.

Demográfiai változások a Hegyközben 1970-1978 között

1970 és 1977 között a Hegyközben az élveszületések száma 1348 vol. Ez - a vizsgált nyolc évre egyenletesen elosztva - évente 16,06‰-es élveszületési arányszámot jelent, ami alig marad el az országos átlagtól /1. táblázat/.

3. ábra: A tényleges szaporodás és fogyás alakulása a hegyközi falvakban

1. táblázat

Az egy évre jutó átlagos születési és halálozási
arányszámok a Hegyköz falvaiban, 1970-77

	Születések / % /	Halálozások / % /	Természetes szaporodás / % /
1. Füzérkomlós	19,34	12,08	7,26
2. Füzér	22,25	19,29,	11,96
3. Kisbózsza	37,37	18,04	19,33
4. Nagybózsza	13,53	18,19	-4,56
5. Nyiri	14,66	11,69	2,97
6. Pusztafalu	11,76	15,19	-3,33
7. Hollóháza	21,09	9,96	11,13
8. Mikóháza	12,72	16,52	-3,80
9. Alsóregmec	9,39	15,22	-5,83
10. Felsőregmec	14,65	16,11	-1,46
11. Vilyvitány	9,20	15,48	-6,28
12. Pálháza	17,18	10,63	6,53
13. Filkeháza	6,08	8,68	-2,60
14. Füzérkajata	12,20	15,17	-2,97
15. Füzérradvány	16,29	14,46	1,83
16. Kishuta	14,35	10,44	3,91
17. Kovácsvágás	23,04	12,59	10,45
18. Nagyhuta	16,18	12,26	3,92
19. Vágáshuta	20,22	11,96	8,26
20. Rudabányácska	10,28	12,54	-2,26
21. Széphalom	13,10	9,09	4,01
Hegyköz	16,06	12,53	3,53
B.A.Z. megye	17,02	10,51	6,51
Magyarország	16,18	11,93	4,25

Természetesen a Hegyköz 21 települése között az élveszületettek arányát tekintve is igen nagy különbségek találhatók. Igen magas élveszületési értékekkel rendelkezik Vágáshuta, Hollóháza, Füzér, Kovácsvágás és Kisbózsza. /Ezek az értékek is mind a vizsgált nyolc év élveszületési számainak átlagolásából születtek. Azt tapasztaltam ugyanis, hogy apró- és kisfalvak esetében egyetlen év adatai kevésbé alkalmasak demográfiai következtetések levonására./

Néhány kedvezőtlen korösszetételű faluban jóval a hegyközi átlag alatt maradt az élveszületések aránya /Pusztafalu, Alsóregmec, Vilyvitány, Filekháza/. Alsóregmecen századunk első évtizedében például évente 16-20 csecsemő született, az 1970-1977 közötti években viszont egyetlen év sem volt, amikor öt-nél több csecsemő született volna.

Az ezer lakosra jutó halálozási arányszám tekintetében már nagyobb a különbség a Hegyköz és Magyarország között, s különösen nagy a különbség, ha a Hegyközt és Borsod-Abaúj-Zemplén megyét hasonlítjuk össze. A hegyközi átlagot néhány előregedő, s éppen ezért igen magas halálozási értékkel rendelkező falu rontja /Felsőregmec, Alsóregmec, Vilyvitány, Mikóháza, Kis- és Nagybózsza/.

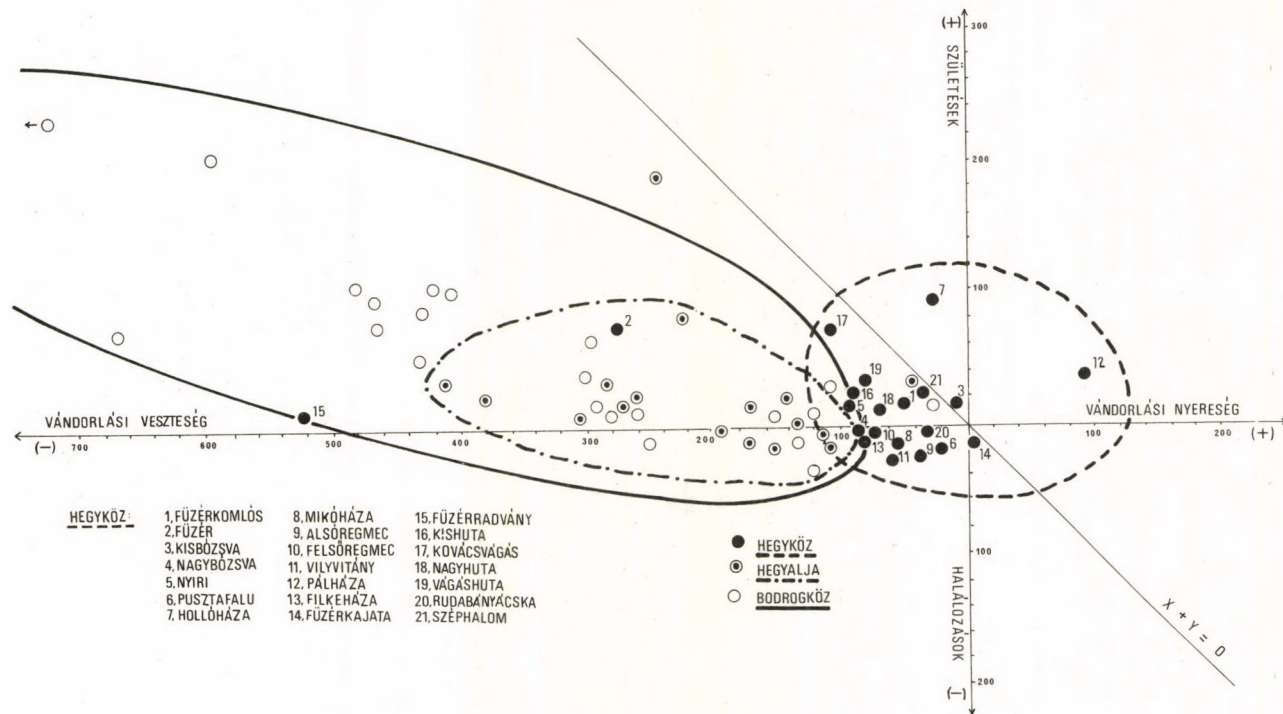
A Hegyközben - a vizsgált nyolc év átlagát tekintve - 3,53%-os természetes szaporodás keletkezett. A 21 településből kilencnek volt "természetes fogyása", közülük igen kedvezőtlen arányszámmal jelentkeztek Nagybózsza, Alsóregmec és Vilyvitány. S igen magas természetes szaporodást ért el Kovácsvágás, Hollóháza, Füzér és Kisbózsza.

1970-1977 között a Hegyközben vándorlási nyeresége csak Pálházának /97 fő/ és Füzérkajának /3 fő/ volt. Az állandó és ideiglenes vándorlási veszteség kismérvű volt Kisbózsván /3 fő/, Pusztafalun /23 fő/, Hollóházán /27 fő/ és Széphalmon /28 fő/. Igen nagy veszteséggel szerepel Füzér /278 fő/ és Füzérradvány /523 fő/.

A Hegyköz településeinek lakónépessége 1970-ben 10 491 fő volt, s 1978-ra 9 111 főre csökkent. Ez a 13%-os csökkenés mindenképpen jelentős, bár ha az ország aprófalvainak demográfiai erőződjához, vagy a Hegyköz közvetlen környezetének /Hegyalja, Bodroghöz/ hatalmas méretű tényleges fogyáshoz hasonlítjuk /4. ábra/ nem is lebecsülendő eredmény. Másrészt a Hegyköz /tényleges/ népességfogyásának csaknem 60%-a két településhez köthető /Füzér 20,2% és Füzérradvány 38,1%/, s mindkét esetben sajátos helyi okkal magyarázható. Füzérradvány esetében például a helyi szanatórium lakóinak kiköltöztetése okozta ezt a nagyarányú fogyást, ám a szanatórium átépítése, az új beutaltak megérkezése természetesen újból tényleges szaporodást eredményez majd.

1970-1978 között tényleges szaporodás mindössze három hegyközi közösségben volt /Pálháza 137 fő, Hollóháza 59 fő és Kisbózsza 12 fő/, de rajtuk kívül több olyan település is van, ahol a tényleges fogyás nem volt jelentős /Füzérkomlós, Füzérkajata, Széphalom/.

4. ábra: A Hegyköz, Hegyalja és Bodrogek településeinek demográfiai változása 1970-1978 között

A népesség-stabilizálódás további társadalmi-gazdasági feltételei a Hegyközben

A Hegyköz aprófalvaiban a hosszú idő óta tartó elvándorlás miatt a terület eltartó képessége és népessége közötti egyensúly, valamint a helyi gazdaság eredményei miatt a települések nagy részében demográfiai stabilitás jött létre. A Hegyköz aprófalvainak többségében a lakosság szakmai- és korösszetétele nem deformálódott. E kedvező kép további fennmaradásához mindenképpen szükséges néhány, már korábban is érvényesülő társadalmi-gazdasági feltétel további biztosítása, illetve néhány új bevezetése.

A Hegyközben az életkörülmények kevésbé kedvezőtlenek, mint a szomszédos Csereháton, vagy a Bödörgökben, bár az aprófalvas struktúra miatt a falusi intézményhálózat igen hiányos.

Néhány kedvezőtlen forgalmi és gazdasági helyzetben lévő településben /Vilyvitány, Pusztafalu, Felsőregmec, Alsóregmec, Nagybózsza/ előrehaladt az előregedés folyamata. Súlyos gazdasági problémát jelent az is, hogy a kedvezőtlen adottságokhoz kevésbé alkalmazkodó mezőgazdaság már ma is jelentős munkaerő-gondokkal küzd.

Ugyanakkor a Hegyköz társadalmi-gazdasági problémái viszonylag kis beruházással sikeresen megoldhatók. A demográfiai adottságok mellett ezt segíti a lakosság csekély számához viszonyítva igen jelentős helyi ipar /1977-ben Hollóháza, Pálháza és Füzérradvány szocialista iparában 1119 fő dolgozott/ és a fejlett erdőgazdaság.

Szükséges viszont a mezőgazdaság termelési szerkezetének megváltoztatása, a kijelölt centrumtelepülések /Pálháza, Hollóháza, Füzérkomlós és Mikóháza/ intézményhálózatának további kiépítése és a távolabb fekvő, s elzárt falvak közlekedési lehetőségeinek javítása. A távolsági autóbuszjáratok ma elsősorban a főbb hegyközi települések és Sátoraljaujhely között biztosítanak összeköttetést. A jövőben megfelelő új autóbuszok /mikrobuszok, "szövetkezeti" autóbuszok/ beállításával erősíteni kell a centrumközségek és a hozzájuk tartozó falvak közötti közlekedési kapcsolatot is. A hegyközi keskeny-nyomtávú vasút tervezett felszámolása - véleményem szerint - kedvezőtlen gazdasági következményei mellett a Hegyköz személyforgalmát is károsan fogja befolyásolni. Ezen kívül a jövőben, a gyönyörű természeti tájakon áthaladó kisvasút egyik fontos idegenforgalmi vonzereje is lehetne e vidéknek.

Ugy hiszem mindmáig jórészt kihasználatlan, ám a Hegyköz lakói részére nem lebecsülendő lehetőséget kínál az idegenforgalom. A tájképi szépségek, a klimatikus adottságok, a vadászati lehetőségek csekély beruházással a Hegyköz "felfedezését" eredményezhetnék.

Természetesen itt nem a parcellázott hétvégi telkek és házak megjelenésére és elterjedésére gondolok, sőt ezeket jó lenne távoltartani a Hegyköztől. Ugyanakkor az előregedő-elnépte-

lenedő hegyközi falvakat /Vilyvitány, Pusztafalu, Felső- és Alsőregmec, Nagybózsza stb./ csekély ráfordítással vonzó üdülőfalvakká lehetne átalakítani, amennyiben a kiürülő házakat az igénylők "második otthonná" építhetnék át. Természetesen ehhez az szükséges, hogy a más településekben lakók /városi lakásuk mellett is/ házakat vásárolhassanak ezekben a falvakban. Vértesszomszám "új lakói" már Magyarországon is pozitív példát mutatnak arra, hogy miként menthető meg a kiürülő falvak /nem egy esetben művészettörténeti értékkel is rendelkező/ lakásállománya. Ez a lehetőség azért is megfontolandó, mert a Zempléni-hegység /igy a Hegyköz is/ a legkönnyebben elérhető hegyi kiránduló és üdülőterülete az Észak-Tiszántul - különösen a dinamikus fejlődő Debrecen és Nyíregyháza - lakóinak.

IRODALOM

- BALASSA I. 1964. Földművelés a Hegyközben. - Mezőgazdaságtörténeti tanulmányok 1. Mezőgazdasági Múzeum, Bp. 213 p.
- BARTA Gy. - BELUSZKY P. - BERÉNYI I. 1975. A hátrányos helyzetű területek vizsgálata Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. - Földrajzi Értesítő. 24. 2. pp. 299-390.
- FÉNYES E. 1836-1840. Magyarországnak és a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapota statisztikai és geográfiai tekintetben. - Pest, 1-6. k.
- KOVÁCS T. 1976. Aprófalvak a magyar településszerkezetbe, - Területi Statisztika. 2. pp. 93-101.
- NAGY, L. 1828-1829. Notitiae politico-geographico-statisticae Inclyti Regni Hungariae . . . Buda, 1-2 k.
- RÉTVÁRI L. 1977. Győr-Sopron megye népesedése. - Földrajzi Tanulmányok 15. Akadémiai Kiadó. 141 p.
- TURÁNI J. 1972. Az aprófalvas településrendszer sajátosságai és általános demográfiai problémái. - Területi Statisztika. 6. pp. 664-658.
- TURÁNI J. 1973. A községi településrendszer helyzete, fejlődésének lehetőségei, különös tekintettel az aprófalvas rendszer sajátosságaira. - Területi Statisztika. 5. pp. 560-572.
- ZALA Gy. 1974. A csökkenő népességszámú aprófalvak problémáiról. - Területrendezés. 1.

KÖZMŰVELŐDÉSI HELYZETÉHEZ

Horváth József^x

1978-ban Somogy megye párt és állami szerveinek támogatásával és a kaposvári Mezőgazdasági Főiskola hallgatóinak közreműködésével kérdőíves felmérést végeztünk néhány kis lélekszámú /500 főnél kevesebb/ községben, hogy e településtípus /aprófalu/ megváltozott közművelődési helyzetéről képet alkothassunk.

Közismert, hogy az 1960-as évekkel kibontakozó gazdasági fejlődés és ezzel összefüggő népességkoncentráció elsősorban az aprófalvak népességszámát csökkentette /Barta B. 1974, Kovács T. 1976/. Ez a hatás azonban területenként eltérő intenzitással érvényesült, még egy megyén belül is. Általában az aprófalvak kerültek a leghátrányosabb helyzetbe, amelyek a városoktól ill. bizonyos színvonalu funkcionális központoktól távol fekszenek /Beluszky P. 1976/.

Az aprófalvak megváltozott gazdasági - egyesek javuló, mások gyengülő - helyzete sajátosan bontotta fel a falusi társadalmat /átalakult a népesség foglalkozási szerkezete, korösszetétele, a munkahely-lakóhely viszonya stb./.

A közművelődési program végrehajtása során tehát nagyon különböző társadalmi szituációkkal találkozunk az egyes falvakban. Közművelődési tevékenységünk csak akkor lehet sikeres, ha ismerjük azt a "helyi társadalmi közeget", amelyben dolgozunk.

A fenti okok miatt a vizsgálatba a városközelben /Kaposvár/ és a várostól távoleső, elzárt aprófalvakat egyaránt felvettük. Ez alkalommal csupán Kaposvár vonzáskörzetéhez tartozó Szentbalázson végzett felmérés rövid összefoglalását adjuk.

Szentbalázs a Kaposvárt Péccsel összekötő országút mellett, a Surján patak völgyében fekszik. Neve - Santus Blasius - először az 1332-es pápai tizedjegyzéken fordul elő. 1376-ban Szentbalázs-egyháza néven említik, de 150 évvel később 1536-ban már Szentbalázs a település neve az akkori adólajstromon.

Mindig a paraszti birtokrendszer volt a jellemző a falura. Nagybirtok nem volt a területen.

A felszabadulás alapvető változást hozott; egyrészt a föld-reform felbontotta a korábbi birtokrendszert, megnövelte a kis-és középbirtokok számát /1. táblázat/, másrészt a termelőszövetkezet megalakulásával el is tűnt a birtoktagozódáson alapuló falusi társadalom. Az 1960-as évek közepéig Szentbalázs tradicionálisan agrártelepülés maradt.

A kaposvári ipar fejlődése felgyorsította a megyeszékhely városias fejlődését, elindította funkcionális gazdagodását. A megyeszékhely megnőtt társadalmi-gazdasági szerepe a környező fal-

^x A szerző az MTA 1979/80 évre felvett ösztöndijas-tanára.

1. táblázat

A birtokviszonyok alakulása

Birtokkategóriák	A gazdaságok száma	
	1943.	1945.
Földnélküli	21	-
o - 5 kh	18	33
5 - 25 kh	50	57
25 - 30 kh	2	2
	91	92

vak népességének csökkenését is előidézte, de ez a folyamat a 70-es évek közepére lelassult. Erre az időre a vizsgált település Kaposvár belső vonzáskörzetéhez kapcsolódott, ezért korábbi helyzetéhez viszonyítva funkcionálisan gazdagodott; az agrártevékenység "városközeli" jelleget öltött /tej, zöldségfélék stb. termelése/, az ingázás miatt lakófunkciója erősödött, a városközeli üdülő-pihenő terület részévé vált. A város hatása a falu társadalmára tehát szükségképpen erős.

A felmérés teljeskörűnek tekinthető, mivel a 177 aktív kereső 74%-a kiértékelhető választ adott a 36 kérdésre. A kérdések az alábbi fő témák köré csoportosultak; a kérdezettre vonatkozó adatok /kora, végzett munka jellege, szakképzettsége/, életkörlmények, a szabadidő felhasználás /különös tekintettel a művelődésre/.

A felmérésben részt vett aktív keresők kormegoszlása az alábbi %-ban/:

20 év alatt	21-30	31-45	46-60	60 év felett
3,3	24,3	31,0	38,6	2,8

Az aktív keresők 77 gyermeket és 110 nyugdíjast "tartanak el". Mindkét eltartott csoport aránya kedvezőbb, mint a megye hasonló nagyságú településeiben. A falura jellemző - bár csökkenő tendenciát mutat -, hogy a családok viszonylag nagy százaléka "több nemzedékes", s ezen belül a szülőknek egy vagy két 14 éven aluli, vagy a körüli koru gyermekük van.^x A gyermekek szá-

^x Egy generációs háztartás 20,4%; két generációs 43,8%; három generációs 35,8%.

ma a faluban viszonylag magas főleg akkor, ha figyelembe vesszük, hogy Somogy népesedési helyzetére - főként a falusi parasztság körében - sok évtizeden át jelentősen hatott az "egyke" szemlélet. A 100 családra jutó gyermekek száma a mezőgazdaságban dolgozók körében volt a legalacsonyabb. A tulajdonviszonyokban végbement változások, a gazdaságilag is egységes mezőgazdasági dolgozó osztály kialakulása a népesedési helyzetre is kedvező hatást gyakorolt. Jelenleg Somogy megyében 100 családra a mezőgazdasági fizikai dolgozók körében 89 gyermek jut, s körülbelül ez az arány jellemző Szentbalázusra is. De azért - a kedvező jelek ellenére is - az eszményképnek tekintett 3 gyermekes család száma alacsony a faluban.

A nyugdíjasok aránya itt is magas /29%/, ami elsősorban a korábbi évek elvándorlásából adódik. A település népességszáma a 70-es évektől stabilizálódik, erre lehet következtetni a gyermekek viszonylag magas számából.

Az aktív keresők közel fele a mezőgazdaságban és helyben dolgozik, fele pedig ingázik Kaposvárra. Az ingázók 80%-a ipari foglalkozású.

A fenti tényezők már önmagukban is kedvezőtlen feltételei a közművelődés fejlesztésének.

A jelenlegi nyugdíjasok 70%-a eredetileg szakképzetlen mezőgazdasági dolgozó volt, a multból örökölt szükségképpen alacsony iskolázottsággal. Ebből adódik, hogy a nyugdíjuk is alacsony, ami tovább szűkíti a művelődés feltételeit /televízió, könyv stb./.

A jövedelem szempontjából természetesen kedvezőbb helyzetben vannak az aktív keresők. A magasabb jövedelmet viszont mind a helyben dolgozók, mind az ingázók többletmunka révén érik el /általában a háztáji és kisegítő gazdaságokban/. Az átlagos napi munkaidejük 9-10 óra között van /Andorka R. 1979/, nem számítva az utazásra fordított időt.

A városba ingázásnak persze lehet és van pozitív hatása is a falusi közművelődés fejlődésére. A város szellemi kisugárzását, a városi életformát az ingázó akarva-akaratlan magával viszi és fokozatosan beépíti falusi életmódjába. Városközei tér-
ségben ez a hatás egyértelműen felismerhető, így Szentbalázson is.

Az aktív keresők 19%-a szakképzetlen, 22%-a betanított segédmunkás, 33%-a szakmunkás és 26%-a szellemi dolgozó /2. táblázat/.

Egyetemet és főiskolát végzett értelmiségiek viszonylag magas aránya /10%/ abból adódik, hogy itt van a termelőszövetkezet központja.

Az aktív keresőknek tehát mintegy 60%-a olyan társadalmi csoportot alkot a faluban, amely viszont kedvező társadalmi bázisa a közművelődés fejlesztésének. Ilyen nagyságú társadalmi csoport már meghatározó lehet a falu közművelődése szempontjából.

Az aktív keresők iskolázottsági színvonala is ezt igazolja, hiszen 21%-uk középiskolát, 9%-uk pedig egyetemet és főis-

2. táblázat

Az aktív keresők megoszlása nem és szakképzettség
szerint /1979/

	Férfi		Nő	
	Fő	%	Fő	%
Szakképzetlen	16	17,4	25	29,4
Szakképzett	49	53,3	18	21,2
Oktatás-egészségügy /szellemi/	18	19,6	20	23,5
Vezető	9	9,7	1	1,2
Háztartásban	-	-	21	24,7
Összesen:	92	100,0	85	100,0

kolát végzett. Az általános iskolát végzetteknek általában 30%-a tanul tovább középiskolában, 65%-a szakmunkásképzőben és csak 5%-a megy 15 éves korában dolgozni. A továbbtanulóknak ez a magas aránya a városközelségből egyértelműen következik.

A közművelődés fejlesztésének személyi feltételein kívül döntő jelentősége van a kulturális eszközöknek.

A háztartások kulturális eszközökkel való ellátottsága jó; valamennyiben van rádió és televízió, 36%-ában lemezjátszó és 38%-ában magnetofon. Az általános tájékozottsághoz szükséges minimális feltételek tehát adóttak.

A családok könyvvel való ellátottsága már jobban visszatükrözi egyrészt az általános kulturális igényt, másrészt a társadalmi tagozódást. A könyvek száma a családokban meglepően magas;

1 - 50 könyv van a családok	15,2%-ánál,
50 - 100	- " - 36,1 "
100 - 300	- " - 27,7 "
300 fölött	- " - 21,0 "

Ez az érték meglepően magas, hiszen országosan a családok 13%-ában nincs könyv és a 300 könyvnél többel rendelkező családok aránya csak 15%.

Persze a könyvek vásárlása még nem jelent egyben olvasást is, mert 62 fő bevallja, hogy az elmúlt években egyáltalán sem-

mit sem olvasott. A ranglistát általában az ifjúsági regények és Jókai Mór vezeti. A mai magyar irodalmat gyakorlatilag nem ismerik. Saját bevallásuk alapján megállapítható, hogy havonta csak 3 fő olvas el 1-2 könyvet és van olyan, aki "harminc éve nem ér rá olvasni". Az iskolai adatokat figyelembe véve az utóbbi 10 évben a falu kulturális fejlődésének - a városi vonzásokon túl - jelentős nyomatékot adott a termelőszövetkezet megalkakulása. Mig az egyéni gazdálkodás idején a mihamarabb befogható munkaerő volt a fontos, addig a termelőszövetkezetben a fizikai munka háttérbe kerülésével az általános és szakmai műveltség emelése került előtérbe.

A könyvvásárlásnak ez a magas színvonala nyilvánvalóan a városközelségből, az ingázók és a továbbtanulók magas arányából következik.

A közművelődés fenti személyi és tárgyi feltételeiből következik, hogy a falu megkérdezettjeinek véleménye az alábbi kérdésekre visszatükrözi a falu társadalmi tagozódását.

Pl. arra a kérdésre, hogy hogyan ítéli meg a mezőgazdaság elmúlt tíz éves fejlődését a megkérdezettek 54%-a "gyorsan fejlődött" választ adott. Ugyanakkor 40% számára az előrehaladás "lassu" volt. Ez az utóbbi vélemény némileg szükségképpen adódik a mezőgazdasági nyugdíjasok és a nyugdíjhoz közelállók magas számából, akiknek személyi jövedelme nem emelkedett arányosan a mezőgazdaság fejlődésével. A megkérdezetteknek csupán 6%-a adott irreális választ a feltett kérdésekre.

3. táblázat

A megkérdezettek véleményének megoszlása saját helyzetükről összehasonlítva a városi lehetőségekkel

Szentbalázson a	azonos	jobb	rosszabb
	mint a városban /1978/		
lakásviszony	39,8	20,3	39,9
munkalehetőség	27,7	13,4	58,9
munkahelyválasztás	22,4	10,3	67,3
jövedelem	16,8	63,8	19,4
művelődési lehetőség	24,7	12,8	62,6
táplálkozás	34,4	56,3	9,3
szabadidő	16,3	7,7	76,0
beleszólás gazdasági kérdésekbe	47,0	21,3	31,7

A megkérdezettek 40%-a úgy véli, hogy a lakásellátottság faluban és városban közel azonos probléma. A munkásoknak a gazdasági kérdésekbe való beleszólási lehetősége, esélye is hasonló, alig van különbség falu és város között.

Érdekes, hogy a személyi jövedelmeket a megkérdezetteknek 64%-a magasabbnak tartja a faluban, ami megegyezik a hazai közvéleményben kialakult felfogással, holott a KSH magasabb jövedelmeket mutat ki a városokban /Andorka R. 1979./. Ez a véleményeltérés megítélésem szerint abból adódik, hogy a falusi népességnek a háztáji és kisegítő gazdaságból eredő jövedelme valóban kiegyenlíti a különbséget, ugyanakkor alacsonyabb a foglalkoztatás /mennyiségi és minőségi szempontból egyaránt, ami részben a rosszabb ellátásból adódik/, ezért jelentősebb a felhalmozása. Mindez végül is olyan benyomást kelt, mintha a személyi jövedelem lenne számottevően magasabb.

A megkérdezettek döntő többsége jobbnak tartja a városban a munkalehetőségeket, a munkahelyváltoztatás esélyét, a művelődési helyzetet és a szabadidő felhasználásának lehetőségét.

A megkérdezettek véleményének fenti %-os megoszlása is azt mutatja, hogy Szentbalázs falusi közvéleményének döntő többsége reálisan ítéli meg saját és a tágabb közösség társadalmi helyzetét.

Szentbalázs jellegzetes szalagtelkes utifalu /1. ábra/, amelynek alaprajza a XVIII. század végétől az 1960-as évek elejéig szinte változatlan.

A falu alaprajza ma már nem egységes, déli része jellegzetesen paraszti szalagtelkes település-rész, míg a Szigetvár-felé kiágzó uttól É-ra, az ut baloldalán lévő terület a 60-as évektől épült ki. De részben már az ut jobboldala is fiatal /XX. századi/ parcellázás és beépítés eredménye, ezért mindkét oldalon /különösképpen a nyugatin/ a telek nagysága, formája eltér a település déli részétől.

Az 50-es évektől a parasztcsaládokból kiváló nem agrárfoglalkozásuak építettek az É-i részen családi házat, ezért tulnyomóan az ingázók településrésze.

A település társadalmának átalakulása tehát a népesség belső térbeli "mozgását" is eredményezte.

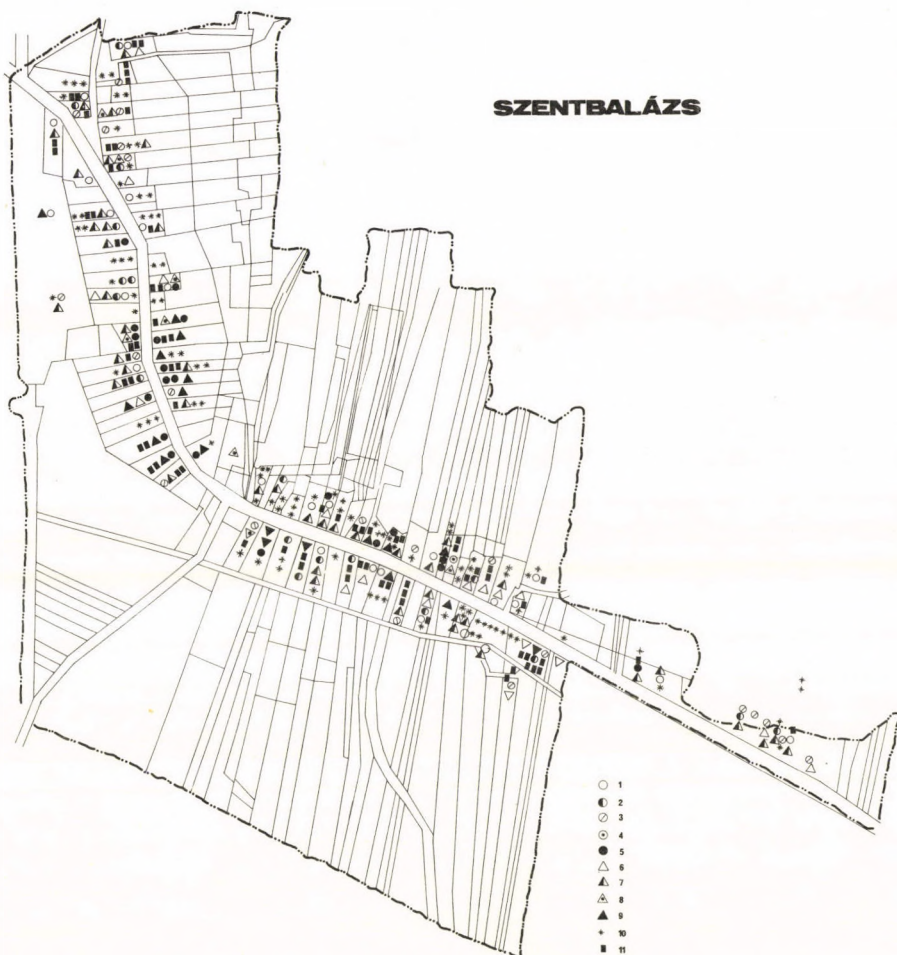
Összegezve megállapítható:

1. A közművelődés fejlődését döntően meghatározza a településnek az ország gazdasági-társadalmi térszerkezetében elfoglalt helyzete /a település nagyság, városközelség, termelőágazatok jellege stb./.

2. A közművelődés személyi feltételei /a népesség korösszetétele, szakképzettsége, iskolázottsága, az ingázók és az iskoláskorúak aránya stb./ körvonalazzák a közművelődési tevékenység irányát, módját, módszereit.

3. A közművelődés tárgyi feltételei a nyugdíjasok korosztályában a személyi jövedelemtől függenek. Az aktív keresők

SZENTBALÁZS

1. ábra: Szentbalázs népességének területi eloszlása 1979-ben
 1=szakképzetlen nő; 2=szakképzett nő; 3=szellemi foglalkozású nő; 4=vezető beosztású nő; 5=háztartásban dolgozó nő; 6=szakképzetlen férfi; 7=szakképzett férfi; 8=szellemi foglalkozású férfi; 9=vezető beosztású férfi; 10=tanuló, gyermek; 11=nyugdíjas.

korcsoportjában viszont ez első sorban a 2. pontban foglaltak függvénye.

4. Egy falu társadalmának "közműveltségi szintje" jól kiválasztott kérdésekre adott válaszok alapján jól, talán jobban megítélhető, mint a személyi vagy tárgyi feltételek mennyisége, ill. minősége alapján.

IRODALOM

- ANDORKA R. 1979. A magyar községek társadalmának átalakulása. Bp. Magvető K. 165 p.
- BARTA B. 1974. Az 1973. évi helyiségnévtár és a településhálózat néhány jellemzője. - Statisztikai Szemle. 31. 4. pp. 31-48.
- BELUSZKY P. /szerk./ 1976. A hátrányos helyzetű területek vizsgálata Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. - Elméleti és módszertani vitaanyagok, munkajelentések. 14. Bp. MTA FKI. 186 p.
- KOVÁCS T. 1976. Aprófalvak a magyar településhálózatban - Területi Statisztika. 26. 2. pp. 93-101.
- KULCSÁR V. 1971. Falusi település és életszínvonal. Bp. Kossuth k. 103 p.
- LETTRICH E. 1975. Településhálózat, urbanizáció, igazgatás. - Bp. MTA Állam- és Jogtudományi Intézet. 97 p.

A FALUSI ÁTALAKULÁS ALAPVETŐ TÉRFOLYAMATAI

A DÉL-ALFÖLDÖN ^x

Mészáros Rezső

1. A kutatási koncepció fő vonásai

Az elmúlt évtizedekben az iparfejlődés és az urbanizálódás mellett társadalmi méreteit tekintve talán a legnagyobb változások a faluban, a falusi térségekben mentek végbe. A gyors gazdasági és társadalmi fejlődés hatására a korábban évszázadokig mozdulatlan - a horizontális és vertikális kapcsolatok szinte nélkülöző - falurendszer társadalmi, gazdasági és településhierarchiai merevsége megszűnt. Megfigyelhető a falu funkcionális bővülése, új szervezeti rendszerű falusi tér kialakulása. Várható, hogy az elkövetkező évtizedekben is a gazdasági, társadalmi változások erőteljes akciótere lesz a falusi tér.

A falusi átalakulással összefüggő kérdések elemzését a közelmúltban több kutatóhely tűzte napirendre. Elemzéseik lényegében makro-megközelítések, országos, népgazdasági szinten felmerülő kérdések tudományos megválaszolását adják. Kutatásunk kapcsolódik ezen országos irányhoz, s mintegy kiegészíti azokat azzal, hogy vizsgálataink mikro-szintű egységek /üzem, település/ körében végzett elemzések sorozatára épülnek. Így megbízható információhoz juthattunk a gazdaság és társadalom alapszintjein érvényesülő folyamatok felismeréséhez, amely a falusi átalakulás belső indítéku tendenciáinak meghatározását biztosabbá teszi, egyben lehetőséget ad az országosan jelentkező tendenciákkal való összevetésre is.

A változásokat jellemző folyamatok belső összefüggéseinek, területi különbségeinek feltárása tematikailag sokrétű elemzést igényel. Az átalakulás számos problémája között a központi helyet általában a gazdasági funkciók, a demográfiai, társadalmi kérdések foglalják el. Érdekes azonban olyan tényezőkre is koncentrálni, amelyek a mélyebb összefüggéseket is megvilágítják: a települések közlekedésföldrajzi helyzetéből eredő hatásokra, a falusi ipar szélesebb értelmezéséből következően a mezőgazdasági nagyüzemek ipari tevékenységére, a falusi téren belüli munkaerőmozgásra, a falusi tér új gazdasági, közigazgatási kap-

---

^x A JATE Gazdasági Földrajzi Tanszékének kollektívája 1976 óta az MTA támogatásával, a Szegedi Akadémiai Bizottság keretében széles tematikai skálájú kutatást végez a dél-alföldi falusi térségek gazdasági, társadalmi átalakulásának feltárására. Az itt közölt összefoglalás a munka egyik nagyobb tematikai egységének kutatási eredményeit tartalmazza.

csolataira. Tehát azokra a magából az átalakulásból eredő jelenségekre, melyek között meghatározó szerepet játszanak a falusi tér alapvető térfolyamatai, területi kapcsolatainak mozgásjelenségei. Ezek a folyamatok nemcsak a faluban /a településben/, hanem annál szélesebb keretek között, a falusi térben zajlanak.

Abból indultunk ki, hogy a falusi átalakulási folyamat nem fogható fel a területileg is kiterjedt városi hatások kizárólagos eredményeként. Kétségtelen ugyan, hogy a modern gazdaság és társadalom legdinamikusabb elemei, erőforrásai a városokhoz kapcsolódnak, azonban a falufejlődés jellemzői meggyőző bizonyítékokat szolgáltatnak arra, hogy a falusi térségek is rendelkeznek fejlődésüket segítő belső erőforrásokkal. Ezek a belső erőforrások főként gazdasági funkciók, de végsősoron annak tekinthető valamennyi progresszív tényező, amelynek funkcionális hatása van. A falusi tér ma már nem jellemezhető egyetlen funkcióval, a folyamatos fejlődésnek azonban lényeges feltétele, hogy bizonyos funkciók/ stabilizálódjanak. Következésképpen a falusi térségek jövője nemcsak új funkcióitól, hanem a régiek életképességétől, dinamizmusától is függ.

2. Néhány módszertani megjegyzés

A kutatási feladat összetettségéből következik, hogy nem oldható meg egyetlen kiválasztott módszer alkalmazásával. Amódszerek közötti válogatásban az a cél vezérelt, hogy azokat alkalmazzuk, amelyek a sokelemű vizsgálat egyes szempontjain is lehetővé teszik a belső összefüggések feltárását, a területi típusok elhatárolását.

Miután mikro-szintű egységeket vizsgáltunk, a munka módszertanilag is fontos szakaszának minősíthető az adatgyűjtés. A statisztikai kiadványokból, a szakirodalomból meríthető adatok mellett a vizsgálathoz szükséges adatbázis megteremtése kiterjedt adatgyűjtést igényelt, melyre a legalkalmasabbnak a kérdőíves módszer bizonyult. Az adatlapokon az 1970-1977 közötti időszakra vonatkozóan elsősorban olyan információkat kértünk, amelyek lehetőséget adnak a falusi átalakulás térfolyamatainak feltárásához /a települések esetében: munkaerő-mozgás, foglalkozási szerkezet, kiskereskedelmi, egészségügyi, oktatási, kulturális ellátottság és vonzásterület, szolgáltató és pénzügyi ellátottság; a termelőszövetkezetek esetében: gazdálkodási adatok, különös tekintettel az ipari tevékenységre, részletes munkaügyi adatok, a termelési struktúra változásai, helyi élelmiszeripari vertikum és vonzásterülete, szerződéses termelési kapcsolatok/. Az adatlapokat a megyei tanácsok támogatásával valamennyi községi tanácshoz, ill. termelőszövetkezethez elküldtük és közel 90%-ban kitöltve visszakaptuk. Így a felmérés és az adatbázis teljes körűnek tekinthető.

A statisztikai adatelemzés általánosan használt eljárásai és a kartográfiai módszerek mellett lehetőség nyílt matematikai

módszerek /faktor és clusteranalízis/ adaptálására is abból a feltételezésből kiindulva, hogy így olyan egzakt és pontos eredmény várható, amely egyaránt jól jellemzi a kiválasztott változók szerepét és összetartozását is.

3. A vizsgálat főbb eredményei

a./ A dél-alföldi falusi térben változatlanul a mezőgazdaság az alapvető gazdasági tényező, de a gazdálkodás strukturájának, színvonal-fejlődésének jelentős területi különbözősége arra figyelmeztet, hogy a mezőgazdaságnak a falusi átalakulásra kifejtett hatásait a területi differenciáltság függvényében kell értékelni. Kétségtelen, hogy a mezőgazdaság a falusi tér fejlődésének nem kizárólagos feltétele, de az sem tagadható, hogy a dinamikusan fejlődő mezőgazdaság a hozzá kapcsolódó háztáji és kisgazdaságokkal a falu életképességét legerősebben stabilizáló elem. A dinamikus mezőgazdaság a faluifejlődés egyik fő irányát jellemzi.

Nem kevésbé fontos az agrártér szervezeti átalakulásának hatása. A területi koncentráció során kialakuló új mezőgazdasági és települési térszervezetek a korábban mozaikszerű falusi tér belső integrálódását felgyorsítják, s az így létrejött térben a települések funkcionális kapcsolódását erősítik és egészben új típusú faluifejlődést bontakoztatnak ki. Jól igazolják ezt az 1 termelőszövetkezet által 4 települést átfogó pitvarosi falusi térben végzett vizsgálat eredményei:

- a koncentráció után a vetésszerkezetben jelentős területi átrendeződés történt, megfigyelhető a főbb növények területi koncentrálódása,
- centralizálódási tendencia jellemzi a mezőgazdasági termékek térségen belüli mozgását,
- centralizálttá vált a gazdálkodás irányítása is. A tsz. központ Pitvaroson van, az egyesülés előtti tsz. adminisztrációs irodák az irányítás részfeladatait látják el,
- a mezőgazdasági munkaerő az egész mezőgazdasági térben a lakóhelytől függetlenül mozog,
- az államigazgatási, valamint a szolgáltató intézmények területi rendszere a gazdasági térszerkezethez idomul.

A nagyüzemi mezőgazdaság fejlődésében bekövetkezett mennyiségi és minőségi változások létrehozták és bonyolult rendszerré formálták a mezőgazdaság térbeli kapcsolatait. Az új térkapcsolatok lényeges vonása, hogy azok folytonosan változó strukturát alkotnak, így jelentősen hozzájárulnak ahhoz, hogy a korábban mozdulatlan falusi tér mozgékony térszervezeti rendszerré alakuljon.

b./ A falusi átalakulásnak a Dél-Alföldön is jellemző vonása az új gazdasági funkciók gyors fejlődése, amelyek közül a legnagyobb hatásúnak az ipar tekinthető. A falusi ipar azonban nem szűkíthető le a falu szocialista iparára. Nézetünk szerint funkcionálisan a falusi térben jelenlévő valamennyi ipari tevékenység a falusi ipar része.

Érdekes, hogy a körzetben a falusi ipar bár területileg és mennyiségileg is jelentősen fejlődött, a sajátos település-hálózat és az ipar területi koncentrálódása miatt csak szűk területen tölt be meghatározó gazdasági funkciót. Más oldalról viszont az ipar falusi jelenléte döntő fontosságú a lokális foglalkozási átrétegződésben és új elemekkel is /az ipari termék-áramlással, a vállalati szervezeti kapcsolatokkal, a munkaerő vonzással/ erősíti a falu térkapcsolatait.

A falusi szocialista ipar igen jellemző dél-alföldi vonása az erős területi szétszórtság, a női foglalkoztatottak magas /50% feletti/ aránya és az összességében alacsony technikai színvonal /a falusi ipar villamosenergia-fogyasztása az összes dél-alföldi ipari fogyasztás 15%-a; összes állóeszköz értéke 13,8%-a, gépi állóeszközértéke 14,6%-a/. Jellemző, hogy településszinten a foglalkoztatottság növekedésével csökken a nők aránya. A falusi ipar fejlődése azt bizonyítja, hogy szoros összefüggés van a település népességszáma és iparosodottsági szintje között. Érdemes azonban felfigyelni arra, hogy 21 szerepkör nélküli település is rendelkezik /zömében alacsony színvonalú/ iparral, sőt hasonló a helyzet a részleges alsófoku központok esetében is. Ez az erős területi és színvonal szóródás hosszú távon minden bizonnyal gazdaságtalan. A falusi szocialista ipar funkcionális jelentőségének erősítése feltehetően csak ésszerű ágazati és területi koncentrációval érhető el.

A falufejlődés szempontjából - úgy tűnik - inkább a mezőgazdasági nagyüzemek ipari tevékenységének van nagyobb jelentősége. Az ipari kiegészítő tevékenység a nagyüzemi gazdálkodástól nem idegen, sőt azzal egyre inkább összekapcsolódó tevékenységi forma. Érdemes felfigyelni arra, hogy nemcsak a falusi szocialista ipar, de a mezőgazdasági ipari tevékenység kialakulásában is nagy szerepet játszott a szabad munkaerő-kapacitás mellett az ipari strukturánkat jellemző kisvállalat hiánya. E két tényező kölcsönös és bizonyos fókig népgazdasági érdekeket is összekapcsolt. Ezek a körülmények várhatóan a jövőben is fennállnak, sőt az agrártéren belüli ipari tevékenység létét erősítő újabb jelenségek is felismerhetők. Feltételezhető, hogy ipari tevékenységet is folytató, a koncentráció következtében kibővült mezőgazdasági szervezet olyan integrált falusi térré fejlődik, amelyben a mezőgazdasági nagyüzem ipari tevékenysége révén a mezőgazdasági szükségletek kielégítésén túl fontos tényezővé válik a lakosság szolgáltatási, ellátási igényeinek kielégítésében, de kapcsolódik a nagyüzemi vállalati szféra termeléséhez is.

c./ Az ipari szolgáltatások, valamint az életkörülményeket befolyásoló szociális infrastruktúra színvonalának területi egyenlőtlenségei, hierarchikus rendszerének hiányosságai, illetve a gazdasági, a társadalmi fejlődésnél lassabb fejlődési üteme a falusi településhálózat tér-arányos fejlődését lassító tendencia.

A szolgáltatási ellátottság területi színvonalának nivelálása azonban nemcsak a szolgáltatóipari intézményhálózat további kiépítésével valósítható meg. Nagyobb figyelmet érdemelnek e vonatkozásban a falusi téren belüli erőforrások:

- a mezőgazdasági nagyüzemek lakosság részére végzett ipari-szolgáltató, építőipari-javító tevékenységének növelése /melyet a helyi tanács a szolgáltatás-fejlesztési alaphól támogathatna/,
- valamint a kisiparosok koordinálásának erősítése /melyre jó példa lehet a mezőgazdaságikisárutermelők tsz-ek, ÁRÉSZ-ek által jól megvalósuló összefogása/.

d./ Igen fontos jelenségek ismerhetők fel a demográfiai folyamatok változásaiban. A népességszám változása a körzetben 1960-1977 között egy hosszabb csökkenő szakasz után enyhén növekvő tendenciájúvá vált. A változásnak ez az iránya azonban jelentős területi különbségeket takar mind a város-falu, mind az egyes hierarchikus szintek vonatkozásában, sőt azokon belül is. A középfoku központoktól "felfelé" a növekedés tendenciájellegű. Figyelemre méltó a részleges középfoku központok népességszám változásában a pozitív /növekedés irányú/ fordulat. Az "alsóbb" szinteken változatlan a népességcsökkenés tendenciája, de ez korántsem jelent homogenitást /a népességcsökkenés mérséklődése, stagnálása, sőt a népességszám növekedése is megfigyelhető/.

Az 1960-1970 közötti évtizedben a körzetben is a vándorlási különbség adta a népesség számának változását. 1970 után a demográfiai folyamatban a "felsőbb" hierarchiai szinteken erősödött a természetes szaporodás népességnövelő hatása, s mérséklődött a bevándorlás. Az "alsóbb" szinteken azonban változatlanul erős a negatív vándorlási különbség. Érdekes, hogy a középfoku központoktól felfelé a vándorlási különbség értéke az országos átlag alatt van, míg az alsóbb szinteken meghaladja az országos átlagot és tendenciájában is ellentétes azzal. A vándorlás célja szerinti vizsgálataink azt mutatják, hogy az utóbbi 7 évben az elköltözések között erősödött a körzeten belüli lakóhely-csere, a városi bevándorlók aránya csökkent, viszont magas a falusi elvándorlás. Állítható tehát, hogy a Dél-Alföld népességmegtartó képessége a falusi térségekben erősödött.

A vándorlás és a természetes szaporodás alakulásából megállapítható, hogy alig gyengült az elmúlt évtizedre jellemző

folyamat: a népességnövekedés forrásai lényegében változatlanul a szerepkör nélküli és a részleges alsófoku központi szerepkörű falvak között találhatók.

e./ A falusi átalakulás egyik legmarkánsabb folyamata a társadalmi, foglalkozási struktúra változása. Ebben a folyamatban egyre erősebb szerepet játszanak a falusi téren belüli gazdasági fejlődés hatásai. A foglalkozási szerkezet változásában két jól elkülöníthető szakasz ismerhető fel. Az egyik a 60-as évekre jellemző, amikor az átrétegződés nem járt együtt a falu munkahelyi, ágazati szerkezetének jelentős változásával. A második szakasz napjaink jellemzője: bővül a falu foglalkozási, ágazati szerkezete, ami a foglalkozási struktúra egy szélesebb skálája számára ad helyi munkalehetőséget. Ezt a folyamatot jól jelzik a munkaerő-mozgás irányainak változásai:

- a városok munkaerőt vonzó hatásai területileg egyre bővülnek,
- a körzet általános térgazdasági fejlődésére utal a munkaerő helyben történő foglalkoztatásának erősödése,
- nagyon fontos új jelenség a falusi térségek fejlődésében a falusi munkaerőt vonzó gócek megjelenése.

A munkaerő-mozgás irányai lényegében nem függetlenek a foglalkozási szerkezet változásainak fő irányaitól. Az átrétegződés változásait ezért úgy kíséreltük meg feltárni, hogy azt összefüggésbe hoztuk a munkaerő térbeli mozgásának változásaival. Így az átrétegződési folyamat következő típusait határozhattuk el: mezőgazdasági /stagnáló/, mezőgazdasági /változó/, mezőgazdasági /iparosodó/, átementi /mezőgazdasági, ipari/, átmeneti /differenciálódó/, ipari. A típusok földrajzi elhelyezkedése jól jelzi az átrétegződés területileg is igen differenciált folyamatát. Az első típusba tartozó falvak száma alacsony; meglepően magas viszont a második típusu települések száma. Jellemző, hogy ezek egyrészt periferikus helyzetűek, másrészt városi vonzásterületen helyezkednek el. Határozott fejlődési irány az iparosodó jelleg. A foglalkozási szerkezet alapján kifejezetten iparinak minősíthető falu viszont szintén kevés van. Tehát azt mondhatjuk, hogy a körzet térgazdasági arányainak változásai, a népesség térbeli mobilitási irányainak, a foglalkozási átrétegződés területi különbségeinek módosulásai lényegében a társadalmi térstruktúrának is egy új területi rendszerét alakítják ki, amelynek jellemző vonása a falusi térségeken belüli súlypontok számának növekedése.

f./ A települések közlekedésföldrajzi helyzete a gazdasági élethez szorosan kapcsolódó tényező. Lényegében a települések gazdasági fejlettsége, hierarchikus rendje meghatározza a közlekedési hálózat fő irányait, a közlekedési hatókör területi kiterjedését. Ebből egyrészt az következik, hogy a közlekedés-

földrajzi helyzet alakulásában a hierarchikus rend magasabb szintjén álló központok nagy szerepet játszanak, másrészt a szerepkörrel alig, vagy egyáltalán nem rendelkező települések egyidejűleg több vonzáskörzetbe is tartozhatnak. A közlekedés-földrajzi helyzet tehát a térbeli kapcsolatok egyfajta minőségi szintjét jelzi. Dél-alföldi sajátosság, hogy a települések közlekedésföldrajzi helyzete és a népességszám változása, ill. mobilitása között szoros összefüggés van.

g./ A gazdasági térszerkezet városon kívüli dinamikus pontjainak gyarapodása következtében a falusi térkapcsolatokban is új irányok alakulnak ki. A falusi térkapcsolatok fejlődése a falusi tér funkcionális és hierarchikus gazdagodásának is következménye, jelentős részben a falusi térből eredő jelenség, amely a falusi és a városi térségek integrálódásán túl a falusi térségek egymás közötti funkcionális kapcsolatait is erősíti.

h./ A falusi térségek területileg is eltérő fejlődése következtében feszültség keletkezett a falusi településhálózat hierarchikus területi rendszere és az államigazgatás területi szervezete között. Az államigazgatás területi szervezete lényegében a falu korábbi mozdulatlan hierarchikus viszonyait tükrözi. A feszültség feloldása az alsófoku körzetek igazgatási tartalommal való megtöltésével érhető el. Ez a megoldás már nemcsak egy település, hanem a mozgékonyvá vált térszerkezet egyik egységét körvonalazó térség szerepét hangsúlyozná.

i./ A falusi átalakulás lényege tehát abban foglalható össze, hogy a korábban mozaikszerűen egymás mellett lévő falusi térségek a funkcionális gazdagodás, a horizontális és vertikális kapcsolatok bővülése következtében egyre inkább összekapcsolódnak és a gazdasági, társadalmi és települési fejlődés új formai és tartalmi kereteit alakítják ki.

Fórum

A NEMZETKÖZI FÖLDRAJZI UNIÓ FALUFEJLESZTÉSI BIZOTTSÁGÁRÓL

E füzetben néhány olyan előadás fordítását tesszük közzé /kommentárokkal/, amelyek az NFU Falufejlesztési Bizottsága 1979 szeptemberi, Szegeden tartott konferenciáján hangzottak el. Bevezetőben rövid tájékoztatás nyújtunk e Bizottság tevékenységéről.

Az NFU alapvető célja a világszerte folyó földrajzi kutatások koordinálása, fontosnak, korszerűnek ítélt kutatások kezdeményezése. E kutatási témák az 1960-as évek óta egyre inkább eltávolodtak a földrajz hagyományos ágaitól, s egyre inkább komplex, nagy világgazdasági fontosságú feladatokat fogalmaznak meg. Egy-egy világméretű kutatási téma összehangolását, irányítását végzik a Bizottságok, melyek ehhez - szerény - pénzügyi alappal rendelkeznek. Az együttműködés egyszerűbb formáját jelentik a Munkacsoportok.

A II. világháborút követő évtizedekben az NFU-ban a falusi kutatásokat elhanyagolták; a településföldrajzban, a gazdasági körzetkutatásban a város-központúság uralkodott. Ez volt egyébként a helyzet a településtudományokban, a régiókutatásban is.

1972-ben, az NFU Montréal-i világkongresszusán kifejtettem azt a hipotézisemet, hogy századunk utolsó negyedében a városnövekedés lelassult, a falusi térségek szerepe pedig mind a gazdasági növekedésben, mind a regionális fejlesztésben meg fog növekedni. E hipotézisre hivatkozva javasoltam Falufejlesztési Munkacsoport létrehozását. Meg kell vallanom, hogy hipotézisemet sokan kételkedve fogadták - az új világgazdasági rend kezdetét jelző árröbbségtől ugyan csak egy bő esztendő választott el, de ennek jelei még nem mutatkoztak. Végül - nem könnyen - az NFU végrehajtó bizottsága jóváhagyta a Munkacsoport létesítését.

1972-1976 között a Munkacsoport kidolgozta fő koncepcióját a falusi tér jellegéről, fejlesztésének lehetséges stratégiájáról a különböző társadalmi berendezkedésű és gazdasági fejlettségű országokban. Két nemzetközi konferenciánk /1974: Verona, Olaszország, 1975: Fontenay-aux-Roses, Franciaország/ főleg a közreműködő személyeket kereste, és az alapvető kutatási koncepció tisztázását szolgálta. A koncepcióvázlatot magyarul "Falukutatások a falufejlesztésért" címmel a Földrajzi Közlemények 1975. 2-3. számában publikáltam.

1976-ban, a XXIII. Nemzetközi Földrajzi Kongresszus idején - amelyre Moszkvában került sor -, már kialakult egy leendő világméretű kutatási együttműködés "stábja" és programja. Az NFU közgyűlése egyetlen ellenszavazattal elfogadta a "Falusi Fejlesztési Bizottság" megalakítását.

A Bizottságnak összesen 8 rendes tagja van, a képviselőket regionális jellegű /Enyedi, elnök; Troughton, Kanada, titkár; Pulyarkin, Szovjetunió; Bonnamour, Franciaország; Hill, Hong

.Kong; Aljaegbu, Nigéria; Tunku Shamsul Bahrin, Malaysia; Levi de Lopez, Mexikó, tagok/. A levelező tagok száma közel 200. A Bizottság falusi fejlesztési koncepcióját igyekszik bevezetni, érvényesíteni a nemzeti kutatásokban. Végző célunk a nemzeti kutatások alapján falusi fejlesztési modellek kimunkálása a Föld nagy térségeire /1984-ig/.

1976 és 1980 közötti nemzetközi rendezvényeinken a falusi fejlesztés egy-egy elemét vagy speciális esetét vizsgáltuk meg. 1977-ben Indonéziában és Finnországban, 1978-ban az Egyesült Államokban és Nigériában, 1979-ben Szegeden tartottunk konferenciát, amelyeken a vendéglátó országok és a környező országok szakembereit is bevonhattuk a kutatási együttműködésbe. A témából következőleg ez az együttműködés interdiszciplináris: a geográfusok mellett mezőgazdák, szociológusok, területi tervezők, közgazdászok is résztvevők.

A szegedi konferencia témája a következő volt: "A modern mezőgazdaság hatása a falusi átalakulásra". Tizenhét ország képviselőjében 53 szakember vett részt az ötnapos tanácskozáson. A mezőgazdasági modernizálódásnak főleg társadalmi-szervezeti vonatkozásai foglalkoztatták az előadókat, mint például a különböző integrációs formák, az agrár-ipari integráció előrehaladása. A falusi térségnek jellemző gazdasági tevékenysége akkor is a mezőgazdaság marad, ha - mint a fejlett ipari országokban - a munkaerőnek már csak csekély hányadát foglalkoztatja. Bármilyen fontos elemet jelent a falusi fejlesztésben a turizmus, vagy a falusi ipar, e tevékenységek csak speciális feltételek között, a falusi térnek csak kisebb részén jelenhetnek meg - mezőgazdaság és falu sorsa sok szempontból végérvényesen összekötött. A mezőgazdaság modernizálásának az a paradoxona, hogy - ellentétesen a korábbi ipari forradalommal vagy a tercier "forradalommal" - radikálisan csökkenti foglalkoztatási igényét, valósággal kiűriteni képes fejlett agrárkörzeteket, ezzel aláásva saját további fejlődését is. A konferencián ezért nagy figyelmet szenteltünk olyan modernizálási modellek lehetőségére is, amelyeket nem a tőkeintenzitás és munkaerő-csökkentés jellemez. A fejlődő országokban nem képzelhető el - vagy katasztrófális hatású lenne - az észak-amerikai modernizálási típus bevezetése, de a fejlett országokban is ajánlatos lenne a modernizálás társadalmi szempontjainak előtérbe helyezése, az integrált élelmiszer-gazdaság munkaerő-megtartó képességének a falusi térségben történő növelése.

A Bizottság következő ülése 1980 augusztusában Nagano-ban /Japán/ a falusi térségek osztályozási, tipológiai módszereivel foglalkozik. Az egy-egy falusi funkció vizsgálatából így lépünk tovább a szintetikus vizsgálatok felé, a végző kutatási cél megvalósítása felé.

Enyedi György

FRANCIAORSZÁG FALUSI TÉRSÉGÉNEK ÉS MEZŐGAZDASÁGÁNAK

ÁTALAKULÁSA 1950 ÓTA

Nicole Mathieu - Jean-Claude Bontron
/Franciaország/

A mezőgazdaság fejlődését egyrészt a mennyiségi termelés látványos növekedése, a föld és a munkatermelékenységének általános emelkedése, másrészt szerepének gyengülése /részarányának csökkenése a bruttó nemzeti termékben/, és a mezőgazdasági foglalkoztatottak számának csökkenése jellemezte.

A falusi térségben lejátszódó folyamatok új jelensége a föld fokozódó hiánya és az egyre inkább elnéptelenedő, így másféle felhasználásra alkalmas terület növekedése. A falusi térség ma az ipari fejlődés új profit-szerző terepe, a tengerparti és a hegyvidéki turizmus tere, ahol a munkaerő ujratermelés olcsóbb. A falusi térség munkaerő felhasználásában a mezőgazdaság aránya csökken. A falvaknak többé már nincs munkaerőtartaléka, mint ahogy az volt a XIX. század óta, viszont egyre inkább "tér" tartalékot jelent. A falusi térség kifejezés így új tartalmat kap.

Mind a mezőgazdaság, mind a falusi térség fejlődési folyamatainak kutatása sok eredményt hozott már, hiányos viszont azoknak a kölcsönhatásoknak, kapcsolatoknak elemzése, amelyek a falusi térség és a mezőgazdasági tevékenység átalakulásában szerepet játszottak. E tanulmányomban egyrészt arra szeretnék választ adni, hogy milyen összefüggések mutatkoznak egy gazdasági szektor /a mezőgazdaság/ és a térbeli folyamatok /a falusi térségben/ között, másrészt kerestük az ilyen jellegű kutatások hiányának okait.

A falusi térség és a mezőgazdaság párhuzamos kutatása jó-részt visszavezethető a kutatóintézetek, tervezőintézetek és az adminisztratív szervezetek specializálódására, a két kutatási irány valamelyikének választására.

Az olyan "falut kutató" szervezetekben, mint az I.N.R.A. ^x és ennek regionális szervezeteiben, a földrajzi kutató egységekben, a faluszociológiával, a falvak gazdasági elemzésével foglalkozó kutatócsoportokban a két szempontot - a mezőgazdaságot és a falusi térséget - szétválasztják, és csak az egyikre vagy a másikra specializálódnak.

Ezek a kutatások számos ellentétes tendenciát mutattak ki, /pl. a mezőgazdasági munkamegosztás alacsony foka és a technikai fejlődés, a mezőgazdasági nagyüzemek lassu fejlődése, a kis-árutermelés erősödése, a mezőgazdasági munka kézműves jellegének megmaradása, a földbirtok rendszer korlátozó ereje, a pa-

^x Institut National des Recherches Agriculture

rasztság felbomlása és új paraszti társadalmi rétegek formálódása stb./, amelyekkel feltétlenül bővültek ismereteink a falusi társadalmi differenciálódásról, a mezőgazdaság modernizálásáról, vagy a tőke behatolásáról a mezőgazdasági szférába. A regionális vizsgálatok a körzetek erősödő specializálódását mutatták ki.

Ezek a kutatások a térelemzés úttörő elméleteinek nyomában haladnak, amelyek elfogadták és alkalmazták a falu és a mezőgazdaság szükséges szétválasztását, és nem keresték az általános összefüggéseket a mezőgazdaság fejlődése és a falusi térség változása között.

A részkutatások részeredményeiben, a sokszor ellentmondásos elméletekben, a különböző tudományos iskolák versengéseiben mégis egyre tisztább, teljesebb kép bontakozik ki a falusi térség átalakulási folyamatairól.

A kutatási irányok szétválása, a specializálódás a mezőgazdaság vagy a falusi térség folyamatainak vizsgálatára különösen erősen érvényesül az alkalmazott tudományokban, és az adminisztratív szervezetek tevékenységében. Jellemző példa erre a Francia Mezőgazdasági Minisztérium szerepének megváltozása a falu-fejlesztési politikában. A Falusi Térség Fejlesztési Szolgálat 1965-ben igazgatóságot hozott létre, amelynek feladata lett az országos és regionális kutatások szervezeteinek támogatása, a Falu-fejlesztési tervekbe való beavatkozási eljárások kidolgozása. Más minisztériumok /D.A.T.A.R., az Életkörülmények és a Környezeti Minisztérium pl. foglalkozik a falusi infrastruktúra fejlesztésével/ hatáskörének bővülésével a Mezőgazdasági Minisztérium tevékenysége egyre inkább a mezőgazdasági termelés irányítására, szervezésére korlátozódik.

A mezőgazdasági politika és a falu-fejlesztési politika egyre inkább függetlenedik egymástól, ezt a tendenciát alapvetőnek tekinthetjük.

A mezőgazdaság és a falusi térség átalakulásának statisztikai ismerete nem teszi lehetővé a térben lejátszódó különböző ellentmondások játékának leírását, mivel biztonsággal nem mutatja az átalakulásra ható belső és külső kényszert. Mégis szükséges és lehetséges, hogy hivatkozzunk a különböző tervek-re, hogy pontosítsuk az összefüggéseket az átalakulás különböző mutatói között és így megpróbáljuk kézzel foghatóvá tenni a mezőgazdasági és a falusi tényezők önállóságának és integrációjának tendenciáját a falusi átalakulásban.

A kérdések első csoportját a mezőgazdaság teréről tettük fel, a mezőgazdasági foglalkoztatással és a falusi térség elnéptelenedésével kapcsolatban, és kerestük a kapcsolatot a mezőgazdasági népesség számának mindenütt megfigyelhető csökkenése és a falusi térség alapvető demográfiai és gazdasági átalakulása között.

1954-ben a falusi aktív népesség 57,5%-át közvetlenül a mezőgazdaságba alkalmazta, de hozzá számítva a közvetett aktivitást is a termeléshez szükséges szolgáltatásokban, valamint a

mezőgazdasági háztartások népességét, ez együttesen a népesség 75%-át tette ki, azaz a francia falusi térség népességének nagyobb felét. Szoros korreláció /0,80/ alakult ki a férfi mezőgazdasági aktív népesség sűrűsége és a mezőgazdasági zónák népesség sűrűsége között. Azokban a zónákban erős a mezőgazdasági népesség sűrűsége, ahol a mezőgazdasági foglalkoztatottak száma magas, ez nem zárja ki a negatív korrelációt /-0,46/ az aktív népesség és az aktív mezőgazdasági népesség között. A mezőgazdasági foglalkoztatottak a falusi népességfontos részét alkotják és a mezőgazdasági népességen belüli egyenlőtlenségek a falusi lakosságra is jellemzőek.

1954 és 1975 között /1. táblázat/ a mezőgazdasági aktív népesség 60%-ra csökkent, a falusi aktív népességből a mezőgazdasági aktív népesség aránya 32%-ra esett, a falusi, nem-mezőgazdasági alkalmazottak száma 10%-kal nőtt. A falusi népességcsökkenés globálisan 6%-os /a falusi térségben/, ami együtt jár a földrajzi arányok változásával, néhány körzetben felgyorsult a demográfiai csökkenés folyamata, míg más körzetekben stabilizálódott, sőt ritkán növekedett a falusi népesség száma.

1. táblázat

A foglalkozási szerkezet változása a falusi térségben

Gazdasági ágak	1 km ² -re jutó aktív népesség		Az aktív népesség ará- nya	
	1954	1975	1954	1975
Mezőgazdaság	9,4	3,6	57,5	32,3
Ipar	4,0	3,9	24,3	34,7
Tercier	3,0	3,7	18,2	33,0
Összesen	16,4	11,2	100,0	100,0

Milyenek tehát az összefüggések ezek között a mozgások között? Ha nem is sikerül leírni ebben a munkában a mechanizmusokat, a népesség különböző kategóriáinak változatai közötti korrelációk táblázata megvilágítja ezeket a folyamatokat /2. táblázat/.

2. táblázat

Korrelációs kapcsolatok a népesség kategóriáinak változói között /1954-1975/

	1	2	3	4	5	6
1 A kereső népesség	1					
2 Mezőgazdasági keresők	0,17	1				
3 Nem-mezőgazdasági keresők	0,80	0,11	1			
4 Összesen	0,94	0,07	0,86	1		
5 Falusi	0,69	0,13	0,69	0,75	1	
6 Városi	0,71	0,02	0,76	0,83	0,56	1

Az időszak elején /az 50-es években/, a mezőgazdasági elnéptelenedés nem korrelált sem a nem-mezőgazdasági aktív népesség változásával, sem a falusi népesség változásával. Természetesen, a legjellegzetesebben mezőgazdasági területeken legerősebb az elnéptelenedés / $r = -0,43$ a két változó között/, de ezt itt inkább a múlt súlya okozza és nem a mezőgazdaság jelenlegi átalakulása.

A foglalkoztatás helyi megteremtése, ellentétben azzal, ahogy néhány területi tervező elképzelte, nem játszott meghatározó szerepet az aktív mezőgazdasági népesség csökkenésében, viszont alapvető volt a falusi gazdaság átalakulásában és a népesség változásában. Az egyes körzetekben a falusi népesség növekedés pozitívan korrelál a körzeten belüli városok népességének növekedésével.

A mezőgazdaságon kívüli és méginkább a falusi térségen kívül eső tényezők válnak meghatározóvá a falusi térség átalakulásában, és a falusi demográfiai fejlődés egyre jobban függetlenedik a mezőgazdaság modernizálásának a foglalkoztatásra gyakorolt következményeitől.

Más kérdés a mezőgazdasági földingatlan piacának összefüggése a mezőgazdasági és a nem mezőgazdasági kereslettel a falusi térségben. A statisztikai adatok meglehetősen hiányosak ezen a területen, de néhány következtetést azért le lehet vonni.

Mindenekelőtt általános francia jelenség a föld-árak állandó növekedése /gyorsabb az infláció ritmusánál/, függetlenül a mezőgazdaság fejlődésétől, még a kedvezőtlen adottságú mezőgazdasági térségben is. A nem mezőgazdasági föld kereslet növekedése mutatkozik a tér valamennyi típusában, természetesen főleg a városi agglomerációk perifériáján és a tengerparti területeken, de az elhagyott területeken is, amelyek iránt ma különösen az állami érdeklődés nőtt meg /fásítás, természeti tartalékok, katonai területek, gátak stb./.

Ez a nem mezőgazdasági kereslet kevésbé jelentős területi kiterjedésben /a mg.-i felszín 0,15%-a évente/, viszont erősen fokozza a spekulációt.

A külső tényezők meghatározóbb szerepet játszanak a mezőgazdasági földbirtokok növekedésében, mint a mezőgazdasági szerkezet változása. Így ezek a korrelációk /3. táblázat/ egyáltalán nem bizonyítják a kapcsolatot a földárak emelkedése és a mezőgazdasági tényezők között.

3. táblázat

Korrelációs kapcsolat a föld ára és a mezőgazdaságilag művelt terület nagyság között

Változók	1	2	3	4	5
A föld ára, 1965	1				
A föld árának emelkedése /1965-1971/	-0,44	1			
A művelt földfelszín változása /1963-1970/	-0,06	0,20	1		
A városiasodás foka	0,57	-0,09	-0,11	1	
A beköltözők aránya a községekben	0,53	-0,15	-0,08	-0,52	1

Bár ezek az eredmények nagyon érdekesek minden esetben, és jól látszik, hogy a mezőgazdaságon kívüli jelenségek uralkodnak a falusi átalakulás folyamatában, a nem mezőgazdasági tényezők mégsem zavarják erősen a mezőgazdasági fejlődés bizonyos vonalát.

Ebből az következne, hogy egyre inkább figyelmen kívül lehet hagyni a mezőgazdaság vizsgálatát a falusi jövő elemzésében?

Nem bizonyos, de az esettanulmányok példái ezt mutatják.

A helyi példákban leírják és azonosítják a mezőgazdasági átalakulás fokozatait és a paraszti társadalmi kapcsolatok módosulásait összefüggésben a nem-mezőgazdasági hasznosításu földkereslet megjelenésével. Ezek a példák azonban speciális esetek, természetüket és jelentőségüket illetően, így nem elégségesek a valóságos összefüggések feltárására a mezőgazdasági átalakulás és a falusi átalakulás között.

Az általánosítás problémáját ezekkel az esettanulmányokkal nem lehet megoldani.

Mindezek ellenére a mezőgazdák, jóllehet kisebbségben vannak, mégis fontos szerepet játszanak a falusi átalakulásban, így semmiképpen sem lehet figyelmen kívül hagyni őket, mivel egyrészt a helyi, községi hatalom elsősorban a földtulajdonon alapszik, másrészt a földbirtok növelése a legolcsóbb eszköz a termelés méreteinek növelésére és a foglalkoztatás biztosítására.

Fordította: Barta Györgyi

KOMMENTÁR

Bár a cikk nemigen jut túl azon a megállapításon, hogy a mezőgazdasági és a falu-kutatás két szála - részben közös tárgyak, eszközeik, terük és céljuk ellenére - nem fut össze, alig találkozik.

A szervezeti elkülönülés, a rövidtávu célkitűzések dominanciája, a részérdekek ütközése stb. miatt a kutatásban, de főleg a tervezésben és irányításban a teljességre, szintézisre törekvő szemlélet helyett az egyre mélyebbre ásó, de a részletekbe merülő gyakorlat uralkodik.

Ugy gondolom, önmagában ez a megállapítás is /mármint a cikkben megfogalmazott/ figyelemre méltó, márcsak azért is, mivel ez nem csupán francia jelenség.

A falu és a mezőgazdasági kutatás, tervezés nálunk Magyarországon is, egymástól többé-kevésbé független intézményekben folyik, különböző feltételek között, gyakran egymást keresztezve, lényegében hasonló célokért.

Nálunk is hiányzik az ágazati és a területi kutatás komplex szemlélete. Még nem alakult ki az összhang, a szoros kapcsolat az elmélet /a fejlesztést, tervezést megalapozó elemzéseket végző kutatóintézetek/ és a gyakorlat /a falu, ill. a mezőgazdasági fejlesztés terveit készítő, valamint az irányításukat végző minisztériumok és egyéb intézmények/ között.

Gyakran előfordul, hogy a hasonló profilu intézmények, kutatóintézetek munkájának, terveiknek koordináltsága miatt, több kutatócsoport is - egymástól függetlenül - azonos témában, hasonló /általában szűkre szabott feltételek között/ végülis ugyanarra az eredményre jut. /példa volt erre az elmaradott területek kutatása, amelyet egy időben három kutatóintézet tűzött

programjára. Elképzelhető mennyivel eredményesebben zárult volna a kutatás, ha e három kutatóintézet egyesített kutatógárdája, háromszorosára növelt pénzügyi stb. feltételek között dolgozhatott volna./

Az igény, természetesen nálunk is meglenne a komplex interdiszciplináris területi kutatásokra /működnek több szakmát összefogó tudományos társaságok, közös konferenciákat hívnak össze, a rokon szakmák kutatói keresik a lehetőséget, alkalmakat egymás munkájának megismerésére/. Az azonos célkért - jelen esetben a falusi térség és a mezőgazdasági fejlesztésért - folyó koordinált kutatások szervezeti feltételei azonban még Magyarországon sem épültek ki.

Barta Györgyi

AGRÁR-IPARI FOGLALKOZTATOTTSÁG ÉS DEMOGRÁFIAI
VÁLTOZÁS AZ EGYESÜLT ÁLLAMOK FALUSI TERÜLETEIN

Richard E, Lonsdale
/USA, University of Nebraska/

A falusi átalakulás az USA-ban alapvető változást hozott a népesség foglalkoztatásában, a legszembetűnőbb a mezőgazdaságban foglalkoztatottak csökkenése a decentralizált feldolgozóiparban dolgozók javára. A falusi és kisvárosi /nem-nagyvárosi/ területeken a gyáripár csaknem kettő az egyhez arányban mulja felül a mezőgazdaságot a foglalkoztatottak száma alapján. Nem meglepő, hogy ennek a feldolgozóiparnak jelentős része agrár- ipar: élelmiszer, takarmány, mezőgazdasági berendezéseket és szerelvényeket, műtrágyát és egyéb vegyi anyagokat gyárt, valamint a nem-nagyvárosi területek fogyasztói számára termékek széles körének összeszerelését végzik. A modern mezőgazdaság, az egyre növekvő termelékenység /a mezőgazdasági foglalkoztatottakhoz viszonyítva/ a gazdaságokban természetesen munkaerő-taszító erőként hat. A decentralizált feldolgozóipar ugyanakkor olyan ütemben növelte a foglalkoztatottságot, hogy nemcsak elensúlyozta a farmokon dolgozók csökkenését, hanem még növelte is a falusi és a kisvárosi területeken az alapvető ágazatokban foglalkoztatottak /basic employment/ számát.

A falusi átalakulás az USA-ban alapvető demográfiai átalakulást is jelentett. A népesség nem-nagyvárosi területekről való elvándorlásának hosszú időre visszatekintő folyamata a hatvanas években lelassult, majd az ellenkezőjére váltott. Ma a falusi és kisvárosi területeken, beleértve a nagyvárosoktól meglehetősen távol eső vidékeket is, a népesség gyorsabb ütemben növekszik, mint a nagyvárosi területeken. A csökkenő elvándorlás és a növekvő bevándorlás hatására a falusi és kisvárosi területek vándorlási egyenlege már pozitív. Ezt a "népesség-páfordulást" az ipar decentralizációja és a nem-mezőgazdasági munkahelyek számának növekedése idézte elő. Az új ipari foglalkoztatottság, valamint a demográfiai változás így egymással szoros kapcsolatban segítették elő az általános falusi átalakulást.

^x A nem-nagyvárosi megjelölés, amely nagyjából megfelel a falusi és kisvárosi területeknek, olyan USA területekre vonatkozik, amelyek kívül esnek azokon a megyéken vagy az egymáshoz szorosan kötődő, összeépült megyék csoportjain, amelyeknek legalább egy 50 000 vagy annál több lakost számláló városa van /vagyis a nagyvárosi területeken vagy a Standard Metropolitan Service Are-kon - SMSA - kívül eső területek/.

A nem-nagyvárosi területek problémáit hagyományosan a területi koncentráció és a regionális egyenlőtlenség problémáival hozzák összefüggésbe. A probléma történelmi gyökerei az USA-ban közismertek; alig alakultak ki az ország középső körzetének gazdaságai, amikor teljes erővel kirobban a városi-ipari forradalom. Ezzel a forradalommal kezdetét vette a mezőgazdaság technológiai korszerűsítése, amely nagyobb termelékenységet és csökkenő mezőgazdasági munkaerőigényt hozott magával. A nagy városi-ipari központok kiemelkedésekor a faluból városba vándorlás mérsékelte a munkaerőpiac földrajzi egyensúlytalanságát. Az elvándorlás a falusi és kisvárosi területek szükséges és jellemző vonásává vált. A nagyvárosi életet kényelmesebbnek, biztonságosabbnak, reményteljesebbnek tekintették. A területi koncentráció és a regionális egyenlőtlenség az élet ténykérdése lett.

A koncentráció-dekoncentráció tézis

Az Egyesült Államok tapasztalatát olyan elméleti alapon kell vizsgálni, amely a fejlett országokra általában alkalmazható. A gazdasági fejlődés pre-indusztriális szakaszában viszonylag alacsony a térbeli koncentráció és a regionális egyenlőtlenség mértéke. A népesség túlnyomóan agrárnépesség, és a háziipar jelenti az ipari termelés nagy részét. A regionális szétszórtság e modellje az urbanizáció, az iparosítás és a technológiai korszerűsítés beköszöntével természetesen módosul. Az ipar a fejlődő városi központokba koncentrálódik, hogy hasznot huzzon a nagy méretekből és az agglomerációból eredő kedvező gazdasági hatásokból, valamint a piacok és a szállítók jobb megközelíthetőségéből.

Idővel azonban, ahogy az ipari társadalom kiteljesedik, számos olyan tényező merül fel, amely gyengíti a térbeli koncentráció erőit. Valójában az iparvárosok túl nagygyá nőtték. A méretekből eredő gazdasági hátrányok egyre nyilvánvalóbbak, a nagyvárosról alkotott kép vesztit ragyogásából, és a dekoncentrációt a régiók közötti kapcsolatok, a tőkeáramlás és a központi kormánypolitika is táplálja. Ezáltal a regionális egyenlőtlenségek csökkenni kezdenek, bár valószínűleg sosem a pre-indusztriális állapot szintjéig. A regionális kiegyenlítődés folyamatát grafikonon ábrázolva "U" alakú görbét kapunk, amelynek alacsony pontja a maximális térbeli koncentráció idejét jelöli.

A koncentráció-dekoncentráció e ciklusában a szállítás kritikus szerepet játszik. A centralizációs szakaszban az anyagok és késztermékek könnyebb mozgathatósága megengedi a néhány helyen való koncentrációt. A decentralizációs szakaszt a szállítás további javulása, különösen a sűrű autópálya hálózat és a széles körű tehergépkocsi szolgálat segíti. Egyelőre szabadon lehet találgatni, hogy az energiaellátás jelenlegi gondjai és a növekvő költségek hogyan fogják befolyásolni a szállítás és az ipartelepítés fejlődési irányát.

Az ipari decentralizáció számokban

1962 és 1978 között a nem-nagyvárosi ipari foglalkoztatottak száma 1 822 000 fővel, illetve 47%-kal nőtt, míg a nagyvárosi területeken a növekmény 1 426 000 főt, illetve 11%-ot tett ki /1. táblázat/. Így a nem-nagyvárosi területek, ahol az USA lakosságának 31%-a lakott 1970-ben, az ország nettó ipari növekményének 56%-át mondhatták magukénak. Az ország összes ipari foglalkoztatottjának 29%-ával rendelkező nem-nagyvárosi területek ma nagyjából az országos átlagnak megfelelő iparosodottságot mutatnak.

1. táblázat

Feldolgozóipari foglalkoztatottak az Egyesült
Államokban és a Középnyugaton ^{a/}

	Összesen 1000 fő	Nagyvárosi ^{b/} 1000 fő	Nem-nagyvárosi 1000 fő	/az USA összes %-ában/
<u>Egyesült Államok</u>				
1959	16.173	12.792	3.381	20,9
1962	16.622	12.715	3.907	23,5
1967	19.390	14.541	4.849	25,0
1969 ^{c/}	20.177	15.435	4.742	23,5
1970	19.764	14.654	5.110	25,9
1974	19.983	14.320	5.663	28,3
1978	19.870	14.141	1.822	
<u>Növekmény 1962-78</u>				
	3.248	1.426	1.822	
<u>Közép-Nyugat</u> ^{d/}				
1962	5.350	4.169	1.181	22,1
1978	6.319	4.574	1.745	27,6
<u>Növekmény 1962-78</u>				
	969	405	564	

Folytatása az 1. táblázatnak

Forrás: Claude C. Haren and Ronald W. Holling: "Industrial Development in Nonmetropolitan America: A Locational Perspective", in Nonmetropolitan Industrialization, R. E. Lonsdale and H. L. Seyler, eds. New York, 1979. John Wiley; and Claude C. Haren: "Location of Industrial Production and Distribution" in Rural Industrialization: Problems and Potentials, L. R. Whiting, ed. Ames, Iowa State Univ. Press, 1974. p. 8. alapján.

- a/ Bérből és fizetésből élő foglalkoztatottak a Bureau of Labor Statistics Employment Security alapján. Márciusi adatok.
- b/ Az 1977-ben kijelölt 278 SMSA közül 225-öt, általában a nagyobbakat tartalmazza.
- c/ County Business Patterns adatai alapján, így nem teljesen összehasonlítható a többi évekkkel.
- d/ Az Észak Központi népszámlálási körzet: OH, MI, IN, IL, WI, MN, IA, MO, KS, NE, SD, ND.

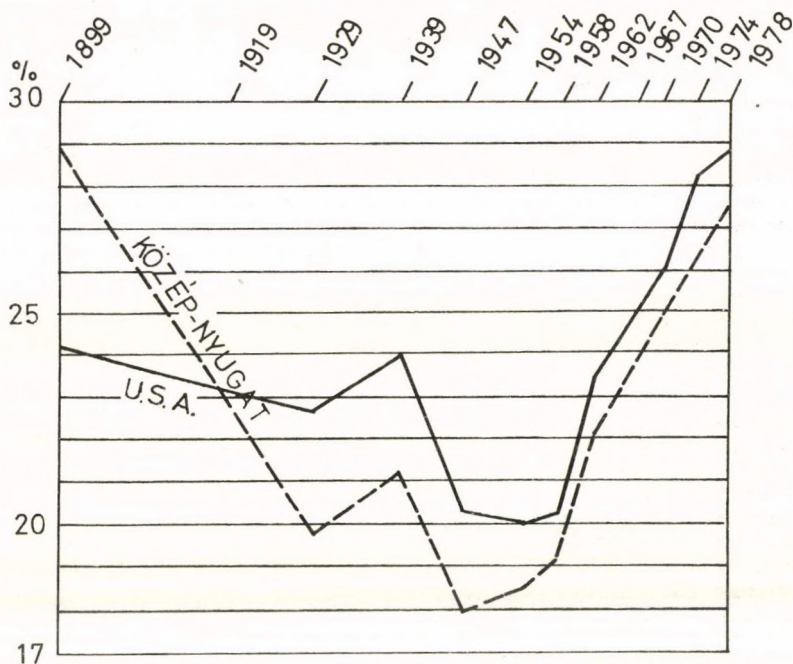

A hosszabb távú idősorok általában alátámasztják a koncentráció-dekoncentráció tézist. Az 1. ábrából nyilvánvaló, hogy a nem-nagyvárosi /vagy annak durván megfelelő/ területek az elmúlt negyedszázadban az USA feldolgozóiparának növekvő hányadával rendelkeztek. Az általános alakzat "U" alakú görbe formájú, bár a koncentrációhoz való átmeneti visszatérés a válságos harmincas években egyfajta "W" alakot kölcsönöz a trendnek. Az ipari decentralizáció szintje ma ott van, ahol feltehetőleg valamikor a XIX. század második felében lehetett.

A feldolgozóipar az USA gazdaságának nem progresszív ágazata, amint azt az 1. táblázat adatai mutatják. A foglalkoztatottak száma 1966 óta 19-20 millió körül maradt. Ugyanebben az időszakban a nem-nagyvárosi területeken a foglalkoztatottság nőtt, bár utóbb kisebb ütemben, a nagyvárosi területek viszont abszolút veszteséget szenvedtek. A nem-nagyvárosi növekedés /1/ sok iparág, különösen az agráripari ágazatok telepítési rugalmasságát tanúsítja, valamint /2/ azt, hogy sok ipar előnyben részesíti a falusi és a kisvárosi telephelyeket. Ha ez a trend folytatódik, lesznek nagyvárosok, amelyek kevésbé függnek majd a feldolgozóipartól, jobban a kereskedelemtől és a szolgáltatásoktól, míg a környező falusi vidék egyre nagyobb mértékben fog függni a feldolgozóipartól.

A gazdasági bázis oldaláról való megközelítés

Az ipari foglalkoztatottak szerepét a szabályos gazdasági bázis /vagy export bázis/ elmélet keretei között értelmezzük. Ennek érvelése szerint a helyi gazdaság export ágazata adja a

1. ábra: A nem-nagyvárosi /vagy annak durván megfelelő/ területek változó aránya az USA és a Közép-Nyugat összes feldolgozóipari foglalkoztatottjain belül /az 1899-1958 évek becslése alapján/

Forrás: 1899-1958 Daniel Creamer, Changing Location of Manufacturing Employment, Part I. /New York: National Industrial Conference Board, 1963/, pp. 30-31, 130-131; and Ronald W. Holling: "Industrial Development in Non-metropolitan America: A Location Perspective", in Non-metropolitan Industrialization, R. E. Lonsdale and H. L. Seyler, eds. /New York: John Wiley, 1979/, pp. 18, 27. alapján.

bázis foglalkoztatottságot, amely a maga részéről tőkeimporttal támogatja a helyi lakosságot. A bázis vagy "közösség-képző" tevékenységek így azok, amelyek késztermékeit a területen kívülre exportálják. A nem-bázis vagy "közösséget szolgáló" tevékenységek az adott területet látják el termékkel és szolgáltatásokkal.

Minden új bázismunkahely létrehozása a nem-bázis foglalkoztatottság növekedését feltételezi, így multiplikatív hatása. Ha például a bázisipar tízzel bővíti létszámát, a terület foglalkoztatottjainak össznövekménye pedig 15, a foglalkoztatottsági multiplikátor 1,5. Hasonló gazdasági bázis multiplikátorok számíthatók a népességre, a jövedelemszintre stb. Az egyes multiplikátorok mérése azonban nemis olyan egyszerű, mivel vannak részben bázis, részben pedig nem-bázis gazdasági tevékenységek, vannak dolgozók, akik az adott területen kívülről ingáznak, vannak dolgozók, akik keresetük jó részét nem az adott területen költik el stb. Egy bizonyos területen tapasztalt multiplikátor egészen eltérhet egy másik területétől, úgyhogy nem lehet tapasztalatból, szemmértékkel megállapítani milyen multiplikátor alkalmazható.

Számos falusi és kisvárosi terület számára a feldolgozóipar jelenti az egyetlen tényleges lehetőséget a helyi foglalkoztatottság növelésére. A legtöbb nagyvárosi feldolgozóipar bázis jellegű. Vannak más bázis jellegű, munkahelyet generáló tevékenységek is, amelyekhez hozzájuthat egy terület, például a turizmussal, üdüléssel, nyugdíjba vonulással, bányászattal, kiterjedt mezőgazdasággal, állami létesítményekkel, közlekedéssel stb. kapcsolatosak. De a falusi és kisvárosi területek nagy többsége nem rendelkezik olyan tájjal, speciális klimatikus vagy helyzeti előnyökkel, természeti erőforrásokkal vagy akármivel, ami a feldolgozóiparon kívül bármi jelentős mennyiségű új bázistevékenységet vonzana.

Általánosítás helyi szinten

Elegendő számú esettanulmány áll rendelkezésünkre ahhoz, hogy általánosítsuk az új iparnak a helyi falusi és kisvárosi területek összfoglalkoztatottságára és népességének nagyságára gyakorolt hatását.

A legtöbb esetben a foglalkoztatottsági multiplikátor 1,0 és 2,0 között volt /1,0 esetében az új ipari munkahelyen kívül nem volt nettó növekmény/. 12 meglévő nem-nagyvárosi esettanulmány összefoglalásakor Summer és társai 1,00-tól 1,71-ig terjedő multiplikátorokat találtak. Meglehetősen jó benyomást keltő multiplikátorokat talált Stevens és Wallace Indiana megyében 1947-1960-ra vonatkozóan, valamint Mc Arthur és Coppedge Utah megyében 1950-1966-ra vonatkozóan. Brashler Missouriban végzett vizsgálata szerint a feldolgozóipar hosszútávú foglalkoztatottsági multiplikátora az ötvenes években átlagosan kb. 1,6 a hatvanas években 1,9, a hetvenes években pedig 2,1 volt, így azt

a következtetést vonja le, hogy a multiplikátorok az idő folyamán egyre nagyobbak lesznek. Az erősebb multiplikatív hatást azzal hozzák összefüggésbe, hogy az új ipar jól fizet, az anyagok és szolgáltatások nagy részét helyben vásárolják, és helyi dolgozókat alkalmaz, akik teljes egészében vagy nagyrészt helyben vásárolnak.

Gyakorlatilag valamennyi esettanulmány szerint az új ipar népességnövekedést eredményez, vagy legalábbis visszafogja a népességcsökkenést. Az USA-ra vonatkozó 58 esettanulmány áttekintésekor Summers és társai megállapították, hogy az új ipart kapott városok 86%-ának és a megyék 52%-ának szaporodott a népessége. Missouri falusi és fél-falusi megyéinek vizsgálatában Brashler kb. 5,0-os népességmultiplikátort talált, vagyis 100 új feldolgozóipari munkahely 500 nettó népességszaporulatot eredményezett. Ami az elvándorlást illeti, Beale megállapította, hogy az új ipart kapott nem-nagyvárosi megyék sokkal inkább képesek visszatartani a népességet, mint a nem-nagyvárosi megyék általában.

A megnövekedett bevándorlás és a lecsökkent elvándorlás érthetővé teszi a népességnövekedést. A migrálók magatartását négy falusi területen vizsgáló tanulmányukban Olsen és Kuchn úgy találta, hogy az új ipari munkahelyek 22%-át bevándorlók töltötték be, beleértve a visszavándorlókat is. Sok bevándorló régebbi vagy közeli lakos, akik jártasak az adott területen, és fiatalabbak, képzetebbek, mint a helyi lakosok. Így hozzájárulnak a helyi munkaerőbázis minőségének javításához.

Általánosítás országos szinten

A nem-nagyvárosi területeken az utóbbi időben lezajlott foglalkoztatottságbeli és népességbeli változások országos áttekintéséhez a primer-szekunder-tercier tézis nyújt hasznos támpontot. Amint egy ország vagy régió a gazdasági növekedés időszakában van, a mezőgazdaság viszonylagos fontossága csökken, a feldolgozóiparé nő. Ezután idővel, a feldolgozóipar terjeszkedése lelassul, amit a szolgáltató ágazatok, a nagykereskedelem, a kiskereskedelem, a személyi és szakmai szolgáltatások, a pénzügy - biztosítás - vagyonkezelés és az állami szolgáltatások növekedése kísér. E hosszútávú súlypont-eltolódás a primer tevékenységről /mezőgazdaság/ a szekunderre /ipar/, majd a tercierre /szolgáltatások/ a fejlődő gazdaságok jellemző ismérve.

Az 1960 és 1970 közötti periódusban a nem-nagyvárosi feldolgozóipari foglalkoztatottak száma 1,25 millióval, illetve 36%-kal nőtt. Ugyanezen időszak alatt a nem-nagyvárosi mezőgazdasági foglalkoztatottság 1,12 millióval csökkent. Következésképpen az új decentralizált gyáripari foglalkoztatottság önmagában mint ellensúlyozta a mezőgazdasági munkaerő igen nagyarányú csökkenését. A korábbi évtizedekben a még nagyobb mértékű mezőgazdasági munkaerő csökkenést sehol sem tudta még ellensúlyozni sem a feldolgozóipari és egyéb bázis-ágazatbeli növekmény,

aminek elkerülhetetlen következménye a negatív vándorlási egyenleg lett. Az 1960-1970-es évtized így drámai "pálfordulást" produkált a bázis- vagy közösség-teremtő foglalkoztatottság terén, magától értetődően magával hozva és magyarázva a népesség nevezetes pálfordulását. A feldolgozóipar kritikus szerepet játszott at 1960-1970-es periódusban. Amint a 2. táblázatból látható, a nem-nagyvárosi nem-mezőgazdasági foglalkoztatottak 4,06 milliós összes növekményéből 1,25 milliót, illetve 31%-ot mondhatott magáénak. Feltéve, hogy a feldolgozóipar legtöbbje bázis jellegű, valamint szerény /mondjuk 1,5/ foglalkoztatottsági multiplikátor feltételezésével valószínűleg csaknem két millió új munkahely létrehozása írható a feldolgozóipar javára. Ha 5,0-ös népességmultiplikátorral számolunk, az 1,25 millió új ipari munkahely, a falusi- és kisvárosi Amerika lakosságát 7,5 millióval növelhette, ami kb. 12%-a az összes 1970-es /megközelítőleg 63 milliós/ nem-nagyvárosi népességnek. Nehéz ezt pontosan megállapítani, mert nem tudjuk, hogy az összes munkahelyből mekkora hányad a kifejezetten bázis jellegű. Egyes üdülővezetékben /Kalifornia, Florida, Arizona, Colorado stb./ a bázis foglalkoztatottak növekményének nagy része valószínűleg a szolgáltató ágazatban realizálódott, de a nem-nagyvárosi USA-egészében a hatvanas években vitathatatlanul a feldolgozóipar volt az új munkahelyek létrehozásának legfőbb ösztönzője.

A hetvenes években módosult az ábra. A feldolgozóipar javára csak 619 000 új nem-nagyvárosi munkahely írható, ami az 1970-1978-as időszakban a nem-mezőgazdaságban foglalkoztatottak létszámnövekményének /4,6 millió/ kevesebb mint 14%-a /2. táblázat/. A foglalkoztatottak növekménye egyre inkább a szolgáltató ágazatokban koncentrálódik. Tulajdonképpen a szolgáltatásban foglalkoztatottak erőteljes növekedése egy bizonyos /5-10 éves?/ időszak után követte a feldolgozóipari állomány gyors felfutását.

Levonható az a tanuság, hogy az USA falusi és kisvárosi területei megjárták a gyors iparosítás állomásait, és ezt követően, a szolgáltatásokra helyezett nagyobb hangsúly már az országos átlaghoz közelebb eső foglalkozási profil felvételét jelentti. Ez tisztos általánosítás, de jelenti azt, hogy minden nem-nagyvárosi területen ez lesz az átmenet. Továbbá nem zárja ki, hogy az ipari növekedésen kívül más utjai is lehetnek a gazdasági fejlődésnek; például olyan területek, ahol fontos bázis foglalkoztatottság található a turizmus, az üdülés, az állami szektor, a közlekedés stb. területén, nyilván elkerülhetik a szekunder vagy ipari szakaszt.

Összefoglaló gondolatok

A nem-nagyvárosi Amerika iparosítását nem szabad elszigetelt jelenségnek tekinteni, mert az lényeges fázisa ezen területek általános gazdasági és társadalmi átalakulásának. Az USA-ban a legtöbb fejlett országra egyaránt jellemző erők működtek. Az ország megjárta az ipar és a népesség térbeli koncentráció-

2. táblázat

A nem-mezőgazdasági bérből és fizetésből élők számának változása az USA nem-nagyvárosi területein

Összesen	Változás 1960- 1970 a/ 1000 fő	Változás 1970- 1978 b/ 1000 fő
Összesen	4,058	4,575
Árutermelő	1.387	977
Feldolgozóipar	1.254	619
Építőipar	206	303
Bányászat	-73	55
Szolgáltató	2.655	3.452
Magánszektor	1.503	2.538
a/ kereskedelem	652	1.300
b/ szolgáltatás	721	1.023
c/ pénzügy, biztosítás.		
ingatlankezelés	130	215
Állami szektor	1.152	914
Közlekedés, hírközlés,		
közművek	16	146

Forrás: Claude C. Haren: "Location of Industrial Production and Distribution", Rural Industrialization: Problemes and Potentials /Amer: Iowa State Univ. Press, 1974/. p. 8; and Claude C. Haren and Ronald W. Holling "Industrial Development in Nonmetropolitan America: A Location Perspective", Nonmetropolitan Industrialization, R. E. Lonsdale and H. L. Seyler, des. /New York, 1979. John Wiley/. p. 18.

- a./ A State Employment Security Agency becslései alapján.
b./ A Bureau of Labor Statistics - Employment security becslései /márciusra vonatkozóan/.

jának szakaszát, és ma már a dekoncentrációs trendek széles körében nyilvánvalóak. A falusi és kisvárosi területek bizonyos értelemben "fejlődő vidéket" jelentenek, amelyek tuljuttak az agrár szakaszon, és a hangsúly az ipari, majd azt követően a szolgáltató tevékenységre helyeződött. A hatvanas években az iparosítás fázisa kulminált, és ma a hangsúly már egyértelműen a szolgáltatáson van. Talán most, és csak most tekinthető a mezőgazdaság igazán "modernnek", abban az értelemben, hogy a mezőgazdasági népesség számára ma van munkalehetőség, rendelkezésre állnak a szolgáltatások, és az életforma sok lényeges szempontból hasonló a nagyvárosi lakosok életformájához. Az én szempontomból ezért, e szimpózium témája inkább "A falusi átalakulás hatása a mezőgazdaság modernizálására" lehetne.

Fordította: Daróczi Eta

KOMMENTÁR

A történelmi, kulturális, politikai és számos egyéb eltérések ellenére, sok szempontból követendő vagy elvetendő, de mindenképpen előljáró példát jelent az amerikai tapasztalat az európai országok számára. Ez vonatkozik az urbanizáció előrehaladására, a térszerkezet módosulására is. Maga Lonsdale hangsúlyozza, hogy az amerikai modellt a fejlett országokra vonatkozó általános folyamatokba illesztetten kell vizsgálni és értékelni.

A szerző a területi koncentráció-dekoncentráció folyamatát impliciten a gazdasági fejlődés függvényében vizsgálja. Módszere rendkívül egyszerű. Mindössze kettő, de funkcionálisan szétválasztott területi egységre bontva veszi szemügyre egyetlen mutató, a feldolgozóipari foglalkoztatottak számának /arányának/ alakulását. Az egyik terület /a nagyvárosi/ a mi szóhasználatunk szerint az agglomerálódott térséget jelöli, a másik pedig az ezen kívül eső /falusi és kisvárosi/ területeket. A területi egyenlőtlenség csökken, amikor a nem-agglomerálódott térségek aránya nő, és fordítva. E roppant egyoldalu, de mindenesetre kézenfekvő megoldással alapjában véve feltűnően hasonló görbét kap ahhoz, amit Nemes Nagy József mutatott be "A regionális és gazdasági fejlődés összehasonlító és dinamikus vizsgálata" című tanulmányában /Területi Kutatások, 1979. 2. pp. 119-133, ld. a 2/a sz. ábrát a 125. oldalon/. Hasonló a két ábra abban, hogy a területi egyenlőtlenség lassabban alakul ki, mint amennyire hirtelen lecsökken a maximális pont után. Ebben kifejezésre jut a "gyorsuló idő", valamint, ahogy azt mindkét szerző hangsúlyozza, nyilván az is, hogy a kiegyenlítőds nemcsak a "természetes" vagy inkább vak gazdasági erők következménye, hanem céltudatos és erőteljes állami fejlesztési politika eredménye is. Igen figyelemre méltó ugyanakkor

Lonsdale W-je. Azt sugallja, hogy nem egyszerűen az elért gazdasági fejlettség, hanem a gazdaság fejlődése, üteme hat a területi egyenlőtlenség alakulására. A harmincas évek válsága ugyanis a koncentráció növekedését eredményezte. A hosszutávú trenden belül a területi fejlődés nem elhanyagolható konjunkturális ingadozásnak van kitéve, amit saját tapasztalatainkból is ismerhetünk. Területi kérdések /hasonlóan a környezetvédelmihez/ a gazdasági fellendülés periódusaiban kerülnek előtérbe, a gazdasági bajokra az erőforrások koncentrációja a természetes válasz, ami elkerülhetetlenül térben is jelentkezik. Lonsdale szerint ki-ki találgathatja az energiaválság területfejlődésre gyakorolt hatását. Véleményem szerint ez is, legalábbis átmenetileg, vagy a már pazarló decentralizáció esetében tartósan a koncentráció, így a területi egyenlőtlenségek növekedését fogja magával hozni. Végülis nem a területi, hanem a társadalmi egyenlőtlenség tekinthető csak egyértelműen negatív jelenségnek. /Nemes Nagy hasonló gondolatot fejt ki, amikor a térbeli differenciálódás és kiegyenlítődés dialektikus kapcsolatára hívja fel a figyelmet./

Ugyanakkor nem lehet elhallgatni, hogy a konjunkturális ingadozások a területfejlesztésben nagyobb károkat okozhatnak, mint bárhol, mivel csak huzamos fejlesztő tevékenységgel érhető el eredmény. A szocialista állam feladata lenne, hogy ilyen hatásoknak, amennyire lehet, ne tegye ki a leginkább érintett infrastrukturális ágazatokat. Ma sajnos úgy tűnik, hogy ezek éppen a puffer szerepét töltik be.

Mint említettem, Lonsdale funkcionális tértagolást alkalmazott. A területi egység megválasztása, az időbeni összehasonlíthatóság biztosítása a dinamikus vizsgálatok alapvető nehézsége. Az 1. táblázatból kiderül, hogy az 1959-1978-as időszakra vonatkozóan a szerző fix területekkel dolgozott, az 1977-ben lehatárolt nagyobb agglomerációkat /SMSA/ tekintette nagyvárosi területeknek, és a maradékot falusi- és kisvárosi területnek. A korábbi és a sokkal hosszabb időszakra /1899-1958/ vonatkozó becslés módszeréről a szerző nem árul el részleteket. Annyit az előadást követően sikerült megtudni, hogy itt nem rögzített, hanem változó területek szerepelnek az agglomerálódott, illetve a falusi-kisvárosi meghatározás mögött. Maga a szerző ezt a tényt egész érvelése sebezhető pontjának nevezte. Véleményem szerint azonban a fix területekkel való számításoknak is megvannak a maguk korlátai. Nagyon is hasznos lehet funkcionálisan meghatározott, kiterjedésben változó területekkel számolni, akár állandó, akár változó kritériumok alapján történik a lehatárolás. A kritériumokat viszont szigorúan explicitté kell tenni. Az agglomerálódás mai kritériumai az SMSA definícióban világosak /legalább egy, minimum 50 ezer lakost számláló maggal rendelkező, folytonosan beépített, meghatározott népsűrűségű, ellátottságu stb. terület/. De vajon melyek az ismérvei azoknak a területeknek, amelyek mondjuk 50 évvel ezelőtt töltöttek be hasonló funkciót? Egyáltalán milyen határok között beszélhetünk hasonló

funkciókról ilyen hosszú időszak vonatkozásában? Ez természetesen egy sokkal általánosabb gondot, az időben minőségileg is átalakuló jelenségek, folyamatok változatlan, és általában mennyiségi ismérvek szerinti összehasonlítása, megítélése problematikusságát veti fel. Lehet-e például a feldolgozóipari foglalkoztatottak területi megoszlása alapján megítélni az egyenlőtlenség változását egy olyan időszakban, amikor az ipar már nem progresszív ágazat. /Lonsdale szerint az USA-ban 1966 óta nem az./ /Nemes Nagy megállapítja, hogy a fejlett országokban a terciér szektor nagyobb területi kiegyenlítődést mutat, mint az ipar. Szerintem ez csalóka; azért lehet így, mert ez sokkal heterogénebb ágazat, továbbá sok kifejezetten fogyasztókhöz, térhez kötött kiszolgáló tevékenység szerepel itt, amelyeknél az iparhoz hasonló koncentráció elve lehetetlen /személyi szolgáltatások, közlekedés stb./. Ha ezek közül a térhez kevésbé kötött, és a legprogresszívebb tevékenységeket tekintenénk /pénzüntézetek, oktatás, tudományos kutatás/, akkor feltételezésem szerint az iparénál jóval nagyobb térbeli differenciálódást találunk. A fejlődés nemcsak időben, térben is egyenetlen. Az újdonságok kezdetben szükségszerűen kevés helyen, kis területen, koncentráltan hatnak, és időbe telik, amíg elterjednek. Fordítva is megkockáztatható a tétel: ami elterjedt, az már nem a leghaladóbb, amit mindenki visel, az nem a legújabb divat. A nagyvárosok nem azért fognak kevésbé függeni a feldolgozóipartól, mert onnan az elvándorol, hanem egyebek között azért is dekoncentráldhat az ipar, mert a nagyvárosnak már nincs akkora szüksége rá. Jobban megél /gazdaságilag, ökológiailag/ a progresszívebb tevékenységekből. Természetesen nem mindegy, mennyi időt vesz igénybe a diffúzió, hogy még idejében, pályája csúcsa körül elterjed-e egy ötlet, egy tevékenység, vagy csak élete alkonyán, amikor már szinte ront, mintsem javít a befogadó területek relatív helyzetén. Lonsdale előadásából úgy tűnik, az agglomerációkon kívül eső amerikai területek igen rugalmasan, gyorsan fölvetették a nagyvárosi tendenciákat, és ezek erősebben hatnak a mezőgazdaság modernizálására, mint amilyen mértékű a mezőgazdaság saját, belső megújuló képességének hatása az érintett területek fejlődésére. Hazai viszonyok között úgy érzem, még a városhálózat csatornáin is elég lassan terjed a progresszió. Ami pedig a falusi térségeket illeti, jó okuk van arra, hogy ne várják csak külső hatásoktól a területük fejlődését. A területi fejlődés kulcskérdése a nyitottság, az ujjhoz való rugalmas alkalmazkodóképesség növelése. Ennek alapvető eszköze az infrastruktúra, mindenekelőtt a kommunikáció fejlesztése. Oda-vissza.

Daróczi Eta

MI A "FALUSI TÉRSÉG"?

Karl Ruppert
/NSZK./

1. Ha a modern mezőgazdaságnak a falusi térségre gyakorolt hatását vizsgáljuk három kérdésre kell választ adnunk:
  - Mi a "modern mezőgazdaság"?
  - Mit értünk "falusi térség" alatt?
  - Miben állnak a "modern mezőgazdaság"-nak a meglévő tér-típusokra gyakorolt hatásai?A fenti kérdésekre az NSZK példáján kívánunk válaszolni.
2. A "modern mezőgazdaság" fogalma.
  - 2.1. A "modern" fogalom általánosságban az új időnek, annak iz-lésirányzatának és életmódjának megfelelőt jelent. A foga-lom tehát időhöz kötött szempontot jelent, mely adott kör-ülmények között gyorsabb átalakulásoknak van kitéve. Fi-gyelemre méltó emellett, hogy gyakran egy vékony társadal-mi réteg "határozza" meg azt, hogy mi a "modern".

Tekintettel a fenti témára, a "modern" fogalma alatt a mezőgazdasággal foglalkozó csoportok haladónak értékelt jelenlegi irányzatai, illetve elképzelt céljai értendők. Földrajzi szempontból természetesen e társadalmi csoportok-nak csak a térre vonatkozó viselkedési formáira gondolha-tunk. A szociálgeográfiai elmélet szerint ez olyan tevé-kenységet jelent, amely térszerkezetet bont le, stabilizál vagy ujraterezt.
  - 2.2. Azonban még e fogalomnak ilyen földrajzi értelmezése ese-tén is széles skálája marad az értékelési és interpretá-lási lehetőségeknek, gondoljunk csak a csoportspecifikus vagy helyzetspecifikus szempontokra. A "modern mezőgazda-ság" kifejezés ilymódon egy sokrétű tartalmat fed. A tér-beli valóságot csak akkor ítéldhetjük meg helyesen, ha ezt a ténynt nem hagyjuk figyelmen kívül.
  - 2.3. Az értékelés sok szempontja közül hármát emelünk ki:
    - a racionálisan működő mezőgazdasági üzemek szempontjából a "modern mezőgazdaság" azt jelenti, hogy gazdaságosan dol-goznak, lehetőleg nagy termés hozamokat tartanak elérendő-nek. Az egyes gazdaságok nézőpontjából az a cél, hogy a bevezetett termelési eszközök minél hatékonyabban térülje-nek meg, lehetőleg a földhasználat nagyfokú intenzitása útján.
    - az állam, a nemzetgazdaság szempontjából a "modern mező-gazdaság" a kultúrtájnak egy bizonyos, közelebbről megha-tározandó formában való fenntartását jelenti. Az önellá-tás magas foka vagy lehetőleg nagyszámu munkaerőnek falun

való lekötése /pl. gazdasági pangás idején/, vagy pedig a területhasznosítás kombinációinak lehetővé tétele /pl. víz-ellátás vagy a post-indusztriális társadalom szabadidő-szükségletei céljából/ egyaránt "modern mezőgazdasági" tevékenységként ítéltető. A "modern" fogalma mindezen esetekben, váltakozóan, agrár- vagy társadalompolitikai célok, elképzelések felé orientálódna;

- ökológiai értelemben a "modern mezőgazdaság" a természeti erőforrások megtartását, ökológiai folyamatok menetének stabilizálását, u.n. "egészséges" tápanyagok termesztését jelenti. Az utóbbi esetében használatos az "alternatív mezőgazdaság" nem éppen szerencsés fogalma: olyan mezőgazdaság, mely iparilag előállított ásványi trágyázó és növényvédőszeret, ill. rovarirtószeret nem alkalmaz. Gyakran nevezik e gazdálkodási módot biológiai-dinamikus módszernek is. A "modern mezőgazdaság" fogalom értelmezésének e sora bizonyára nem átfogó, de belőle levezethetők az NSZK mezőgazdasági térrendezésének jelenlegi legfontosabb tendenciái.

3. A "falusi tér" fogalma

- 3.1. A területgazdálkodásnak e "modern"-ként jellemzett formái egy olyan közegben fejtik ki területi hatásukat, amit az irodalom és a gyakorlat többnyire "falusi tér"-ként emleget. Az alkalmazott földrajzban ezt legtöbbször a "maradék-elv" alapján határozzák meg, azaz "falusi tér" az a területrész, ami a koncentrációs területeknek a tér egészéből való levonása után megmarad.

Ez a megállapítás több szempontból kifogásolható:

- Nincs egységes falusi térség: a mezőgazdaság termelési feltételei egészen mások az idegenforgalmi területeken, mint a koncentrációs területek szélén vagy akár a központoktól távolieső problématerületeken.
- Másrészt mezőgazdasági tevékenység nem folyhat anélkül, hogy annak ne lenne valamilyen össztársadalmi vonatkozása. A falusi térség alapjellegét a városi intenzitásterületekhez viszonyított helyzete szabja meg.
- Végezetül pedig egy kimondottan negatív definíció alkalmazatlan arra, hogy a tér az össztársadalmi jelentést visszaadja, és ezen túlmenően, politikailag sem bölcs dolog.

- 3.2. Közben az irodalomban akadtak próbálkozások az újradefiniálásra. A többes szám: "falusi térségek" utal a tartalom sokoldalúságára. Az új "periférikus térség" szakkifejezés a városi tevékenység-központokhoz viszonyított peremszerű elhelyezkedést hangsúlyozza anélkül, hogy használható kiutat mutatna. Ez sokkal inkább a homogén téregységek fogalmának megoldásánál és afunkcionális térfogalom alkalmazásánál lehetne használható. Ez azt jelentené, hogy a szociálgeográ-

fiai régió-fogalom a mai kérdésfeltevésünk esetében is támaszul szolgálhatna. Az önálló "falusi térség" tér-kategória helyébe ekkor a városi intenzitásterület különböző helyzetű falusi szférái lépnek. Ennél a pontnál a következő hármas szerkezet volna megvizsgálandó:

1. A koncentrációs területeken, ill. a városi területek peremén folyó mezőgazdaság,
2. Egyes főbb központok vonzáskörzetében folyó agrártevékenység,
3. Mezőgazdaság a centrumoktól távoleső /periférikus/ területeken.

A pontos meghatározásnak az urbanizáltság fokán kívül olyan pozitív kritériumokat is alkalmaznia kellene, mint pl.

- nagy rész esik a szabad területekre,
- szabadidő-területek kedvező elérhetősége,
- viszonylag előnyös föld- és bérleti árak,
- kedvező kommunikációs lehetőségek,
- előnyös környezeti feltételek stb.

Még egy tág problémakör áll előttünk. A nyilvánosságnak - úgy vélem - sokkal inkább azt kell közvetítenie, hogy melyek e vidékek pozitív kritériumai. A falusi térségeket nem szabad úgy értelmezni, mint a koncentrációs területek lehatárolásakor keletkező "maradékot".

4. A "modern mezőgazdaság" hatásai az adott térstruktúrára

Ha a "modern mezőgazdaság"-nak az adott térszerkezetre gyakorolt hatásait vizsgáljuk, különösképpen a különböző falusi tércsoportokra gyakorolt hatását, akkor a "modern" fogalma egészen általánosan értendő.

4.1. "Modern" a "gazdaságilag kívánatos" értelmezésben :

- A területi produktivitás növekedése az NSzK-ban a terméshozamok folyamatos emelkedéséhez, néha még túltermeléshez is vezetett, ami részben állami felvásárlást tett szükségessé. A műszaki fejlődés és a termésmenővelő ráfordítások fokozott alkalmazása pl. 1955-től 1975-ig terjedő időszakban a mezőgazdasági termelést több mint 40%-kal, azaz évente 2,6%-kal növelte. /Eur. Gazd. Köz.: 1-4%, Weinschenk, 98. old szerint./ A tejüzemekhez beszállított tehenenkénti tejmenyiség csupán 1971-1977 között 2777 l-ről 3300 l-re, tehát 19%-kal növekedett.

A rentábilisan művelhető földterületek mezőgazdasági koncentrációja, de még inkább a nem mezőgazdasági ágazatok erős területigénye a hasznosított mezőgazdasági földterület csökkenéséhez vezetett: 1955-1975 között 1,4 millió hektárról 13,4 millió hektárra, azaz mintegy 7%-os volt a csökkenés; a szántóterület pedig 8%-kal csökkent. /Közös Piac: 99 millió hektárról 92 millió hektárra, azaz 6%-kal./ A parlag kiterjedése az NSzK-ban jelenleg 300 000 hektár körül van. Bauerachs és Niebuhr becslése sze-

rint a termelés állandó fejlődése esetén /status quo-prognózis/ a piaci egyensúly 1971-1985 között évente max. 1,8%-os mezőgazdaságilag hasznosított terület felszabadulását teszi lehetővé. E feltételek mellett a mezőgazdasági területnek 25-35%-a válhatna ki 2000-ig a termelésből.

Az üzemek javuló technikai felszereltsége - további tényezőkkel társulva - az üzemi méretet egyre növelte. A szövetkezetekben, ill. a szövetkezeti egyesületekben a mezőgazdasági üzemek észrevették a nagyobb üzemegység előnyeit anélkül, hogy saját önállóságukat elveszítették volna. Ez a tendencia együtt járt a sokféle kultúra számának csökkenésével, az üzemek számának erős visszafejlődésével és a munkaerő felszabadulásával. A külföldi mezőgazdasági munkalehetőségek kínálata és kereslete,^x valamint egyéb tényezők irányították ezt a fejlődést. 1949-1978 között 1,656 millióról 843 600-ra csökkent az 1 ha-nál nagyobb mezőgazdasági üzemek száma. Az évi átlagos csökkenés 1960 óta kb. 2,7%. Az agrárstrukturális átalakulás folyamata mindenesetre az utóbbi években nagyon lelassult /W. Peters, 115. old./.

Jelenleg csak a 30 ha-os mezőgazdasági földterületnél nagyobb gazdaságok növekednek.

A gazdaságok a jövedelem alapján világos differenciálódást mutatnak. Viszonylag stabil a tisztán agrárjövedelemből funkcionáló üzemek csoportja /az átlagos méretük 22,7 ha/. A mellékjövedelemmel rendelkező üzemek száma erősebb visszaesést mutat. A tisztán agrárjövedelemmel rendelkező üzemek 47%-os aránya arra utal, hogy az "üzemen kívüli" jövedelmek a német mezőgazdaságban fontos bevételi forrást jelentenek, s a jövőben még fontosabbak lesznek.

- 4.2. "Modern" az állampolitikailag elérendő értelemben
Az NSzK-ban az agrárpolitikai elképzelések többek között az ösztönző intézkedésekben jutnak kifejezésre. Bajorország ezenkívül - elsőként a szövetségi államok közül - törvénybe iktatta a "kulturtáj" megőrzését. E célt szolgálja többek között a hegyvidéki parasztok számára hozott ösztönző intézkedések, beruházási és termelés-racionalizációs segélyek stb. Saját hitelprogram támogatja Bajorországban azokat a kisüzemeket, amelyek mérete a szövetség által megadott küszöb alatt van. A támogatásban egyre inkább azokat a komponenseket veszik figyelembe, amelyek a különböző termelési feltételekkel vetnek számot /pl. természeti helyzetből eredően hátrányos vidék/.

Ebben az összefüggésben hivatkozni kell a területfejlesztési programok új térigényére. A központi települések

---

^x Lásd V. Rey tanulmányát /Szerk./

és fejlődési tengelyek fejlesztése új lehetőségeket kínál a falusi térségeknek. A megváltozott feltételek /népesség-fejlődés, munkaerőpiac stb./ éppen a strukturálisan gyenge térségekre irányítja a területfejlesztés figyelmét.

4.3. "Modern" az "ökológiailag elérendő" értelemben

E viszonylag új célkitűzés az ipari társadalom előtti termelési eljárások ujjaélesztését, ill. továbbfejlesztését célozza. Az iparilag előállított termésnövelő termelési eszközökről való lemondás 10-30%-ra becsült hozamvesztéssel jár. Azonkívül magasabb élőköltséget is jelent. Ennek az "alternatív" földművelésnek az egészségesebb tápanyagok termelése a célja. Egy viszonylag nagy vásárlóerővel rendelkező, de kis társadalmi csoport jelenleg hajlandó jobb minőséget lényegesen magasabb áron megfizetni. Így a csekély hozam és a nagyobb munkaráfordítás még a kiegyenlítetténél is jobb eredményt hoz. "Egyes megfigyelések szerint a terméktől, a piaci értékesítéstől és a telephelytől /termőhely/ függően 300-800%-os árkülönbözet is elérhető." Az irodalomban az efajta "modern mezőgazdaság" az NSZK-ban kb. 8000 hektár területet foglal el. Az agrártérségben a kis kiterjedésű haszonfelszínek fennmaradását is lehetővé teszi. Nagy általánosságban az utóbbi időben az alábbi nem gazdasági célok kerültek a közérdeklődés előterébe:

- a kulturtáj megőrzése,
- ökológiai szempontok és a
- környezetvédelem.

Emiatt az extenzív gazdálkodási módszerek /pl. juhtartás/ szerepe is növekedett. Komolyan vitatják a "para-mezőgazdaság", azaz "termelés nélküli" mezőgazdaság lehetőségét.

5. Az urbánus intenzitásterületen való fekvés jelentősége

A földrajzi térvizsgálat számára azonban még azt a kérdést is meg kell válaszolni, hogy ezek a "modern mezőgazdaságban" lezajló hatások vajon alá vannak-e vetve terület-differenciáló hatásoknak.

Ha ugyanis az általánosságban említett térben ható tendenciák másfelé is elterjedtek és megtalálhatók, akkor vannak olyan világosan kivehető súlypontok, melyeket a következőkben legalább a mezőgazdasági termelés telephelyének két szélső helyzete alapján röviden meg kell említenünk.

- 5.1. A koncentrációs terület közelében fekvő falusi térség. Ezeket a mezőgazdasági telephelyeket tipikusan a városból irányított fejlődési tendenciák jellemzik, amelyek annyira rányomják bélyegüket e területekre, hogy már a "városközeli" /periurbánus/ mezőgazdaságnak tekinthető. Az NSZK-ban 1950-1970 között a városi régiók területe 11,9%-ról

26,1%-ra nőtt; e területek népességaránya pedig 46,1%-ról 63,1%-ra. Különösen világosan érzékelhető e térségekben a területhasznosítási formák konkurrenciája. Az urbanizáció folyamata /Paesler 1976/ itt egy világosan megfogható átmenetet hozott létre a koncentráció magjától a széle felé. A primér szektort is erősen befolyásolta: egyrészt az üzemi termelési strukturát alakította át/kertészeti üzemek magas aránya/, másrészt extenzív módon gazdálkodó nagyüzemeket hozott létre. Délnémetországban általában a bérletek aránya nagyon magas. Épp ezért a bérleti területek növekedése a városiasodás indikátoraként fogható fel /Ruppert 1978/.

Mrohs /1977/ azt a hipotézist képviseli, hogy a városközi térben gazdálkodó mezőgazdasági üzemek vezetői jobb kapcsolatokkal rendelkeznek, s magatartásuk kifejezetten racionális. Ez nem zárja ki, hogy a mezőgazdaság e területeken még mindig a szabad területek lefoglalójának szerepét játssza, s vegye át a "térszervező" feladatát. A környezeti feltételek fokozottabb figyelembevételével meghatározandók lesznek a városközi, hosszú távra biztosított szabad térségek. Magára a földhasznosításra vonatkozóan a jövőben sokkal erősebben kell számításba venni a káros anyagok hatását. Azaz, az olyan növények termesztése kell, hogy visszatérjen, amelyek további technikai feldolgozás nélkül is fogaszthatók.

5.2. A központtól távol eső falusi térség

A várákosításnak megfelelően itt a koncentrációk magjának hatásai kevésbé érzékelhetők. De hiba lenne az urbanizáció hatását figyelmen kívül hagyni. Ez különösen azokra a területekre érvényes, amelyeket az idegenforgalom, ill. a piHENÉSI funkciók érintenek. Itt a területek szabadon tartása különleges hangsúlyt kap, újabb vizsgálatok azt mutatják, hogy a parlagterületek a turizmus számára rendkívül vonzó területeket jelenthetnek. Bár ez nem általánosítható.

A magasabb földárak jobban koncentrálódnak a kisebb vonzási térségekre, mint a periurbánus területekre. A mezőgazdaság erősen tercier, szolgáltatás-jellegűvé válik. E területek sokszor azonosak a kedvezőtlen természeti adottságú területekkel, így épp itt lépnek életbe a megfelelő állami fejlesztési programok. Ott, ahol nincs idegenforgalom, s hiányoznak az egyéb, mezőgazdaságon kívüli jövedelem-lehetőségek is, a népesség egyensúlya negatív - s ez nem újkeletű jelenség. Gyakran kevésbé érzékelhető az új társadalmi szituációkhoz való alkalmazkodás kényszere. A hagyományosabb üzemszervezetek kitartóbbak. A szabadabbá váló területeket erdősítik vagy a használatból kivonják. E probléma-területeken a maradt területek/az agrártermelés feltételei kedvezőtlenek, a városi piac hiányzik, az infrastruktúrája fejletlen és a nagy távolságokra való ingázás aránya magas. Olykor extenzív állattartáson keresztül tud a "modern mezőgazdaság" az ilyen területekre behatolni.

E példák semmiképpen sem tükrözik tökéletesen a jelenlegi sokféle fejlődési tendenciát, legjobb esetben a szélső helyzetekre világítanak rá. A modern mezőgazdaság hatásainál azonban - akárcsak bármiféle szociálgeográfiai térvizsgálathoz - nem feledhető az a tény, hogy a jelenlegi struktúrák csak bizonyos folyamatok átmeneti állomásai. Az, ami ma modernnek számít, holnapra már elavulttá válhat, s át kell adnia helyét az új elképzeléseknek.

Fordította: Sigray Ilona

KOMMENTÁR

1. A "modern mezőgazdaság" fogalma alatt a hazai közvélemény - beleértve a szakemberek többségét is - elsősorban gépesített nagyüzemi mezőgazdaságot értett és valójában ért ma is. A fogalom szinte kizárólag ökonómiai tartalmat kapott. Bár kétségtelen, hogy a fogalom tartama az elmúlt két évtized alatt lényegesen bővült és egyre összetettebb jelentésűvé vált. Gondoljunk csak arra, hogy a 60-as évek elején csupán a nagyüzemi formát, később a gépesített nagyüzemet, majd a vertikálisan is kiépülő üzemi termelési szerkezetet és végül az iparszerű mezőgazdasági termelési módot jelentette és jelentti. Sőt ma már az is követelmény a mezőgazdasággal, a mezőgazdasági üzemmellel szemben, hogy az egész térség társadalmának szervező ereje legyen.

Nyilvánvaló tehát, hogy a mindenkori társadalmi fejlettség határozza meg a mezőgazdasággal szemben támasztott követelményt és azt az üzemet, amely megfelel ennek az elvárásnak a társadalom "modernnek" tekinti.

Mindebből az is következik, hogy országonként is eltérő a fogalom tartalma, hiszen különböző a mezőgazdasággal szemben támasztott követelmény. Ezért tanuságos, hogy K. Ruppert mely szempontokat szedi sorra a fogalom meghatározásánál az NSZK esetében.

2. Elgondolkodtató a "falusi térség" fogalommeghatározásával kapcsolatos véleménye is. Logikusnak látszik, hogy ne csupán "negatív definícióból" induljunk ki. Az is nyilvánvaló, hogy a falusi térségnek a legkülönbözőbb területi típusai vannak, noha közös vonásuk a mezőgazdasági funkciók domináló szerepe. Azt azonban természetesen nem állíthatjuk, hogy csupán agrár jellegű terület nevezhető falusi térségnek.

Azok a törekvések is reálisak, amelyek az önálló "falusi térség" fogalmát a városi intenzitásterület különböző falusi szféráival akarják helyettesíteni. A gazdaságilag fejlett nyugat-európai országok városai ugyanis - pl. az ingázás, turizmus stb. révén - valóban "befolyásuk" alatt tartják az "egész" falusi térséget. A funkcionális kapcsolat az

egyes térségek között a modern társadalomban egyre összetettebb és ennek fő szervezője kétségtelenül a város. De éppen a területek között meglévő funkcionális különbség hozott és hoz létre jelentős eltéréseket a népesség életkörülményeiben és életmódjában. A lényeg talán mégis az, hogy az emberek egy csoportja nem városi miliőben, nem városi életmódot él, hanem attól eltérő "közegben", sajátos közösségben, sajátos emberi kapcsolatokban. Ehhez az életformához tudatunkban tulnyomóan még ma is a mezőgazdasági tevékenység fogalma párosul, noha tudjuk, hogy e térségben élők többsége nem agrárfoglalkozású. Ennek a sajátos falusi életformának sok közös, a várostól eltérő vonása, jelensége, fejlesztési problémája van, függetlenül attól, hogy mely "városi intenzitás szférához" tartozik. Azt sem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a gazdaságilag fejlett országokban is van falusi létutadat, életérzés, amelyet nem lehet városi hatásként értelmezni.

Ezért megítélésem szerint a falusi térség várostól elkülöníthető valóságos és sajátos társadalmi tér, noha egymáshoz való funkcionális kötődésük a társadalmi fejlettségtől függően nyilvánvaló.

3. A modern mezőgazdaság kialakulásának és fejlődésének egyik feltétele és egyben következménye az üzemi koncentráció erősödése. A tanulmány 4.1. pontja egyértelműen rávilágít arra az ellentmondásra, amely a tulajdonviszonyok és a mezőgazdaság alapvető fejlődési tendenciája között fennáll.

Ez a termelési technikai fejlődés az üzemek közötti együttműködést a "tulajdonjog" elé helyezi, bár azt nem veszélyezteti. A termelésre specializálódott, közös gépparkkal rendelkező paraszti szövetségből ugyanis nem lehet "kiszállni". A termelésnek kialakult egy közösen vállalt kényszere. Az NSZK-ban tehát a termelés fejlődése kényszerítette ki az új "nagyüzemi" formát, győzte meg a termelőt a szövetség, szövetkezeti szükségességéről.

Nálunk a termelési technikai fejlődését megelőzően, előbb alakult meg a nagyüzemi forma, a fejlődés új szervezeti kerete. Tehát nem a termelés folyamata "kényszerítette" ki az új üzemformát. A társadalmi feszültség az 50-es években éppen ebből keletkezett. Az érintett társadalmi csoport ugyanis nem ismerte és nem is ismerhette fel ennek gazdasági-társadalmi szükségességét. Ugyanakkor az is tény, hogy a 60-as évektől mindez ugrásszerű fejlődést eredményezett, amikor a termelési technikai feltételei megteremtődtek.

4. Az NSZK mezőgazdaságában új jelenség az ún. "alternatív" földművelés, amely a termőföld kemikáliák /műtrágya, növényvédőszer stb./ nélküli "természetes" hasznosítását jelenti. A piac telítettsége, egy bizonyos társadalmi csoport magas életszínvonala lehetővé teszi, hogy a gazdaságok egy kis cso-

portja magas költséggel ugyan, de "természetes" élelmiszert állíthasson elő. Erre éppen a csökkent népességű, hátrányos helyzetű agrártérségekben van lehetőség. Az eredetileg "hátrányos helyzet" tehát a társadalmi fejlődés adott szakaszában előnyvé vált. Mindez persze ma még csupán jelenség és nem általános tendencia. Kérdés nem lehetne-e ilyen "természetes" élelmiszerekkel is megjelenünk a világpiacon. Alacsonyabb önköltségek esetén versenyképességünk nem kizárt.

5. A falusi térség "két pólusának" - városi és perifériális területek - fejlődési lehetőségei nyilvánvalóan eltérőek. E térségek mezőgazdaságának elemző vizsgálata a hazai agrár-földrajznak kétségtelen adóssága. Nyilvánvaló, hogy a falusi térség területi típusainak elhatárolása után, e típusok fejlődési, fejlesztési lehetőségeinek kidolgozása az egyik legfontosabb feladat.

Berényi István

A MEZŐGAZDASÁGI TERÜLET-SZÜKSÉGLET ÉS A MEZŐGAZDÁK

VÁNDORLÁSA - A MODERN MEZŐGAZDASÁG EGY KÖVETKEZMÉNYE

Violette Rey
/Franciaország/

A modern mezőgazdaságot három termelési tényező - a föld, a munka és a tőke - új összetétele jellemzi, melyben a tőke - anyagi felszereltség, különböző technikai kapacitások és pénzeszközök formájában - meghatározó szerepet kapott. Ezenkívül, a minden gazdálkodási rendszerre jellemző méret-küszöbökön belül, azok a gazdaságok bizonyulnak a leghatékonyabbnak, amelyekben a munkaerő: föld-hányados alacsony, mivel a munka-jövedelem tűnik a legmagasabb fajlagos ráfordításnak. A modern mezőgazdaság e kettős jellemvonásának általános hatása a nagyszámu "marginális-sá" vált gazdaság gyors eltűnése, s a megmaradó gazdaságok gyors gyarapodása. E jelenség állandó növekedési nyomást jelent, s ez a mezőgazdák új vándorlását hívja életre; a vándorló mezőgazdák lakóhelyüktől távol keresnek nagyobb művelhető területet - s ezzel új feszültséget idézhetnek elő a letelepedési területeken.

E vándorlási folyamat terjed, s talán egy hosszútávú tendencia kezdetét jelenti. Ha nem is mindig különíthetők el világosan a hagyományos mezőgazdasági népességmozgástól, ha a vándorlók száma még nem is jelentős, hatásuk a befogadó területekre, a mezőgazdasági ingatlan-forgalomra számottevő.

Új kibocsájtó és befogadó területek

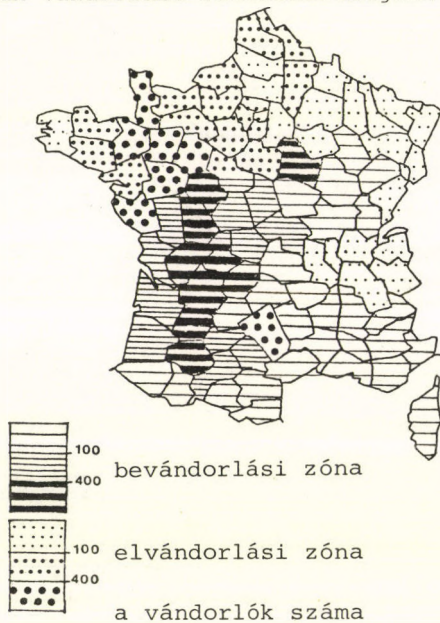
Általános tendencia, hogy az elvándorlók gazdag agrárvidékek gazdálkodói és technológiai értelemben kevésbé intenzív vidékre törekszenek. Ez éppen úgy érvényes Franciaországon belüli mozgásokra, mint a Közös Piac országaiból Franciaországba irányuló áttelepülésekre, illetve a francia gazdálkodók tengerentuli vándorlásaira.

1. A vándorló övezetek eltolódása Franciaországban 1950 óta

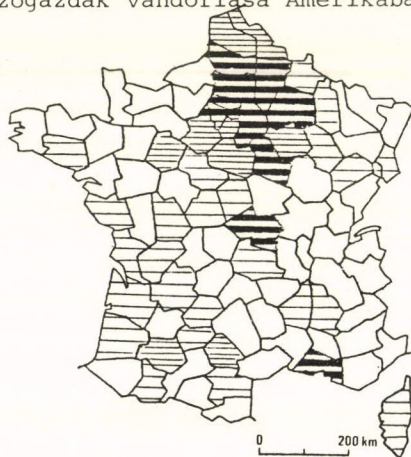
A mezőgazdák áttelepülése már a II. világháború óta jelentkezett, s 1949 óta a Mezőgazdasági Minisztérium támogatásával folyik /igy megbízható adatai ismeretesek/. Ez időben Franciaországot két övezetre osztották - kibocsájtó területekre a La Rochelle - Vogézek vonaltól északra, s a befogadó területekre ettől délre. A felosztás a földbirtok kereslet-kinálat viszonya alapján történt, s a minisztériumi ellenőrzés célja inkább a mezőgazdasági ingatlan-forgalom harmonizálása volt, mintsem az agrárnépsűrűség különbségeinek kiegyenlítése. 1949 és 1973 között kb. 11 000 család /50 000 fő/ települt át északról délre, 140 ezer hektár földterületet hagyva északon, s 430 ezer hektárt szervezve a befogadó területen /1. ábra/.

a/ A Mezőgazdák vándorlása Franciaországban

b/ A francia mezőgazdák vándorlása Amerikába

1. ábra: A mezőgazdasági népesség vándorlása 1950-1970 között Franciaországban

A vándorlások zöme 1965 előtt játszódott le; 1973 óta a hivatalos támogatás jelentéktelenné vált. Az áttelepülés erős csökkenése azt a feltételezést keltette, hogy a mezőgazdaságon belüli vándorlási folyamat lezárult. A csökkenés fő oka, hogy a vásárolható földterület is lecsökkent a befogadó régiókban, s ezt is a helyben lakó mezőgazdák igyekeznek megszerezni; de a vándorlás nem tűnt el, inkább átalakult. Először is a kevesebb számú vándorló jóval nagyobb területen kezd gazdálkodni, mint a korábbiak /átlag 24 hektáron az 1950-es években, 80 hektáron az 1970-es években/. Másodszor, a párizsi medence gazdálkodói egyre gyakrabban vásárolnak egy második gazdaságot, esetenként nagy távolságra: Burgundiában vagy Landes-ban.

2. A Franciaországban letelepedő külföldi mezőgazdák

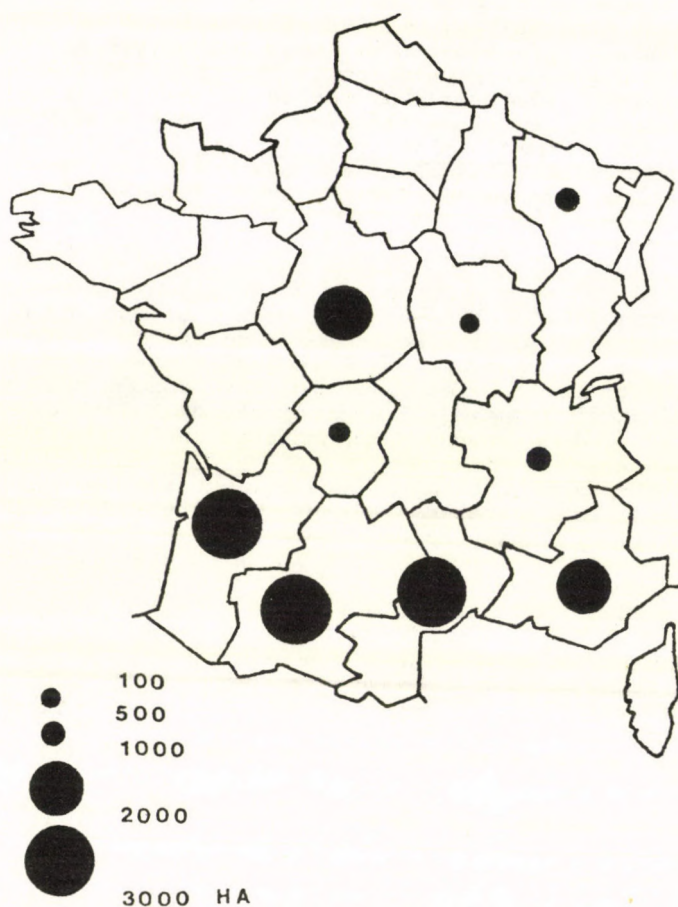
Az agrárnépsűrűség, a földár és a bérleti díjak Franciaország nagy részén jóval alacsonyabbak, mint a szomszédos országokban, ezért ezekből az országokból már hosszú ideje szivárognak be a földművesek. Két áramlat érvényesült már hosszú évtizedekkel ezelőtt: az olasz és a spanyol bevándorolt mezőgazdasági bér munkások és parasztok Franciaország délkeleti és délnyugati részén az elnéptelenedés során műveletlenül hagyott kisgazdaságokat vették át; a flamandok és vallonok pedig Normandia és Pikárdia háboru-pusztította agrárterületeit ujították fel. A római egyezmény /1957/ szabaddá tette a személyek mozgását az Európai Közösség országain belül, ezért Franciaország - földje "védelmében" - feltételekhez kötötte idegenek számára a gazdálkodás megkezdését. x

E bevándorlási mozgalom lelassult. Az 1960-as években évi átlagban 170 esetben 4500 hektáron keletkezett külföldi tulajdonú gazdaság; az 1970-es években a vonatkozó számok: 150 és 3200 hektár. Megváltozott a bevándorlók nemzetiségi összetétele is: az olaszok még az első helyen vannak, de összességében az északi szomszédok - belgák, hollandok, németek - teszik ki a többséget. Az Európai Közösség állampolgárai veszik meg a külföldi tulajdonú gazdaságok területének 70%-át /1962: 45%/. Az északi szomszédok jóval nagyobb területen /németek: 39 ha, hollandok: 37 ha/ gazdálkodnak, mint a mediterrán bevándorlók /spanyolok: 17 ha, portugálok: 12 ha/. Ez utóbbiak többnyire nem tudják a földet megvásárolni, csak bérbe veszik, még részesbérlet is előfordul. Az északi bevándorlók megjelenésével kiterjedtek a külföldi gazdaságok Közép-Franciaországban is /2. ábra/.

---

x Franciaországban szabadon gazdálkodást kezdhet az a külföldi, aki - több, mint két évet mezőgazdasági bér munkásként Franciaországban dolgozott; - műveletlen vagy erdőterületet művel meg. Minden más letelepedés prefektusi /megyei közigazgatás elnöke/ engedélyezéstől függ.

2. ábra: Franciaországban letelepedett külföldi mezőgazdák által igénybevett mezőgazdasági terület

3. A francia mezőgazdák tengerentuli kivándorlásának fel- ujulása

Az 1950-es években még folyt az európai telepesek tengerentuli vándorlása. Az 1960-as években a mezőgazdák kivándorlása - főleg a gyarmati rendszer megszűnése következtében - jelentéktelen lett, sőt nagy tömegben tértek vissza francia származású telepesek Észak-Afrikából. 1972 óta a tengerentuli kivándorlás újra erősödik, a befogadó országok jelentős tőkeerőt és szakképzettséget igényelnek. A vándorlás szinte kizárólag az amerikai kontinensre irányul /Kanada, Brazília, Argentína, de az USA is/, és oda, ahol kisebb a letelepedés politikai kockázata, s még hatalmas területek állnak rendelkezésre.

E vándormozgalom pontos ismerete roppant nehéz; adatok csak az 1976-ban alapított Falusi Kivándorlók Szövetsége szervezettől szerezhetők be. Anyai megállapítható, hogy a kivándorlás a franciaországi belső vándorlásnak mintegy "meghosszabbítása". A fő érdeklődők a párizsi medence gazdái, akik a legkezdemenyezőbbek az agrár-ipari integráción belüli intenzív gazdálkodásban. Dél-Franciaországból - amely egyébként ma is befogadó terület - is jelentkezik kivándorlás. Gyakran éppen a korábbi idevándorlók /pl. a betelepült "afrikai" franciák indulnak újra el, mivel a száraz éghajlatu, gyenge talaju Délen a gazdálkodás eléggé kockázatos, a modern gazdálkodás - nagy tőkeigénye miatt - könnyen vezet eladósodáshoz.

A vándorlások területi különbségei a gazdag és szegény agrárterületek közötti kapcsolatokat is kifejezik. Az időbeli szakaszosság fényt vet e vándorlás mechanizmusára: részben olyankor erősödik fel, amikor a nem agrár foglalkozási lehetőségek csökkennek, de rávilágít bizonyos élelmezési problémákra s ennek politikai következményeire /pl. a szója bevezetése Latin-Amerikába az 1973. évi világpiaci szójaválság után/ is. E vándorlás beleilleszkedik az általános ingatlanforgalom piaci tendenciáiba is, mivel a távoli földek vásárlása a tőke infláció előli menekülés egy formája.

A jelenlegi agrárvándorlás, mint a falufejlődési folyamat része

Az agrárvándorlás méretét tekintve nem jelentős, hatásai-
ban - különböző felkészültségű és felszereltségű mezőgazdák találkozásában - ellentmondásos. Részletes helyi vizsgálatokra alapozva, a következő összefoglaló megállapításokat tesszük a vándorlás megújító tényezőire és a befogadó területre gyakorolt hatására vonatkozóan:

1. A mai agrárvándorlás válasz a modern mezőgazdaság követelményeire

A mai mezőgazdaságba belépni egyre nehezebb, mert jelentős tőkét s megvásárolható földet kíván, továbbá olyan meggyő-

zódést is, hogy a mezőgazdaság korszerű és jövedelmező foglalkozás. Nem meglepő, hogy a mezőgazdaságba újonnan belépni kívánók a magas mezőgazdasági jövedelmet nyújtó és tőkefelhalmozást lehetővé tevő vidékeken /a párizsi medencében, Belgiumban, Hollandiában/ jelentkeznek, vannak nagyobb számmal, ahol viszont nemigen van eladó föld, a birtokok öröklődnek.

Az agrárvándorlók többnyire népes gazdacsaládokból vagy bérlőcsaládokból kerülnek ki, tehát mezőgazdasági foglalkozásuk, de saját tulajdonuk nincs /vagy csekély/. Eredeti lakóhelyükkel elvándorlásuk után is kapcsolatot tartanak; egyébként a kibocsájtó régiókra az elvándorlás /szerény mérete miatt/ nincs jelentős hatással.

2. A vándorlás gyorsítja a mezőgazdaság modernizálását a befogadó körzetekben

A fejlett agrárvidékről jövő bevándorlók bővítik a megművelt területet, növelik az igényt a falusi szolgáltatások iránt, s főleg gyakran hoznak magukkal s vezetnek be új technikai eljárásokat, új növényeket stb. A bevándorlók gazdasága innovációs központ lehet; a helyi gazdák átveszik a sikeres eljárásokat. Így terjesztették el a nagyüzemi gyümölcstermesztést Aquitániában az Algériából hazatelepülők; a kukoricatermesztést a párizsi medence peremterületein a Beauce-ból áttelepülők, vagy a magas színvonalú tejgazdálkodást a normandiaiak és hollandok Li-mousin hagyományos hustermlő tájain.

Fordította: Enyedi György

KOMMENTÁR

V. Rey dolgozata tulajdonképpen kuriózzummal foglalkozik - a jelenség mégis figyelmet érdemel. A mezőgazdák vándorlása Franciaországon belül nagy tömegeket ugyan nem mozgató meg; a jelenség azért érdekes, mert a földhözkötttnek vélt mezőgazdák mobilitását jelzi. A mezőgazdasági munkaerőnek az időnymunkás, bér munkásrétegét tartották csak mobilnak, a földtulajdonosokat nem.

A mezőgazdaság hatékony fejlesztésének egyik feltétele, hogy a legjobb természetes termőképeségű földek megművelése a legjobb eszköz- és munkaerő-ellátást kapja. Ennek egyik esete lehet, hogy a mezőgazdasági népesség is vándorol a kedvezőbb feltételű területekre. A tőkés magángazdálkodás során a földterület bővítésének kényszere miatt vándorolhatnak mezőgazdák a lacsony agrárnépsűrűségű területekre, vagy vesznek újabb birtokot távolabbi területen. Hazánkban is megfigyelhető a mezőgazdasági munkaerő bizonyos területi átcsoportosulása /. Enyedi Györgyné cikkét a Területi Kutatások 1. füzetében/ a legfejlettebb mezőgazdasági területekre. Ez a folyamat a jövőben felgyorsulhat.

Enyedi György

Kilátó

TERÜLETI VONATKOZÁSÚ KUTATÁSOK A SZÖVETKEZETI

KUTATÓ INTÉZETBEN

Juhász János

A Szövetkezeti Kutató Intézetben folyó munka átfogja a házánkban működő valamennyi szövetkezeti típust és formát. Az Intézet szervezeti felépítése követi a szövetkezetek ágazati összetételét, azaz külön-külön kutató csoport alakult a mezőgazdasági termelőszövetkezetek, a fogyasztási szövetkezetek és az ipari szövetkezetek tudományos vizsgálatára. A kutatómunka szociológiai, jogi, közgazdasági, agrártudományi, vezetéstudományi stb. területeken és módszerekkel folyik, ami már önmagában is jelzi a többoldalú, lehetőleg komplex megközelítésre, valamint az interdiszciplinaritásra való törekvést az egyes szövetkezeti témák vizsgálatában. Ez a megközelítés nem nélkülözheti a gazdaságföldrajzi szempontok figyelembe vételét sem. Különösen indokolttá teszi ezt az a számottevő koncentrációs folyamat, amely a szövetkezetek valamennyi ágazatában végbement az elmúlt néhány esztendőben. Az eddig végzett és most folyó vizsgálatok áttekintése azt bizonyítja, hogy területi szempontok sokféle formában épülnek be az egyes témák kutatásába. Kifejezetten a regionális fejlesztés volt a témája pl. annak a vizsgálatunknak, amely az általános fogyasztási- és értékesítő szövetkezeteknek a területfejlesztésben betöltött szerepét tárta fel. ^x

A területi szempontok most folyó vizsgálatainkban elsősorban úgy érvényesülnek, hogy az empirikus információk területi vetületét is kidolgozzuk. Az alábbiakban néhány olyan kutatási témát ismertetünk, amelyek egyrészt máris szolgálnak területi információkkal, másrészt, amelyekben különösen fontos a területi vonatkozások vizsgálata és az szerepel is terveinkben.

A szállítói érdekelttség alakulása a kis települések ellátásában

E téma kidolgozására "Az Áfészek külső, intézményesített és nem intézményesített kapcsolatrendszere" c. középtávu kutatási program résztémájaként került sor.

A kutatás alapjául 5 megye Áfészeinél /megyénként 3-4 szövetkezet/ és a szövetkezetek szállító partnereinél végzett adat- és információgyűjtés szolgált. A megyék: Győr-Sopron, Zala, Szabolcs-Szatmár, Csongrád és Borsod-Abaúj-Zemplén.

Annak ellenére, hogy a fogyasztási szövetkezetek fejlődésének jellemző iránya a városi kereskedelem, a nagy egységek

---

^x A kutatási eredményeket "Területfejlesztés és az áfészek" címmel 1977. évi évkönyvünkben publikáltuk.

...nyának növekedése, a kis települések ellátásáért jelenleg is szinte kizárólagosan az áfészek a "felelősek".

A vizsgált megyék, ezen belül a vizsgált szövetkezetekhez tartozó községek adottságai, valamint a szövetkezetek olyan jellemzői, mint az árbevétel, a működési terület, a szövetkezethez tartozó települések nagysága, földrajzi elhelyezkedése, a fejlesztés irányelvei, a bolthálózat nagysága, az egységek színvonala, nagysága, profilja, a terület ut- és távolsági viszonyai, a működési területen levő partnerek száma, a partnerek körének változtatási lehetőségei, nem utolsósorban a szövetkezeti és megyei, járási szervek - tanácsok, párt, MESZÖV-ök stb. - hozzáállása, valamint egymással kialakított kapcsolataik lényegesen eltérőek egymástól. Ennek megfelelően a kis települések ellátásának problémája is különböző módon vetődik fel, az ellátás javítása érdekében, illetve a kis települések helyzetének megítélése kérdésében más-más nézőponttal, megoldásokkal találkozunk. A problémák azonos és eltérő jegyeit vizsgálja a témában már elkészült részdolgozat.

A nagyméretű fogyasztási szövetkezetek fejlődőképességének, módosult jellemzőinek vizsgálata

A kutatás már lezárult, az elkészült tanulmány területi vonatkozású főbb megállapításai a következők:

A nagy szövetkezetek létrejöttének elvei és körülményei elemzése kapcsán foglalkozik a társadalmi fejlődés tényezőinek oldaláról az urbanizáció, a településhálózat és a közigazgatás fejlesztésével, mint a működési körzetek átalakulására közvetlen hatást gyakorló tényezőkkel. E tényezők nem - vagy csupán kismértékben - teszik szükségessé a körzetek centralizációját, mivel a vállalati - szövetkezeti koncentrációs fokok közötti különbségeket nélkülül is a szükséges mértékben befolyásolják. A működési körzetek centralizációjának mechanikus hozzárendelése valamely magasabb rendű települési kategória vonzáskörzetéhez hibás elv, amely időelőtti egyesülésekhez és a fejlődőképesség fokozását biztosító követelmények megsértéséhez vezet.

A települési struktúra adottságaihoz való alkalmazkodás elé a szövetkezeti sajátosságok feltételeket szabnak. Mindenek előtt a működési körzetek centralizációja nem haladhatja meg azt a határt, amikor a szövetkezet a tagok számára áttekinthetlenné válik s emiatt tulajdonosi jogait csak formálisan tudják gyakorolni. Nyilvánvaló továbbá, hogy a járáshatárig terjedő, egy nagyváros köré szerveződő területi egység nem tekinthető szerves képződménynek, ha arányeltolódás következik be a sulyban, jelentőségében az összes többi kiszorító nagyváros, felsőfoku központ, megyeszékhely javára. Emellett az ilyen szövetkezeti központnak csak a települések egyrészt van természetes vonzása. Ugyancsak nem az az "optimális" működési körzet, amelynek határain belül egy teljes mélységű, minden cikkre kiterjedő differenciálás megvalósítható.

A tanulmány megrajzolja a nagy szövetkezetek nagyságrendjének, tevékenységi strukturájának és gazdálkodásának jellemzőit, s ezen belül feltérképezi a vállalati koncentráció alapján nagynak minősülők területi jellemzőit is.

A területi aspektusok az összehasonlító vizsgálatok alapjaként jelennek meg a következő témák kutatásában:

A csökkent munkaképességűek foglalkoztatása az ipari szövetkezetekben.

Hazánkban mintegy 30% körül mozog a rokkantnyugdíjasok foglalkoztatási aránya, ellentétben például Lengyelországgal vagy az NSZK-val, ahol 75-80%-ról írnak a szakfolyóiratok. A rokkantak szövetkezeti foglalkoztatása szempontjából elsősorban Lengyelország érdemel figyelmet, ahol a rokkantak foglalkoztatását és foglalkozási rehabilitációját elsősorban a rokkantak szövetkezetei oldják meg. A téma nemzetközi összehasonlító vizsgálatán kívül a rokkantak /szövetkezeti, tanácsi és minisztériumi iparban való/ foglalkoztatásában országon belül is megfigyelhetők bizonyos eltérések /megyéenként/. Eddigi tapasztalataink szerint ezek nem jelentősek, s elsősorban a területenként eltérő ágazati összetétellel magyarázhatók. /A megyei arányszámok csekély szóródása arra vezethető vissza, hogy a szabályozó rendszer sem a vállalatokat, sem a rokkantakat nem ösztönzi foglalkozási rehabilitációra és foglalkoztatásra, illetve munkavállalásra./

A termékinnováció az ipari szövetkezetekben c. kutatási téma területi vonatkozásai.

A termékinnováció gyakorisági rátája és sikeressége nagy mértékben függ attól, milyen szerepet kapnak a gazdaságban a piaci impulzusok. A tőkés és a szocialista gazdaság, illetve az utóbbin belül /piacnak több-kevesebb teret engedő/ különféle modellek területi különbség gyanánt is jelentkeznek, illetve vizsgálhatók. Országon belül valószínűleg kimutathatók bizonyos különbségek Budapest, az iparilag legfejlettebb területek és az ország más részei között, bár ezek lényegesen kisebbek az ágazati és szektorális különbségeknél, s nagyrészt a vállalatok területenként eltérő ágazati és szektorális összetételére vezethetők vissza.

A mezőgazdasági ágazatban a következő területi vonatkozású kutatásokat végezzük:

A mezőgazdasági szövetkezetek strukturális és profilváltásai, különös tekintettel a technikai haladásra és a szövetkezeti sajátosságokra.

A múlt évben kezdtük meg a hazánkban kialakult, s a mezőgazdasági termelésben résztvevő szövetkezeti modellek, illetve azok változásának vizsgálatát. Ez a munka egy, az agrárstruktúra egészének fejlődésére irányuló kutatás része. Az agrárstruktúrát úgy fogjuk fel, mint meghatározott elemek rendszerét, amely elemek funkcionális összefüggésben vannak egymással, s együttesen egy ország mezőgazdasági termelésének anyagi és társadalmi feltétel- és következményrendszerét alkotják. Az agrár-

strukturát tehát nem szűkítjük le a mezőgazdaság vállalati strukturájára s elemei között számon tartjuk és vizsgáljuk a tevékenység területi elhelyezkedésének sajátosságait is.

"Vásárcörzet"-vizsgálatok

Két nagykörtség vonzáskörzetében a mezőgazdasági tevékenységben résztvevő csoportok társadalmi és gazdasági technikai változását próbáljuk rekonstruálni a háború előtti évek-től napjainkig. Forrásaink levéltári anyagok és interjúk. Vizsgálódásunk alapelve, hogy a két radikális strukturaváltás /földosztás, nagyüzemesítés/ ellenére a folyamatosság is megragadható. A megélhetési kényszer és a magatartásminták terelő hatása az egyes társadalmi csoportok életformáját, együttműködési módját stb. a jogi intézményrendszer változása ellenére egy ideig főntartja, az átrendeződés fokozatos. /Tervezzük a "vásárcörzet"-vizsgálatok kiterjesztését a szekunder és a terciér szektor intézményeire és a mezőgazdasággal nem foglalkozó társadalmi csoportokra is. Egy mikrokörzet társadalmi rétegeinek - más metszetben: különböző gazdasági és igazgatási, közszolgálati intézményekhez kötődő társadalmi csoportjainak - kapcsolatrendszerét és csereforgalmát próbáljuk meg föltérképezni./

A településtípusok és a társadalmi rétegződés összefüggései.

A témára vonatkozó hipotézisek ellenőrzését tervezzük elvégezni az 1967-es, 1972-es és 1977-es nagymintás mezőgazdasági termelőszövetkezeti kérdőíves felvételeink másodlagos feldolgozásával. Ehhez természetesen egyre konkrétan specifikálnunk kell a településtípusokra és a társadalmi rétegek elkülönülésére vonatkozó újabb hipotéziseket.

Szakirodalmi tájékoztató

PILLIS PÁL: Mezőgazdasági modellek. Budapest, 1978.
Közgazdasági és Jogi Kiadó. 178 p.

A könyv szerzője nem mezőgazdasági modellek gyűjteményét kívánta közreadni, hanem másfél évtizedes kutatásainak módszertani tapasztalatait.

A népgazdaságban és így a mezőgazdaságban lezajló termelési folyamatok napjainkban egyre bonyolultabbá válnak, ahhoz, hogy e folyamatok menetét, viselkedését részletesen megismerjük, szükséges különböző matematikai módszereket segítségül hívni.

A matematikai módszerek lehetőséget teremtenek arra, hogy a valóság folyamatait egyszerű, de egzakt formában visszatükrözzük. A modern számítástechnikai eszközök gyors terjedése a mezőgazdasági termelőegységekben lehetővé teszi a matematikai módszerek térhódításának felgyorulását is.

A könyvben a szerző a matematikai modelleket három szinten mutatja be.

A népgazdasági modellek vizsgálatával az I. fejezetben, a mezőgazdasági problémák egyik legérdekesebb kérdésével a föld optimális hasznosításával a II. fejezetben, míg a III. illetve a IV. fejezetben a vállalati szintű, tehát mikró modellekkel foglalkozik.

Az ország földterületének nagysága évről-évre csökken, az új ipari telephelyek létesítése, illetve a régiek bővítése révén, másrészt a mezőgazdasági épületek növekvő területigényei miatt. Az évről évre csökkenő földterületeken racionális hasznosítással egyre nagyobb hozamokat kell elérnünk. Ennek lehetőségeit vizsgálta a szerző kétváltozós függvényeken keresztül. E tanulmány írója a mezőgazdaság termelési értéke és a

- mezőgazdaságilag hasznosított terület,
- az állóeszköz bruttó értéke,
- a mezőgazdasági munkaerő,
- az 1 ha mezőgazdasági területre jutó műtrágya,
- a mezőgazdasági nagyüzemek száma,
- az 1 főre jutó élelmiszer fogyasztás és
- a mezőgazdasági export közötti kapcsolatok feltárására

törekedett a kétváltozós függvény elemzésekor. A szerző felállított egy háromváltozós Coob-Dauglas típusu termelési függvényt, amely véleményem szerint vitatható. A kétváltozós Coob-Dauglas típusu függvény egy időjárási bizonytalansági tényezővel lett kiegészítve. A függvénybe az időjárási bizonytalansági tényező számszerűsítése és megjelenítése azért vitatható, mert a tényező korrekciójával gyakorlatilag nem számolhatunk és e tényező a termelés szempontjából szinte megfoghatatlan. A három változós függvény ilyen fajta felállítása, mint kísérleti függvény érdekes és figyelemre méltó, de véleményem szerint érdekesebb lett volna harmadik tényezőként a földterület nagyságát és a terület termőhelyi adottságait egy paraméterbe beépíteni úgy, mint azt Benet I. - Góczán L. tette. Egy ilyen fajta függvény már sokkal több gyakorlati eredményt hozhat pl. az aranykorona rendszer újraértékelését vagy egy új földértékelést.

A nyolc változós Coob-Dauglas típusu függvénybe, mely szintén e fejezetben szerepel már a földnagyság is bele lett építve. E nyolc változós függvénnyel végzett kísérletek nagyon érdekes eredményeket hoztak és ténylegesen lehetővé tették, hogy a szerző a mezőgazdaság fejlődésére jellemző alapvető tendenciákra rámutasson. A függvények vizsgálatát a szerző is igen kritikusan végzi, ez mindenképpen a tanulmány előnyére válik. E fejezetben még az olvasók áttekintést kapnak három ötéves terv mezőgazdasági modelljeiről.

A könyv második fejezete a földhasznosítás optimalizálásának problémáit tárja fel. E kérdés vizsgálata mikroszinten kezdődik azzal, hogy a különböző növényféléknek mely talajok felelnek meg. De nem ilyen egyszerű a kérdés, mivel egy termelőegység talajai közül az is kérdéses, hogy egy növény milyen mennyiségben és melyik talajra kerüljön akkor, ha az a cél, hogy a termelőegységben a termelendő növények hozam maximumát kívánjuk elérni. Természetes az, hogy ilyen körülmények között az optimalizálás közel sem jelenti azt, hogy minden növény egyenként a neki legjobban megfelelő elhelyezést kapja, mivel annyi kiváló földterülettel nem rendelkeznek a termelőegységek. Így lesznek növények, melyek nem a legkedvezőbb talajra kerülnek és a gazdaság így éri el a maximális nyereséget. A népgazdaság optimuma akkor lehetne a legnagyobb, ha a mezőgazdasági üzemek mindegyikében elvégeznék az optimális földhasznosítási vizsgálatot, és ennek birtokában a helyi sajátosságok figyelembe vétele mellett kerülne sor az egyes növények termesztésére.

E fejezetben foglalkozik még a szerző a földhasznosítási optimumok és az öntözés kapcsolatával. E kérdés abból a szempontból izgalmas, hogy az öntözési kapacitások, hogy oszthatók el a különböző növények között optimálisan. A fejezet további részében három népgazdasági szintű földminimalizálási modell kerül bemutatásra:

- a kertészeti termesztés koncentrációjáról,
- egy megye földhasznosítási vizsgálatáról,
- és egy országos szintű földhasznosítási számításról.

Engedtetsek meg nekem, hogy itt hívjam fel az olvasók figyelmét a megyei földhasznosítási vizsgálat eredményeire. A vizsgálatot Bács-Kiskun megyében végezték, a vizsgálat felvett egy sor olyan problémát, mely az országos vizsgálat során is felszínre került. Hogy csak néhány ilyen problémát említsék a szerző szavaival; nincs megoldva a gyenge termőképességű talajok hasznosításának kérdése, továbbá az, hogy hogyan lehet előmozdítani, ösztönözni a gyenge termőképességű földekkel rendelkező területeken a mezőgazdasági tevékenység fokozatos mérséklődését, illetve az itt felszabadult kapacitásokat hogyan lehet kedvező termőképességű földekre átcsoportosítani. Ez a problémakör a mezőgazdaság területi differenciált fejlesztésének a kérdését veti fel, s melynek következménye a területi munkamegosztáson belüli további differenciálódás is.

A könyvben a matematikai modellek harmadik szintjét a III. és IV. fejezetben mutatja be a szerző. A harmadik fejezet a vállalati modellek típusait és módszertani problémáit elemzi. Kitérve itt a mezőgazdasági vállalati modellekben előforduló dualitási és árnyékár-problémákra. Igen részletesen vizsgálja a könyv írója a mezőgazdasági vállalati optimalizációs modell számítások elterjedésének korlátait. A lineáris és nem-lineáris módszerek alkalmazása a vállalati modell számításokhoz a korszerű adatbázist is igényli. Hiszen csak így képzelhető el, hogy a vállalati vezetők egzakt és átfogó elemzést kapjanak a döntéseikhez.

A könyv negyedik fejezete a kertészeti modellek témaköréből két modellt vizsgál részletesen:

- egy hűtőtároló modelljét, és
- egy ültetvény modelljét.

A kertészeti modellek sajátos vállalati részmodellek. A modellek bemutatása hozzá segíti az olvasót ahhoz, hogy megértse azt, hogy hogyan épülnek fel a részmodellekből a bonyolult komplex vállalati optimalizációs modellek.

E könyv igen hasznos segítségül szolgál a mezőgazdasági modellezéssel foglalkozó közgazdászok, földrajzosok, mezőgazdasági szakemberek és mindazok számára, akik a téma iránt érdeklődnek.

Sikos T. Tamás

X X X

IMREH ISTVÁN /szerk./: Változó valóság: Szociográfiai tanulmányok. Bukarest, 1978. Kriterion Könyvkiadó. 287 p.

A könyvismertetések szokásos terjedelmétől úgy vélem ez alkalommal el kell tekinteni. A fenti könyv ugyanis alig több mint háromezer példányban jelent meg, ezért talán kevés hazai olvasó kezébe kerülhet. Másrészt "hosszu-hosszu évtizedek óta ez az első magyar nyelvű szociográfiai kötet" /5. old./, amely Romániában megjelent. Ezért jogosnak érezzük azt a történeti áttekintést, amelyet a szerkesztő az "Előljáróban" ad az erdélyi társadalomkutatásról. Jogos büszkeséggel írja, hogy már 1901-ben megalakult a Szociológiai Társaság és megjelent a Huszadik Század, az első társadalomtudományi jellegű folyóirat Erdélyben. Ezt a fejlődést az első világháború és ennek következménye megtörte és csak a 30-as években jelentkezett újra a szociográfia elsősorban a falukutatásban. Imreh I. szerint két fő irány kristályosodott ki Erdélyben: a "mongrafikus szociográfia" és az "irodalmi szociográfia". /E kezdeményezésekből egyébként Gáll Ernő számolt be 1975-ben./ Ezek a munkák a Századunk, Korunk, Erdélyi Helikon, Pásztortűz stb. folyóiratokban, irodalmi lapokban jelentek meg.

Noha ez a két világháború közötti társadalomvizsgálat nem volt hibáktól mentes, mégis tiszteletre méltó benne "az elnyomottakért, a nép fiaiért, a szegénysorban élő munkásokért, parasztokért, valamint a nemzetiségi sorsért és jövőendő értelmiségi felelősségvállalás" /12. old./.

A második világháború sok új kezdeményezést /pl. a bálványosváraljai falukutató tábor, a kalotaszegi jogszokás-kutató stb./ megakasztott és csak a 60-as évekkel jelennek meg újra szociológiai, szociográfiai írások.

E kötet szerzői többségében "nem szakemberek" - írja Imreh I. bevezetőjében - felkészültségük változó, de közös bennük az a törekvés, hogy e nagymultu erdélyi műfajt újratereítsék, művelőinek táborát szélesítsék. A kötetet olvasva úgy vélem vállalkozásuk nem lesz hatástalan.

A kötet 12 szerző tanulmányát közli, amelyek tematikai szempontból talán az alábbiak szerint csoportosíthatók; nagyobb térségekre kiterjedő /regionális/ vizsgálatok, falutalulmányok és család-szociológiai jellegű elemzések.

A regionális vizsgálatokhoz hat tanulmány sorolható és közülük három Kalotaszeg ill. Kolozsvár környékével foglalkozik a népesség átrétegződése, mobilitása szempontjából.

Keszi Harmath Sándor /Népesedési kérdések Kalotaszegen/ Kalotaszeg térbeli elhatárolásánál Kós K. /1932/ tanulmányát veszi alapul. Ezen a területen egy város /Bánffyhungad/ és 16 község található és közel százezer ember él. A 16 községhez közigazgatási szempontból 102 falu tartozik. A falvak átlagos lélekszáma 918 fő. Kolozsvár gyors gazdasági fejlődése, központi funkcióinak gyarapodása nagy hatást gyakorolt a vizsgált térség társadalmára. Ez elsősorban a népesség társadalmi átrétegződésében és térbeli mobilitásában jelentkezett. 1966-1973 között a mezőgazdasági népesség aránya 62%-ról 42%-ra csökkent, ami tízezer fő foglalkozás-váltását jelentette.

A társadalmi átalakulás kísérelése a kedvezőtlen forgalmi helyzetű aprófalvak népességének csökkenése és ezzel összefüggésben előregedése, valamint az ingázás általánossá válása. A térség ipari keresőinek 84%-a Kolozsvárra, a többi élesdre és Nagyváradra ingázik.

A térség társadalmi-gazdasági átalakulását mutatja be egy falu /Vista/ példáján Vasas Samu /Egyre gazdagabban, egyre kevesebben/. A település népessége az első világháború óta egyenesen csökken. 1906-1915 között még 46 gyermek született évi átlagban, 1916-1925 között már csak 27 és 1975-ben csupán 8.

Neményi T. Ágnes a falusi értelmiség társadalmi magatartását elemzi tanulmányában /A falusi értelmiség társadalmi mobilitása Kolozs megyében/. Az értelmiségnek a második világháború előtti időre jellemző önreprodukcióját felváltotta a "rétegnek a társadalom alapvető osztályaiból való nagyfokú feltöltődése". Az apa foglalkozása alapján az értelmiségiek 32%-a paraszti, 32%-a munkás és 26%-a értelmiségi társadalmi csoportból került ki. A városokban élő értelmiség csoportjában

az önreprodukció természetesen erősebb, általában meghaladja a 30%-ot.

A vizsgált falusi térségekben az értelmiség háromnegyed része ingázik, elsősorban a városból falura /82%/. A Kolozs-várról kiingázó értelmiségiek 48%-a 40 km-es körzeten belüli településbe utazik, a többségük viszont ennél távolabbra!

A kérdőíves felmérés adatai alapján ennek okai az alábbiak; a városokban könnyebb lakáshoz jutni, a gyermeknevelés körülményei /napközi, ovoda, iskola stb./ jobbak, a kulturális ellátottság magasabb színvonalu, nincsenek vásárlási, fűtőanyagellátási stb. gondok. A városi és falusi életlehetőségek közötti nagy különbség az értelmiségi visszaáramlását és városi deklasszáldását /könyvtáros, kistisztviselő, taxisofőr stb./ eredményezi. Ugyanakkor súlyos hátrányt jelent ez az értelmiség nélkül maradt falusi népesség számára is.

A másik nagyobb összefüggő térség az Udvarhelyi-medence, amelyről szintén jó tanulmányt tartalmaz a kötet. Volkori László részletesen elemzi a településhálózat és a társadalmi átalakulás összefüggését /A településhálózat és a városiasodási folyamat az Udvarhelyi-medencében/. A térség három városa - Székelyudvarhely, Székelykeresztur, Vlahica - 126 falusi település számára jelent központot. 108 falu 19 községközponthoz rendelt közigazgatási szempontból. Egy központi jellegű községre átlagosan hat falu jut, de pl. Siménfalvához 14 település tartozik. A kedvezőtlen forgalmi helyzetű települések számára természetesen a kijelölt községközpontok nem jelentenek valószínű centrumot, nem is számítva funkcionális szegénységüket /lásd a hazai alsófoku központok jó részét/. A szerző véleménye szerint a középkori eredetű településhálózat szinte változatlanul fennmaradt. A népesség területi koncentrációja miatt a 250 lakosnál kisebb lélekszámú települések száma nő; pl. 1966-ban ehhez a nagyságrendi csoporthoz még csak a falvak 30%-a, 1977-ben viszont már 37%-a tartozott. E településekből az elvándorlás erős, az elnéptelenedés visszafordíthatatlannak látszik. De a népességnek még ma is a fele él az 1000 lakosnál kisebb településekben. Mindezt elsősorban Székelyudvarhely nagyarányu iparosítása váltotta ki. 1956-1977 között 12 200 munkahely létesült a városban, ami 10 500 fő beköltözését eredményezte. Emellett mintegy ötezren ingáznak Székelyudvarhelyre. Ez a nagyarányu beköltözés a településhálózat és a települések forgalmi helyzete alapján nem teljesen indokolt. A város egy órás időzónájában belül ugyanis 80 település található.

Annak ellenére, hogy az Udvarhelyi-medence falvainak 82%-a csökkenő népességű a szerző véleménye szerint "a kihalással fenyegető vesztes előregedés csak lokális jelenség". A falvak alapfoku ellátottságának mérésére a szerző 15 tényezőt vett számításba /orvos, állatorvos, iskola, bolt stb./ ami alapján megállapítható, hogy 70 településben az alapfoku "létesítmények" száma 5 alatt van. A nagyarányu népességkoncentráció egyik fő oka tehát ebben keresendő.

Némileg e térséghez kapcsolható Várhegyi István tanulmánya /A könyv és az olvasás helye a Maros megyei falu szellemi életében/, amely közművelődés szempontjából világítja meg a falusi térség társadalmának felbomlását. 1968-1975 között a falusi könyvtárakban nyilvántartott olvasók száma felére csökkent. A szerző ezt abban látja, hogy a falvakból elsősorban az olvasó fiatal generáció vándorolt és vándorol el. Az a generáció, amely a társadalmi munkamegosztásban már magasabb szintet képvisel. Márpedig "a kulturális javakkal való élés intenzitására" mély társadalmi meghatározottsága van", erősen függ a foglalkozástól, a szakképzettségtől és iskolai végzettségtől. Egyébként a legolvasottabb klasszikusok Jókai, Mikszáth és Gárdonyi, az erdélyi írók közül pedig Sütő és Tamási. A szerzőnek az az állítása, hogy "a falusi család kulturális-szellemi igényének egyik legjobb fokmérője a könyv iránti igény" kétséget kizárólag fogadható el. Egyrészt a televízió elterjedése általában átmenetileg visszaszorítja az olvasást, másrészt gondolom az adott helyzetben a könyvválaszték, ill. példányszám is kedvezőtlenül befolyásolhatja az olvasók számát. Ugyancsak szoros összefüggés van a könyvellátás és az egy főre jutó könyveladás között is.

Hermann Gusztáv szintén a székelyek néhány településében /Székelyudvarhely környékén/ lejátszódott társadalmi-gazdasági változásokat írja meg szemléletesen /Felsőboldogfalva útjain/. Észreveszi, hogy a nagy népességkoncentrációs folyamat némileg lanyhult és az apró falvakban is megfigyelhető a házépítés.

A falutanulmányok nem monográfiák, hanem egy-egy részkérdést vizsgálnak a kiválasztott településeken. Például Major Miklós a népesség megváltozott életkörülményeit tanulmányozta Szilágynagyfaluban, azzal a céllal, hogy a változás okait és következményeit feltárja /Kereset és életszínvonal egy szilágysági faluban/. Az életszínvonalban meglévő különbségek az eltérő foglalkozásból, szakképzettségből, az agrártevékenység jellegéből /mezőgazdasági foglalkozásu esetén/ stb. adódnak. A szerző 114 háztartás vizsgált meg, amely az éves jövedelem alapján az alábbi csoportokra bontható:

Jövedelemkategóriák év/Lej	Háztartások %
- 5000	14,6
5- 15000	21,6
15- 25000	26,1
25- 40000	28,1
40000-en felül	9,6

A háztartások egyharmadában tehát az évi jövedelem 15 ezer Lej alatt van. Ugyancsak elemezte a szerző a táplálkozási szokásokat, az étel- és ital-fogyasztás szerkezetét. A kérdés persze itt

Is az, milyen az ellátás színvonala, mennyiben determinálja a fogyasztást. Más természetű id. Máthé János "Egy magángazda székely falu életéről" c. tanulmánya.

A szerző igen szemléletesen írja le egy Kovászna megyei falu - Magyarhermány - elszigetelt életét a Hargita hegységben. Ugyancsak érdekes Garda Dezső tanulmánya az erdőmunkások megváltozó életéről /Gyergyóremetei erdőmunkások tegnap és ma/, a falu zárt társadalmának felbomlásáról.

A családszociológiai tanulmányok közül számomra különösen érdekes volt Vetészi László "Mobilitás a bükkösiei párválasztásában" c. tanulmánya /Szeben megye, Ágotától 10 km-re/. A szerző a falu elmúlt 140 év házasságkötési adatait dolgozta fel. A faluban magyar, román és szász nemzetiség lakik. A két világháború között, amikor a földreformmal megerősödik a kisbirtokrendszer, az etnikai csoportok párválasztásában megnő a belkapcsolat. A világháború alatt érdekes különbség figyelhető meg. A román etnikumra az erős endogám kapcsolatteremtés, a magyarra az exogám, kivándorlásos kapcsolat lett a jellemző. A második világháború után a román etnikum elzárkózása tovább erősödik és a belkapcsolat ekkor éri el a legmagasabb szintet. Ugyanakkor a magyar etnikum számára ez a végleges átváltás időpontja, mert azonnal reagál az iparfejlődésre, megváltozik foglalkozási struktúrája. Szembetűnő az is, hogy míg a román etnikum párválasztása a környező falvakra terjed ki, addig a magyar etnikumé 40 km-es körzetre. A szerző megvizsgálta a falu népcsoportjai közötti ún. interetnikus párválasztást is. A román-magyar etnikum közös kapcsolatát egyetlen eset képviseli a 140 év alatt /1977/, a román-szász kapcsolatot pedig egy sem. Magyar-szász házasságkötés 31 alkalommal volt a vizsgált időszak alatt.

Az etnikum tagjainak más magatartása, ha kiszakad a falu közösségéből. A magyar elvándorlóknak például már 31%-a románnal, 12%-a szásszal kötött házasságot. A gazdasági-társadalmi fejlődés, a falusi társadalom bomlása tehát megváltoztatja az etnikum párválasztással kialakult magatartását is.

Végül Kősa-Szánthó Vilma "Családszociológiai felmérés egy sepsiszentgyörgyi lakónegyedben" és Geréb Attila "A családok helyzete a Hargita megyei Hodgyában" c. tanulmányokra kell az e témával foglalkozó szakemberek figyelmét felhívni. Különösen érdekes a két ellentétes környezetben élő családok magatartásának összehasonlítása.

A kötet nagyszámú táblázatot, kartogramot stb. tartalmaz, ami hitelessé teszi a tanulmányokat.

A kötet sok értékes gondolatot, társadalmi és emberi problémát vet fel, amivel mi is küzdünk és csak őszintén sajnálhatjuk, hogy fényévnyi távolságra vagyunk egymástól.

Berényi István

Készült az MTA Földrajztudományi Kutató Intézet házi sokszorosítóján /rotaprint eljárással/. Példányszám: 450. A kiadásért felel: Dr. Pécsi Márton intézeti igazgató

